

Юра Шкрямеляк

КОТА

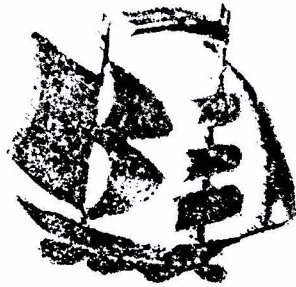
КРИЛТИХ

ЮРА ШКРУМЕЛЯК

Чота крилатих

ДИВНІ ПРИГОДИ
З ВОЄННИХ ЧАСІВ

diasporiana.org.ua

Накладом Української Книгарні „ГОВЕРЛЯ”
41 E. 7th St., N. Y. C.

Printed in the United States of America.

1954

В І Д В И Д А В Н И Ц Т В А

По довгих розшуках отримали ми, аж з Парагваю, текст цієї книжки „Чота Крилатих”, і вдячні нашим Дружам, що уможливили нам випустити її в світ та віддати до рук Читача, а головню Українській Молоді.

Віriamo, що зміст цієї книжки вдоводить читачів, скріпить їхнього духа, додасть снаги до праці, відваги — до чину, й надії, що Герої „Чоти Крилатих” не переведуться в нашій нації ніколи, бо й тепер вони мають тисячі своїх наслідників у безіменних Героях УПА.

„Американці! Будьте приятелями українського народу!”
— взивали Герої „Крилатих”.

Нехай ця фантазія стане дійсністю, щоб у час вирішування долі народів, волелюбна Америка була по стороні тих, що борються за своє визволення; — по стороні Української Нації, яка ще й досі кривавиться в нерівному змагу з московсько-комуністичними загарбниками — за свою Суверенну Соборну Українську Державу!

За В-о „ГОВЕРЛЯ”:

М. С. Чарторийський

Мої два найкращі приятелі, Володимир і Дмитро, ставилися точно на означену годину у моєї хаті. Це була мала кімната в затишнім домі, на краю міста. Велике вікно виходило на захід — і саме тепер озолотили його останні проміні заходячого вересневого сонця.

Я заприсив їх до себе ранком того самого дня, але ні словом не сказав їм про ціль цих запитань. То вони, увійшовши в хату, хотіли голосно витатися зі мною і розпитувати. Але я, стоячи при вікні, поклав палець на уста, даючи їм знак, щоби мовчали.

Певно, що вони здивувалися ізза цього і мимохіть оглянулися по моїй кімнаті, чи в мене випадково хтось не спить, хтось такий, що потребує повного спокою. Та хоч нічого такого не запитали, мимо цього мовчки й обережно підійшли до округлого невеличкого стола і посідали на два приготовлені білі стільчики, без ніяких поруч.

На третій сів я і почав говорити, тихо, майже шепотом.

— Слухайте, приятелі! Вчора, саме в таку пору, я прийшов з міста до дому і засвітивши світло, сів до цього стола, бо мав пильну роботу. Вчора на цьому моєму столику було повно записаного й незаписаного паперу і кільканадцять книжок, розкинутих у безладі, як звичайно в мене. Та як звичайно, так і вчора, не звертав я уваги на цей нелад, тільки сівши, глянув на ліво, де вже назбиралася спора купка записаних карток, і на право, де лежав чистий порізаний на картки папір. Усе було так, як рано я лишив, розуміється, бо цілий день була моя кімната замкнена на ключ — ніхто не міг рушити моїх паперів.

Я взяв першу чисту картку і глянувши на останню записану, почав писати. Але ще не докінчив я першого рядка, як раптом почув виразний стук у моє вікно. Раз-два-три... стукнуло щось досить ніжно, але й енергічно, щось, якби пальчик жіночої руки.

Настрашитися не було чого, але було чого сильно здивуватися. Бо хоча моя кімната в партері, але її вікно виходить на маленький огородець, обгороджений густим залізним парканом із фірткою, замкненою на колодку. Хтож і як міг нечутно дістатися на мою грядку і застукати у вікно?

Я схопився і скоро приступивши до вікна, одним махом від-

чинив його навстяж. Рівночасно вихилив голову, дивлячися дильно, чи є хто в городці. Не було нікого. Фіртка замкнена, парканець стоїть, — ні слуху, ні диху. Тож я зараз подумав собі, що цей стукіт був оманною моєю слуху і всміхнувшись сам до себе, зачинив вікно і сів назад до праці.

Та представте собі моє здивовання! Я глянув на картку паперу, на якій перед хвилиною записав першу лінійку, і — побачив на ній нотес! Малу помяту нотатку з цератовою окладинкою. Я остовпів, але за миг цікавість перемогла все і я взяв нотатку до рук. Піднявши обгортку, я побачив під нею вложену карточку паперу, записану свіжим чорнилом. Та це все я вам покажу. Воно в мене в шуфлядці.

Я отворив шуфлядку столика і виймивши нотес, тримав його хвилину в руці перед очима здивованих товаришів.

— Ось він! Погляньте на цей нотес. За окладинкою карточка, на ній написано... Дмитро, прочитай, що на ній написано.

Дмитро взяв нотес осторожно в руки і читав з картки :

«Брате письменнику! Цей кровавий записник знайшов я в листопаді 1918. року в саду львівської цитаделі. Я переховував його, як скарб, і він глибоко зворушував мене, коли я тільки глянув на нього, або подумав про нього. Бо я знав власника цього шестикарткового, подертого і закровавленого записника і знаю, що він згинув у тім саду. В цім нотесі ціла драма, ціла повість неликих подій. Та я не вчитаю її з нього так, як ти, тому й передаю його тобі. Візьми собі на поміч духа цього погібшого героя, а він pomoже тобі вичарувати з цих мертвих карток минулі події. Незнайомий та близький тобі друг».

— Так! — сказав я. — Оце зміст картки, а оце той записник. Погляньте! На першій картці підпис:

«Павло Зазуля, вистун з Крилатої Чети». А далі: «Спис Крилатої Чети». «Мій рій». «Коли ми наступали». Та інші дрібні записки. Не багато їх, бо записаних всего пять карточок, а всіх є шість. А й те, що записано чорнильним олівцем, замазане потім кровю, що залила цю нотатку від лівого рога до половини картки. Всі картки просякли нею, і цератова окладинка набрякла й ствердла від крові.

Товариші оглянули нотес і Дмитро положив його на середину столика.

— Так і треба! — заговорив я, підчас коли на дворі і в хаті вже зовсім стемніло. — Хай ця дивна книжочка лежить насеред

цього столика, на яким нині нема жадної іншої речі. А ви, мої друзі, **слухайте уважно**, що я буду казати, і злучіться своїми серцями і душами в одно з моїм серцем і з моєю душею. Вичуйте мої бажання і оба ви бажайте того самого, сильно і вірно, **щоби зусиллям нашої потрійної волі попросити на пораду цього, якого присипала сира земля**. На це я і запросив вас до себе!

Мої друзі незвичайно споважніли, а коли я правою рукою узяв їхні правиці, почув, як їхні пальці таємно дрожали з душевної натуги. І я промовив :

— Приязна тіни героя Павла Зазулі, що твоєї могили ми не знаєм, але маємо перед собою дорогу памятку по тобі і часточку твоєї цінної крові! Відвідай нас і своєю багатовидючістю,

питомою легким духам, подай нам джерело, з якого ми, могли б пізнати твоїх близьких! Відвідай, прийди і дай нам знак своєї прихильности !

В хаті зацаріла тишина. Така тиха, що удари наших сердець і наших скранів були чутні, як удари сокир по дубовім пні, а хід мойого стінного годинника звенів, яд удари дзвонів. Так тревало хвилину або дні. Я чув, як пальці наших рук горіли, і бачив, як від них било ледвовидне сяйво.

Раптом стінний годинник станув, мое вікно задзвонило, ніби вдарився об нього воздух, стиснений вистрілом недалекої гармати, а проміж наші горячі лица промайнув легкий вітрець. Рівночасно на мою руку впало щось легке, як пластинка снігу, а в слід за цим стукнуло щось ледво чутно об стіл, там, де лежав кровавий нотес. Ми задеревіли і сиділи так ще довгу хвилю. Нарешті, коли вже нічого далі не було чути, я встав, приступив до стіни і блиснувши електричним світлом, глянув на стіл. Глянули і мої товариші, та зжахнувшись, встали.

На столі лежав маленький, може десятицентиметровий клаптик синьої стрічки, досить широкої, такої, якою перевязують волосся маленьким дівчаткам. Побіч стрічки на записнику вістунна лежав малий діточий мячик.

Я дав моїм приятелям знак, щоби знову посідали, і загасивши світло, сів на своє місце. Поклавши їхні руки і свою на синю стрічку, я вдивився в те місце, де вона лежала на столі. Перед моїми очима показався ясний круг, що став крутитися і пересуватися зі стрічки на мячик, то назад на стрічку. По хвилині став я добачувати в тім кружку дивні образи, спершу неясні і безладні,

потім щораз виразніші.

Перед моїм зором мигнув якийсь ліс, хатки, льокомотива, мала русява дівчинка, чорнявий хлопчик, червона шапка начальника стації... Пес... Іде військо, ідуть гармати... Битва... Тюрма... Птахи...

Одні образи зникали, другі показувалися, деякі вдруге показувалися...

І я промовив, сам собі дивуючися, бо я не пізнав свого голосу і мені здавалося, що це хтось другий говорить одноманітним тихим голосом:

— Бачу — бачу... розумію... дякую тобі, прихильний духу... Спасибі вам, добрі друзі... ідіть собі... я сам.. я сам...

А потім я неначе впав у півсон. А коли знову опритомнів, моя рука все ще лежала на тоненькій стяжці і дотикала мячика і записника на столі. Але я не чув уже, щоби при столі сиділи мої товариші.

Я встав і засвітив світло. Товаришів уже не було. То я замкнув двері кімнати на ключ, поховав таємничі дарунки в шухлядку столика, положив на стіл перо, чорнило і жмут чистих карток, сів біля стола і взявся до відвічальної і нелегкої праці: мертвим пером вірно списати на папері ті дивні образи, що їх побачив і вичув я в яснім світлянім крузі доброго духа у тихий вересневий вечір.

Через підгірське село, Яворин, повели літом 1902. року залізну дорогу. Пишними левадами і гаями відмірили шлях, підбили його гранітом, перешили дубовими порогами і сталевими шинами, відзначили високими стовпами і телеграфічним дротом. Через чисті потічки перекинули мости. За селом, під лісом, побудували з весною гарний, білий одноповерховий будинок, залізничний дворець.

Село дивувалося веселим дивом і чванилося тою новиною. На весіллях, на празниках і на ярмарках говорили люде з Яворина до «нетутешних»:

— У нас будують залізну дорогу!

— Вже й станція є!

— Небавом уже й першу «колію» пустять!

І справді перша «колія» мала вже небавом переїхати селом.

1. червня спровадилися до будинку залізничної стації урядовці. Начальник стації, касієр, будник та інші. Вже першого дня прийшли цікавіші зі села, поглянути на «панів» від «колії». Поволи запізнавалися зі всіма, навязували розмову. Ширу, просту.

— Що потрібно? — може чим допомогти на новім місці? Може чого бракує?

Цеж ті, що прийшли лучити село зі світом...

— Лепські люде! — говорили селяне. — Начальник так гарно говорить по нашому, таки свій, українець, Дмитро Загаєвський. І жінку має, гарну, малу білявку, — і двоє дітей: дівчатка, одно мале, ще в колисці, а друге прегарне, русяве, п'ятилітнє дівча, мов косичка. Марточка! Яке гарне імя! В нашім селі такого ще не було...

Жінки заприятинилися з начальниковою. Принесли молока, масла. Розговорилися про сільські клопоти. А вона так гарно слухає, оповідає, розуміє їхню журбу, потішає. Зовсім, як би не пані...

А діти! Між ними нема границь. Вони всюди і завжди порозуміються і стануть другами й товаришами. Так і тут. Одні заходили до кухні і до світлиці, заглядали на мале, колисали, співали, — а другі бавилися зі старшенькою Мартою на подвір'ю. Забігали крадьки перед батьками і на шини, куди старші ніколи не виходили. На шинах, на бічнім торі стояв візок, з залізними колісцятами. Цей візок, що ним привезли з міста речі начальника, був для дітей вершком цікавості і найбільшою їх радістю було, рушили його з місця та хоч капинку повозитися. Звичайно було так, що возили лише Марту і ще яку сільську дівчинку. Хлопці мало коли сідали, а коли котрий присівся з заду, то дяків хлопчик, чорнявий Василько, семилітний сільський заведія, зганяв його з візка, кажучи :

— Злізай! Ми тільки машиністі!

Цей Василько заприятинився з Мартою найкраще. Він цілими днями пересиджував на двірці і бавився з нею. То возив її на візочку, то водив по шинах, або бавився з нею в огородці мячи...ом. Марта привикла до цього хлопчини так, що як котрого дня Василько не прийшов на дворець, вона викрадалася з дому і бігла аж до дяківської хати. Цю незвичайну діточу приятель виставив небаром один випадок на тверду пробу, яка Василька осніла блеском героя.

В тиждень по приїзді урядовців сколихнула селом вістка, що

10. червня переїде через село перший залізничний поїзд.

Надійшов нарешті той пам'ятний для села день. Хоча поїзд мав надійти щойно коло полудня, то вже з ранку зібралось на двірці і здовж залізничного шляху майже все село. Дітям того дня строго заборонили виходити поза огорожу, на шини, то во ни бавилися в городці. Бавилися голосно й весело.

Нарешті роздався за ліском свист льокомотиви і всі побачили, як понад лісом підноситься чорний димок, що малими клубками вибухає щораз ближче.

Ось, показалася вже чорна голова тої тварюки, шипить, дунить, бухає парою й димом, як казочний звір, зближається скорою ходою до стаційного будинку, щераз голосно, пронизливо засвистала і звільнивши бігу та випускаючи зайву пару, стала як врита перед самим двірцем. Льокомотива, один тягаровий і два особові вагони.

За огорожу вийшов на стрічу поїздови начальник Загаєвський у червоній шапці. Як тільки поїзд станув, з першого воза вискочив по східцях кондуктор і закликав, спершу в чужій, а потім в нашій мові :

— Яворин! Пять мінут постою !

За кондуктором висіли ще якісь два урядовці в залізничім однострою, а начальник приступивши до них, сказав їм кілька слів урядового зголошення. Тоді кондуктор дав свиставкою і трубкою знак, льокомотива роздерла воздух високим грудко і важко сопучи, рушила повагом з місця.

Очі всіх звернулися за відїжджающим поїздом, що щораз прискорював їзду. Нагло всею громадою цікавих потряс оклик остраху й трівоги! Що сталося? Всі побачили, як в одній хвилі,

на яких нядесять кроків перед льокомотивою, замаячіла черво-
ненька начальникова донечка, Марта. З криком переляку кинулися деякі вперед, даючи машиністові розпучливі знаки. І машиніст побачив грозою проймающий образ : в тім місці, де бічний тор сходився з головним, що ним тепер мав виїхати поїзд, станула маленька дівчинка, зігнулася і підхопивши щось з землі, хотіла завернути. Та вона тільки обернулася, щоби втікати, але не могла ступити кроку. Її ліву ніжку, взуту в черевичок, притримало щось кліщами до землі. Вона скрикнула з жаху і впала на шини головного тору. Машиніст став розпучливо гамувати льокомотиву, але нагло поблід, бо побачив, що в гамівниці щось

попсувалося і льокомотива не звільняє бігу. Дівчинка пропаша!

Та в тій хвилині сталося щось неожидане. З юрби селян, що німі від жаху дивилися на бідне дівча і не важилися рушитися з місця, вискочив малий хлопчина, мигом підбіг до шин, підняв дівчинку і сіпнувши її лівою ніжкою, відірвав черевичок від шин та піднісши малу на руки, впав з нею на бічний тор. В тій хвилині льокомотива прошуміла біля тих двоїх дітей і помчала в дальшу дорогу. Дівчинка була врятована!

Аж тепер опам'яталися люде і кинулися до дітей, та перші до бігли до них заляканий батько і мати малої Марточки і мати Василька, що в малім герою пізнала свого сина.

— Мартусю! Мартусю! Ти живеш? — кликала начальникова, піднімаючи дівчинку зі шин.

— Васильку! Мій сину! — плакала з радості молода селянка-дячиха, беручи хлопця на руки.

Довгу хвилину на могли діти промовити слова. Марточка судорожно овбила руками шию своєї матері і хлипала діточим плачем. А Василько сховав голову на груди матері, мов соромився того, що вчинив. Аж по хвилі дівчатко промовило, дивлячися ніби здивоване на свою матір:

— То ти, мамцю? А де Василько? Я роздерла собі черевичок! — і вона, усміхаючись крізь сльози показала черевичок на лівій нозі. Черевичок був роздертий з боку і зовсім не мав запятка. — І мій мячик десь пропав! — говорило дівча з жалем у голосі.

— Пустити мене, мамо, пустити мене! — сказав Василько і скочивши мамі з рук, стояв хвилину біля неї, обнявши її руку і важко дихаючи. По хвилі він поступив кілька кроків, зігнувся, підняв з землі писаний мячик, що лежав під шиною, і подав його усміхненій Марті.

Аж тепер зрозуміли всі, що сталося. Зайняті новиною старші забули про дітей. І начальникова забула про дочку, бо була певна, що Марточка дивиться на поїзд з городця, де бачила її перед тим з Васильком і з другими дітьми. А діти оглядали нове диво з неменшою цікавістю, як старші. Та коли поїзд засвистав і почав рушати з місця, діти побігли наперед, щоби ще довше не випускати його з віч. Побігла наперед і Марта з Валиськом. І тут сталося нещастя. Коли вони були вже на кількадесят кроків від льокомотиви, Марті випав у бігу мячик з руки і підскакуючи, покотився на шини. Марта, не довго думаючи, скочила за мячиком і прослизнувшись попід огорожу, опинилася на шинах. Вона

вхопила мячик і хотіла втікати, але станула лівою ногою між шинами на перехрестю так нещасливо, що шини зловили запяток її черевичка і вона не могла увільнити ноги. Побачив її грізну пригоду вірний товариш забави, Василько, і — вратував її, відриваючи черевичок від шин. Це було ділом одної секунди і це рішило про життя дівчинки.

Батько й мати Марточки плакали з радості й цілували то Марту, то Василька, запрошуючи його матір до себе в гості.

— Якби не відвага вашого хлопчика, то наша Мартуся не жи-лаби вже. Вона нині ніби вирвана з пащі смерті! — говорили родичі Марти, припрошуючи дячиху сідати.

За якої пів години люде порозходилися в село, обговорюючи по дорозі цей випадок.

— Кажу вам, що то не з проста хлопець, той дяків Василь!

— Дивіть, яке відважне! Та з нас старих на це ніхто не зва-жився — а воно...

— Диво — тай годі, щоб його Бог милував!

— Та не добром ворожить нам цей випадок!! — говорив хтось зажуреним голосом. — Мабуть і не одно лихо прикотиться в село разом з тою залізною машиною...

А коли вже на двірці було знову тихо та пусто, коли Марточка заснула з великого зворушення, а дячиха заговорила з начальницькою, Василько крадьки вибіг з кімнати і побіг на місце недавньої пригоди, наче шукаючи чогось. Між шинами головного тору, на який впала Марточка, щось маячило в припаленій дьокотивою траві. Це була синя стяжечка з Мартиної головки. Ця стяжечка розв'язалася дівчинці і впала з волосячка, як вона даремно пробувала ратуватися, — і тепер лежала тут в траві, помята і трохи обсмалена.

Хлопчина оглянувся на боки, а потім зігнувся і — мов злодій — вхопив ту стяжку в руки. Він звинув її і обережно, мов який скарб, сховав у пазуху, далеко і глибоко, під саме своє хлопча серденько...

* * *

В українській Буковині є містечко Вижниця. Воно лежить серед гарних садів над бистрим Черемошем. Але найкращий сад є певно той, що вмів собою один просторий господарський дім таки над річкою. Цей сад завжди гарний, але мабуть найкращим

був він при кінці жовтня 1918. року. Одного погідного жовтневого дня залило цей сад золоте сонце і снопами золота кидало крізь вікно до світлиці дому.

Але в тій світлиці мабуть ніхто тоді не звертав уваги на золоті промені сонця. Правда, були в тій світлиці два молодці, що дуже любили сонце, але саме того дня чогось посперечалися з собою і тому не могли подивляти чарівної осінньої природи.

Це були два хорунжі Залізної Гвардії, Українських Січових Стрільців: Василь Крук і Петро Трирозум. Оба добрі друзі з давен-давна і тому одну квартиру собі вибрали. Але чогось вони пошварилися так несподівано.

Це було так :

До Черновець і до Жижниць прийшов при кінці вересня того памятного року стрілецький Вишкіл і Кіш. Здебільша «стара війна», що на першій поклик у 1914 році, як загорілась велика війна, станула в ряди добровольців, щоби збройною рукою визволяти своїх братів з ворожих кайдан. Досвідчені, випробувані в боях, воїни, свідки й учасники кровавих розправ під Сянками, Ужоком, на Маківці, під Стриєм, Болеховом, під Бережанами й Семиківцями та під Олександрівськом, прибули після кількомісячного побуту на Великій Україні до цієї чарівної околиці буковинських Карпат, щоби відітхнути та набрати сил до нових трудів

Вони прочували, що жде їх небаром дальша праця, мабуть ще важча, відвічальніша та багатша в кроваві жертви, як була досі. Всякі знаки показували виразно, який це буде важний і непосильний труд. Ці знаки прибували, мов вода бистрого Черемошу в бурхливі слотливі дні літа.

Чотири роки Великої Війни прошуміли, як нагальна буря й стали посівом великих змін. Четвертий рік величезного змагання, в якому поплили ріки також української крові, добіг до кінця й ясно зазначив, які це будуть зміни. Карта великої гри не дописала нашим дотеперішнім союзникам і фальшивим протекторам, що своїми похвалами й дещевими відзначеннями раді були спонукати сіль українського народу, цвіт його тіла, зужити якнайбільше сил для добра і побіди тих можних протекторів. Щастя відвернулося від них, — вони самі прочували, що доживають свої останні дні слави і потуги. Знали всі, що небаром уже цісарську державу розмежують і поділять між себе правні власники її земель, народи, що сотки літ тягли цісарсько - королівське ярмо.

Свою частку при тому справедливому поділі мали одержати й ми.

Знали це українські воїни і тому зворушувала їх кожна вістка, що доходила до них з Рідної Землі. Воїни раділи радістю, сумували смутком і журилися журою своїх міст, своїх сіл, піль та рік.

А було чим радіти. З краю надходили новини що народ і провідники народу щораз певніше і щораз явніше виповідали свою волю і своє бажання, зажити вільним життям.

Та було й чого сумувати. Зі столиці Льва доходили спершу глухі а потім і докладні вісти, що на рідні землі починають уже заздалегідь зазіхати сусіди, які вже зпоконвіку ізза вбожества своїх земель шукали на наших плодючих чорноземах поживи й до бичі та лукавими способами зуміли, навіть не маючи своєї держави, старшувати над нашим народом. Доходили й інші, не дуже добрі вісти. Було чути, що наші батьки народу вагаються і зволікають з остаточним зривом та проголошенням народної волі, що мала стати законом. А противник горячково пригтовляється до тої хвилі і старається випередити нас і собі раніше перебрати владу на землях, що тратили старого неправного пана.

То було й чого журитися. Пень українського народу над Дніпром ще не оборонив належито своєї держави від північного противника, що суне на Україну чорною хмарою під усякими прапорами і ріжними кличами, — а тут уже готується новий удар і труд для українського воїна.

Колихали ці вісти вояцькою душею «старої війни». Одні зворушували її і тишили, другі смутили, журили, бентежили й обурювали та заставляли судорожно стискати шаблі і кріси в руках. Ішли дебати, спори, суперечки, а навіть голосні сварки й лайки між найкращими, найщирішими приятелями. Добро загальної справи лежало всім однаково на серці і всі однаково прагли прислужитися рідній землі кровю і життям. Всі тремтіли за добро і будучність народу, як матір тремтить за долю й здоровля дитини. Але як усі вони були однозгідні в розстрільній і в збройних наступах на ворога, так незгідні були в своїх молодечих, окриленних поривом, думках про завтрішний день народу та про способи, як стати до нового почину. Одні розважали, що вони тільки народні вояки і повинні ждати на приказ народної влади, другі думали, що тепер, в ту переломову хвилю, повинна влада виходити з народного війська, інші, найгорячіші, рвали всіх до наглого стихійного виступу. Ця журба і непевність, це стримування

молодечого пориву мучило лицарів ще більше, як найбільше кроваві пробої серед ворожих лав на полях битви. Неспокійно ходили вони вуличками, полями та горами надчеремошської землі й нетерпеливо, з блеском в очах і з огнем у серцях ждали, що принесе їм найближча днина.

А одного дня поспорили між собою і два найкращі друзі і товариші зброї, хорунжі Василь Крук і Петро Трирозум. Поспорили так сердечно, як сердечними були їхні відносини. Дивно було, що такі приятелі, які зросли зі собою від першої гімназійної кляси, які разом ходили на всі денні й нічні наступи й нераз рятували себе взаємно зі смертельної небезпеки, посварилися так голосно, що їх балачку чути було мимо шуму Черемоша на цілий сад, в який виходило вікно їхньої квартири.

Хорунжий Крук сидів пополудні при отворенім вікні і читав найновіший часопис зі столиці Льва. Він так зайнявся останніми вістями з рідної столиці, що не бачив ні золотого жовтня, ні саду, не чув ні шуму Черемоша, ні щебету останніх птиць, що ще не відлетіли у вирій; він не закрімчував навіть гарненької Марійки, 18-літньої донечки своїх господарів, що ходила по саду мов жива квітка, розжалена і збентежена, що молодий хорунжий не звертає на неї найменшої уваги.

Ще не дочитав Крук останньої сторінки часопису, як у снігах загупотіли чийсь жваві кроки і до хати ввійшов з розгоном хорунжий Трирозум. Малий, білявий, з сірими очима і з острозакроєними устами, він був противенством Крука, високого, чорного і обгорілого, кучерявого вояки, з пивними очима й двома скісними чертками біля лагідно прикроєних губ, вкритих чорним вусиком.

— Ну, Круче, тримайся остро, крила в гору! Отаман поїхав нині до Львова, а на завтра вечером заповів сходи́ни старшин!

— Е, що мені з тих сходи́н! Як звичайно! Буде балачка і більш нічого! Встид! Вояки пописуються язиком, як справа горить під ногами! Хиба записуймося в езуїти!

— Тихо, тихо, Круче, де Крукові до езуїтів! Навіть на піря недобрий! Краще вже до камедулів... Вони скромніші.

— Тобі, бачу, жарти в голові, а мене дідько хапає! — Дивися, читай!

І Крук підсунув газету товаришеві під сам ніс.

— Щож там такого, що заставляє тебе так бити крильми? — питав далі з уданою повагою Трирозум, але по його очах бу-

до пізнати, що й він уже зацікавився змістом львівського часопису.

— Що нового? Читай осьтут — побачиш, які наші рішучі! Ось: «Пан посол Морозович поїхав сьогодні до Відня!» «Пан голова Земельський приїхав сьогодні з Відня!» «Пан Тур вибирається завтра до Відня». «Ждемо важних відомостей з Відня». — І так без кінця. З Відня, до Відня, через Відень, попід Відень! І чого вони ще шукають у тому Відні- — горячився Крук.

— Вгамуйся, приятелю! І будь доброї думки! — успокоював Трирозум. — Тепер, бач, така пора, що не вистарчить бути вояком. Треба ще бути й політиком. Впрочім, отаман за тим, щоби ми рушали, але нема ще приказу зі Львова.

— І доки ж вони думають ждати на той приказ? — огірчувався Крук.

— Доки не надійде — говорив холодно Трирозум і тим до решти розлютив товариша.

— Як? Доки не надійде? А як вони там прогавлять справу і все піде на марне? — кричав зовсім голосно Крук.

— Порядок і влада мусить бути! — розвів руками Трирозум.

— Навіть — хочби через ту владу пропала вся справа?—питав здивований і обурений Крук, а не ждучи відповіді, додав, знижуючи голос:

— Слухай, чи ти жартуєш зі мною, чи поважно говориш. Бо як жартуєш, то прошу тебе, перестань, це надто поважна річ. Як же говориш поважно, то я тебе не хочу знати, дарма, що ти три розуми поїв і мене під Лисонею москалеві з рота вирвав!

— Га, як так, то й мені з тобою не по дорозі! Ти якийсь дивак зробився, ще від тоді, як мене зімлілого зі Стрипи витягнув!

— Не думав я тебе витягати, це зробив десятник Орїх!

— Неправда! Маю свідків, що це вчинив ти, а Орїх тільки відвіз мене до лічниці! — перечив Трирозум, а по хвилі сказав:

— Впрочім і я тебе не так дуже рятував! От, стрілив до москаля, який на тебе замахнувся прикладом, і вбив його. — А якби я не був поцілив, то...

— Сваріться, сваріться краще, панове! — задзвонив у тій хвилі під вікном чийсь срібний голосок. — Ось мав «яблучко незгоди», щоби краще вам сварилося!

На стіл упало прекрасне румяне яблучко, як личко тієї, що тепер, сказавши ці свавільні слова, зайшлася чарівним сміхом, перериваючи Трирозумові мову на пів слові.

— Я вже з чверть години стою під вікном та жду нетерпеливо, коли ви будете битися. Ух, як страшно! — додало кокетливо дівча.

— Ах, панно Марусю! — заговорив зовсім уже не сварливим голосом Трирозум. — Між нами вже і без яблучка вічна воріжечка — хочби ізза вас! Та за яблучко ми щиро вдячні. Воно дуже красне. Нічим не уступає своїй властительці.

— Справді, яблучко чудове! — заговорив поважно але приязно Крук, поглядаючи на Марійку, що поблискуючи шнуром перел на смаглявій шийці, пила його очима.

— Але ти, приятелю, не перекручуй! Не ізза того між нами пішла сварка! Я з твоїм серцем не посварюся, бо не люблю, щоб хтось з моїм сварився! Бачу уже від трьох днів, що ти зітхаєш за панною Марусею, — то щастя доле... — я тобі на дорозі не стану, ти чейже знаєш мене під тим оглядом, Любіться собі щасливо!

— Також щось! — сказала тепер дівчина з уданим обуренням в голосі і зникла зпід вікна, як пташка.

— Зле, що ти сполошив її! — сказав з лагідним докором Трирозум. — Але коли ти про те серце говориш щиро, то я тобі дуже вдячний. Дівчина справді мені подобалася і я не терпівби в дорозі навіть такого суперника, що ...не вирятував мене зі Стрипи... І взагалі — чого ми тепер посварилися? Знай, що я тільки подратувати тебе хотів, правду сказати, зденерований тою малою. Але впрочім я зовсім з тобою погоджуюся — і не може бути інакше!

І він простягнув Крукові свою руку.

— Згода! — сказав Крук і взявши руку свого товариша в обидві долоні, стиснув її так, аж той підскочив з болю. — Тепер хіба признаєш мені слушність, що всяка краса будить в людях ніжні почування, та що природним наслідком тих почувань є стремління до згоди, єдності, мира й любови. Отце яблуко...

— Не філософуй багато, друже, бо я тобі таки заперечу! — Ось маєш, дівчина! Краса! Але чи вона завжди «будить в нас почування, що ведуть до згоди?» Часто й голови собі розбивають за таку красу!... Впрочім я знаю, ти завжди знайдеш проти мене свої аргументи, але я тебе прошу, перестань, годжуся згори на все і капітую, тільки поділи отце яблуко, бо мені вже висохло в горлі від такої сварки!

Крук узяв з вікна складаний ніжик, з комічною докладністю

змірив яблуко оком і, розкраявши його, поклав одну половинку перед товариша, а другу перед себе. Та підчас коли товариш узяв свою частку і став зі смаком «споживати дар Божий», то хорунжий Василь раптом випростувався і подаючи голову трохи в бік в сторону вікна, мовби чогось пильно надслухував, помітно зблід і запитав Петра:

— Ти чув ?

— Що таке ?

— Хтось кликав мене: «Васильку!» Наче зі саду...

— Ні — ніхто тебе не кликав — я не чув! — відповів здивований Петро і дивлячись неспокійно на зміненого товариша, поклав решту свого яблука на стіл.

— Так — ти не чув... В такому разі буде щось нового. Якраз тепер цього бракувало! — говорив Крук ніби до себе, ніби до Петра.

Тримаючи в лівій руці пів яблука, а в правій ніжик, він вибирав кінцем вістря зернятка з яблука, а сам задивився, не знати куди, при чім одначе його очі мали такий вираз, начеби оглядали якісь образи, що зі споминів душі виринали як живі і ставали вдруге перед його зором.

Нагло Василь випустив яблуко з руки, а кинувши ніж на стіл, зловив ліву руку правою і стиснув її, притискаючи великий палець до краю долоні. Петро схопився і взявши товариша за ліву руку, побачив, що в ній між палюхом і вказуючим пальцем глибока ранка, з якої цюрком тече кров. Він зараз виймив з напличника перевязку і перевязав Василеву руку, як умів, говорячи зі співчуттям :

— Варто би піти, перевязати в лічниці, бо може бути затроєння. В кождім разі поможися, бо ти щось мабуть нездоровий.

— Зтроєння не буде, це звичайний знак, щоб я слухав матері і не колував ножиком зернят...

— А котра година? — запитав він далі, лягаючи послушно на ліжко.

— Четверта! — сказав Трирозум. — Можеш полежати з години, потім, як схочеш, підемо до Старих Кут. Ситковичі просили нас на добрі грушки до себе.

Хорунжий Крук примкнув очі і здавалося, що засипляє. А його товариш приступив до вікна, хвилю дивився в сад, потім пустився до дверей, та глянувши на Крука, вернувся, примкнув вікно, взяв газету, сів біля ліжка і поглядаючи на Василя, почав чи-

тати від вступної статті.

Минула година, Крук спав. Може й не спав, але як Петро легко рушив його за лікоть, він наче сильніше примкнув повіки і не рухався.

— Хай вибачають масляні грушки! — подумав собі Трирозум і поклавши газету на стіл, ляг і собі на своє ліжко.

Коли десь коло сестої години увійшов нишком до хати чура хорунжого Крука, стрілець Данилко Дятлів, він побачив на своє здивовання, що оба хорунжі сплять. Отже не будив їх, щоби йшли на вечерю, тільки вийшов з хати і сівши на порозі, почав чистити свій кріс.

Хорунжий Трирозум пробудився пізно в ночі і став надслухувати. А коли чув рівномірний віддих сплячого товариша, обернувся і заснув твердим передпівнічним сном.

Могла бути північ, як до хати увійшов тихцем чура Данилко з якимись паперами в руці і обережно збудивши свого хорунжого, сказав півшепотом :

— Голошу слухняно, пане хорунжий, що — що — най то грім побе!...

— Говори, говори, Даниле! — Шептав і собі хорунжий. — Що там такого?

— Вістун з канцелярії Коша приніс якісь папері — але, най то грім побе! — сказав, що тут щось сумне!...

Крук схопився з ліжка і блиснувши лямпкою, взяв з рук Данилка звиток паперів. Він перечитав один менший, поглянув на другий, аркушевий, і болісно стиснув уста, а сльози затремтіли йому в очах. Та цього ніхто не бачив. Він глянув на Петра, що тепер твердо спав на своїм ліжку — і жаль було йому, будити товариша. Тож взяв менший папір, на його незаписаній сторінці написав скоро кілька слів, поклав цей папір на голову сплячого Петра, поцілував його на пращання, вхопив пояс з револьвером і плащ на ліву руку, і не сказавши ні слова Данилкові, вийшов тихцем з хати, та помчав спішним кроком на залізничий дворець.

Досвіта збудився Трирозум, а почувши шелест паперу на своїм носі, схопився з ліжка, мов прочував якусь новину. При до-світнім світлі він оглянув той папірець і став мов скаменілий:

Це була депеша з Яворина до хорунжого Крука. Писана по німецьки, доносила вістку:

«Мати вмерла сьогодні, о четвертій годині з полудня, похорон завтра».

На відворотній сторінці були слова, написані рукою Крука:
«Петре — ось, що значила моя рана і таємний голос зі саду!
Іду. Як буде що нового, зараз повідоми! Василь».

— Бідний Василь! — подумав собі Трирозум. — А я ще, нерозумний, так подратував його вчора!

І він з досади зімняв депешу в руках. Та зараз же, наче каючися того, розгладив її, зложив дбайливо в четверо і сховав у свій портфель. Він нагадав собі, що ця депеша — то не звичайний свисток паперу...

Молодий хорунжий прийшов бігцем на дворець, взяв карту їзди і скочив до вагону. Сів у темному кутку, не звертаючи на нікого уваги і нетерпеливо ждав відїзду.

Думки зароїлися в його голові, як пчолі в улію. Було про що думати молодому хлопцеві, що хочби й останнього дня досвідчив на собі таємничости життєвих випадків, таємничости, нерозслїджені і невідгадані ще жадною наукою, але такої дійсної й очевидної, що її властиво й годі було назвати таємничістю.

Те червоно - золоте осіннє яблуко, що покотилося недавно з рук гарного дівчати на стіл в його квартирі, все ще ясно лежало перед його очима. Ця рана, яку він завдав собі ножиком, вибираючи зерняткя все ще дошкулювала йому досить боляче. А той таємний голос, що озвався учора з саду! Це не привид і не омана змислів, як думає собі Петро... Це дійсність, як і те яблуко було дійсне. Дійсність, потверджена тим, що трапилася вона йому вже не перший раз. Так, такі і подібні знаки, що були ніби зловісними гонцями — звістунами прикрих подій, мав він уже нераз у своєму, не так довгому ще життю. Він ще добре памятає ту хвилину, коли вони показалися йому перший раз...

І хорунжий Крук потонув у спогадах. Мов у чарівному круговороті замаячили перед ним картини давного, минулого. Одні з них гарні, принадні, веселі, милі, — а другі сумні, чорні, прикри. А з моря тих картин мов неземська поява виринала перед ним одна ясна русява голівка, добрі, невинні, усміхнені та мов таємничим серпанком імлі притемнені сині очка. А на тій голівонці— Боже! — на тих шовкових русявих косах-косицях тоненька сяннє стрічечка, що мов легкий мотиль, прикрашувала ту живу квітку.

...Де вона тепер — ця красна голівонька? Хто зна. Пропала,

давно пропала з його віч, ще як він був майже дитиною. Тільки її окраса, та синя стяжка, остала йому на спомин. Цю стяжку він заховав, як скарб, і тільки він один знає, де тепер ця дорога пам'ятка. Це мабуть одинокий раз в житті він когось перехитрив і здобув собі щось неправним способом. Та чи це хитрощі? Чи це неправство?... Ні! Це було щось таке, що його годі поконати, що йому годі опертися. Тепер він уже знає, догадується, що це було, тоді він був того несвідомий, але все таки воно ділало з нестримною міццю закону.

По довгих пересуваннях вагонів, накликуванню, приказах, свистах і лайках, як то підчас війни на залізницях бувало, поїзд спровола рушив у дорогу, перетинаючи шмат зеленої Буковини — і прямуючи в Рідну Землю, уділ Осьмомисла. Та хорунжий мовби й не заперімітив цього, сперся ліктем на вікно і далі думав свою думу.

...По тім страшнім випадку з малою Марточкою, яку він урятував тільки своїм дитячим геройством, що його тоді й не усвідомлював собі, Марточка ще тісніше прилягла до нього своєю дитячою істотою. Сказати, що полюбила його, як брата, — це за мало. — Сказати, що покохала його усім своїм дівочим серцем — це не булоби вірно, бо ця дівчинка була ще дитиною. Одначе ця сила, що звязала їх малих від тої хвили, як через Яворин перейшла перша парова машина, була така могутня, така невинна і така красна, що годі її рівнати з сестриною любовю і з дівочим — хочби й вірним коханням.

...Ще три роки був Василько в селі, бо ходив до сільської школи. Ходила до тої школи і Марта, та вона була на дві класи молодша. Тож коли прийшлося Василькові їхати до міста до гімназії, він прашався з Мартою так, як прашаються найрідніші дорослі люде.

...Приїжджаючи з міста до дому на сьята і на ферії, Василько передусім забігав до Загаєвських, щоби повитатися з Мартою. Він навіть гостинці привозив їй. Такі дешевенькі школярські гостинці, сшиток, олівець, ручку... Не треба ж і говорити, що ферії проводив він більше на двірці, як у себе в хаті.

...Не треба й казати, як радів малий хлопчина, коли їдучи по других феріях до міста, вже як гімназист третьої класи, їхав уже разом з Марточкою, що її мати відвозила вже також до міської школи.

Що думав собі тоді той «третачок»? Не знати. Не обидимо

його, коли скажемо, що він нічого тоді не думав, він тільки почував велике щастя в своїй хлопячій душі, що він буде вже близько і разом з тою дівчинкою. Все, все. Він тільки почував таємне тепло і мав якісь підсвідомі таємні надії, що мов підскірний вулкан, хвилювали вже ледво помітно його молоденьку тринадцятилітню грудь.

Саме, як поїзд переїжджав якимсь мостом понад неглибоку річку, уста молодого хорунжого якось болісно стиснулися начеби хотіли здержати ті сльози, що тиснулися нагло до його очей. Похід його спогадів саме переходив також через свій міст, але міст незвичайний, страшний, над глибокою пропастью болю.

...Найближчих ферій, коли він уже був «четвертак», а Марточка «другачка», — вже при кінці серпня, одного дня по полудні, він сидів зі своїм молодшим братом Юрком у хаті біля вікна, що виходило у їхній сад. Він приготував тих ферій свого брата до гімназії, тож і цього пополудня, як звичайно, переробляв з ним малу лекцію. І саме в хвили, як диктуючи йому один уступ з книжки, сказав слова: «ріки впадають до моря», він нагло здержав у собі віддих і схилившись в сторону вікна, став щось надслухувати, як сполошений; молодий олень.

— Ти чув, Юрку?

— Що? — питав братчик, переставши писати слово «моря» на букві «м».

— Хтось кликав мене — гейби зі саду: «Васильку!»...

— Ні, я не чув, — ніхто не кликав, в саду нікого нема, а воріт стереже кудлатий Забий.

Василько трохи завстидався брата і перемагаючи якесь незрозуміле йому самому зворушення, диктував далі. Коли продиктував слова про те, що «карась це риба, а кінь то звіря», тоді Забий чомусь гавкнув двічі і замовк. А коли Юрчик дійшов до слова «звіря» і написав «з», — в тій хвили на стіл перед хлопців упало зі саду велике червоне яблучко, а рівночасно під вікном зазвонив срібний голосок дівчинки, перетканий, мов золотом, радісним сміхом.

— Перестаньте вже «кувати»! — кликала Марточка, якої головка і ковнір блюзочки з двома срібними пасочками появилися тепер у вікні. — Ходіть у сад, побігаємо трохи! Таж вакації кінчатся!

Писання вже не було. Василько узяв яблучко, перекроїв ножем, дав половинку братові, а другу переділив і обібравши ножем

лушпинку, став видовбувати вістрям зернятка, щоби чистий кусок подати дівчині - гостеві. Та вибираючи останнє зернятко, він сильніше притиснув кінчик вістря, вістря пробило кусник яблучка і дзьобнуло його в ліву долоню. Василька заболіло, але він не показав по собі ніякого збентеження, тільки, мовби нічого, подав з усмішкою цей кусник яблука Марті. Марта піднесла його до уст та нагло закликала неспокійно:

— Васильку, на яблучку 'кров! Звідки ця кров?

Василько глянув тоді на свою долоню і почервонів. З ранки вийшло дві краплі крові і вони закровавили яблуко. Побачила це Марта і сльози закрутилися їй в очах.

— У тебе кров на руці! Треба вмити, перевязати! Ти пробив собі руку, обираючи мені яблучко! Ходи, я перевяжу! — щебетало дівча.

— Але це дурниця — закликав Василько, хоча якийсь таємний біт стиснув його нагло за серце.

— Ось, уже нема! говорив він, витискаючи останню краплю крові і витираючи руку до правого рукава своєї блузки.

Ходім бавитися! Юрку, ходи з нами, далі будемо вчитися ввечером!

...Василько скочив таки через вікно у сад, а за ним і Юрко. Вони побігали по саду, підняли кілька яблук, а потім вийшовши за ворота, побігли на дворець. Тамжеж нудилася маленька Нуся, осмилітна сестричка Марти!

...Як сьогодні, бачить молодий хорунжий цю страшну картину!

Діти добігли до стаційного будинку і з веселим галасом впали до кухні. Вони кинулися до кімнати. Та нагло на порозі заступила їм дорогу касієрова і з пальцем на устах прошептала:

— Цитьте, цитьте, діти! Там батько Марточки — хорий!...

Ця вістка урвала діточу веселість і згасила її, як північний буревій ясне світло свічки. Діти хотіли дістатися до кімнати, — Марта почала плакати, вийшла і Мартина мати, та просила касієрову, щоби Марточку взяла на якийсь час до себе, а Василька й Юрка просила йти до дому, бо начальник хорий, в хаті мусить бути спокійно.

Василько попрощався з усіма, подав Марточці руку і сумно-сумно подивившись на неї, вийшов і пішов з братом полями до дому.

Він сидів сумний цілий вечір, наче з острахом ждав злої вістки. І діждався. Пізнім вечером прийшов батько до хати і шепнув:

— Начальник уже небіжчик. Вмер на удар серця.

Почув це Василько, уявив собі в тій хвилині бідну Марточку, як вона десь ридає за рідним батеньком, — і по його¹ личеньку скотилися дві великі сльози. У дяківській хаті стало тихо й сумно, бо Васильків смуток уділився і всім іншим, тим більше, що родичі Василька жили з Загаєвськими у великій приязні, ще з того часу, як Василько вирятував Марточку від смерті.

...Добре памятає хорунжий Крук той прикрий сумний вечір, коли всім здавалося, що то не на двірці, але на дяківці лежить труп мерця. Памятає і сумно згадує ті важкі хвилини, що їх прийшлося йому пережити небаром по смерті батька Марточки.

Начальника Загаєвського поховали на цвинтарі в Яворині. Ціле село йшло за домовиною, а жінки дивлячися на бідну сплакану начальникову, заводили й собі на всі голоси. Плакала і Марточка, ведучи Нусю за ручку, а за Мартою йшов Василько і також плакав, як за своїм рідним батьком.

А на другий день треба було їхати до школи. Василь прийшов рано на стацію — та даремно ждав, коли вийде Марта, щоб і собі сісти до поїзду, що за кілька хвиль мав відїхати. Аж в останній хвилині перед відїздом, коли поїзд мав рушати а Василько, сумно здивований ледво відірвав очі від вікон начальникового помешкання і пустився всїдати до вагону, вибігла з хати заплакана Марточка і підбігши до нього, сказала:

— Васильку, я вже не їду до Коломиї, бо ми за тиждень відїжджаємо з мамцею десь далеко, до моєї тіточки і я там уже буду ходити до школи. Бувай здоров, Васильку!

І Марточка подала йому руку на прощання. А Василькові потемніло в очах так, що він і нічого не бачив перед собою; лише ясна голівка Марти мерехтіла перед ним, як світляний круг. Він і слів її не чув, ні не розумів, він тільки почув великий біль, і прочував, що цю ясну голівку він мусить попрощати і втратити на довго - довго і що в його серці вже буде від тепер ятрїти глибока рана. Він стиснув Марту за ручку і схиливши головку, доглянув на тій ручці, на правому мізинчику маленьку чорну цятку, мов дрібний перчик. Цей перчик зробився йому в цій хвилині такий дорогий і милий, начеби в ньому була зосереджена вся краса, принада і милість його товаришки діточих забав. Він схилив голову ще низче і раптом припавши до того мізинчика своїми устами, витиснув на ньому горячий поцілунок, мов свою печать, знак могутньої сили, яка вспїла звязати його серце з цією

дівчинкою нерозривними вузлами. У відповідь на це стиснула Марточка його руку обома своїми ручками і тепло - тепло обняла її своїми пальчиками.

Це було діло одної секунди. Бо вже в найближчій хвилині обоє відскочили від себе, мов дві молоді галузки, розділені острим вітром. Василько хотів щось сказати, та не міг ні знайти ні вимовити слова. Тс скочив на сідці вагону і зник за дверцями, мовби втікав від ока людей, що стояли на пероні. Рівночасно й дівчина обернулася і стрілою побігла до хати, мовби хотіла захватити від влізливих людських віч своє таємне збентеження, мовби хотіла заглушити в собі голосний стукіт серденька, що раптом забилося з нечуваною досі силою. Ніжна встидливість, що обняла цих двоє дітей, свідчила, що назначена сила, яка їх давно вже звязала, приходила поволи до їхньої свідомости, перероджуючися в перше весняне кохання, як безвидна кукла перероджується в пестробарвного мотиля.

Хорунжий Крук важко зітхнув і закурив папіроску. Серед тих думок він і не чувся, як поїзд опинився на прегарних підгірських полях Рідної Землі й доїздив до Снятина.

...Тоді, в той ранок, бачив він свою Марту в останнє. Розійшлися вони ріжними життєвими шляхами і стратили себе з очей. Ні він, ні вона не були ще настільки усвідомлені в штуці, вдержувати взаємовідносини на віддаль, щоби приміром писати до себе листи. Вони не знали цього. Дарма, що одно й друге тужило, дарма, що одно й друге почувало в серці лячну пустку, начеби з нього вирвав хтось неждано надійно розвиваючуся весняну квітку.

Заєдно, коли Василько приїздив потім на ферії, він завжди, висідаючи з поїзду, жадібно поглядав на помешкання начальника і дурив себе, що ось за хвилю, як і колись, покажеться у вікні чиясь ясна голівонька, або з хати вибіжить жива біла троянда і защебече до нього срібним голоском. Та даремно він ждав такого. З вікна помешкання показувалося часом непривітне лице дорослої панни, що всміхалася іронічно і призирно, дивлячися на хлопського сина, що «вчиться на пана». Це була сестра нового начальника стації, чужинця, який не розумів села й якого не розуміло село.

...В чотири роки пізніше він здав матуру і записався у Львові на філософію. Він уже дожив до того віку, коли серце молодця відчиняється, як чаша доспілого світу, щоби прийняти в себе животворчу росу кохання. І те кохання жило в Васильковій груді,

але не було воно таке вловиме і живе, як у його товаришів, — що висловлювали свої почування жартами, сходами, перепискою зі своїми коханими. Воно було мрійливе і повне туги, мовби обіймало своєю жагою якусь неземську істоту, далекий твір молодечих мрій і фантазій. Він же ж любив Марту, яка все ще свояла перед його очима, як збентежена «другачка» зі сльозами в очах. Він знав, що за той час вона мусіла вирости і розвинути ся, так що й при випадковій стрічі важко було би йому пізнати її. Але йому завжди здавалося, що він пізнав би її, пізнав би й серед мільонів подібних їй дівчат. І тому приїхав він до Львова з надією, що стріне її. І він шукав її. Слідив делікатно й обережно. На вулиці, в театрі, в кіні, в трамваю він оглядав крадьком усі личка молодих дівчат в тому віці, в якому тепер повинна би бути його Марта. Очима шукав він мізинного пальчика на правій руці кожної, чи не побачить випадково знайомого йому знаку, чорної цяточки. І не бачив. І не знаходив. Цілий рік перебув у Львові і не знайшов її. Видно було, що її у Львові нема... А може... може її вже взагалі немає на світі? А може й не було її ніколи? Може це був тільки скоропроминаємий сон діточих літ — ця ясна голівка, ті сині очка, той перчик на правім мізинчику?... І та хвиля, коли він врятував її зпід страшної льокомотиви... Але ні! Якийсь таємний голос впевнював його, що це не був сон, що це було живе, усміхнене, те сумовите личко, яке він ще побачить, мусить побачити своїми очима, так, як бачить її заєдно, все і всюди, очима своєї душі. У нього ж у тайному сховку є певний, очевидний спогад по тій милій появі: синя стяжечка, така синя і свіжа, як була тоді перед дванацятьма роками, коли впала з русявої голівки на обсмалену траву залізничного шляху...

...Ще рік — і світові події попали в дивний несамопитий круговорот, що пірвав зі собою мільони молодих людей, перекреслив усі їхні надійні пляни і мрії, кинув ріжними незаними й несподіваними дорогами, порозлучував і порозв'язував найтісніші звязки між найближчими. Не диво, що й Василеві відібрав цей наглий крутіж останню надію, віднайти свою милу. Скільки важких випадків, скільки злиднів несла з собою страшна війна! Скільки людей кинула вона, мов порошинки, на край світа, скільки задоптала їх передвчасно своїми брутальними копитами! Чи не могло це статися і з бідною Мартою, сиротою без батька, з одною безпечною матірью-вдовою?

Усвідомляв собі це Василько тоді, коли на перший поклик

провідників народу попращав свою рідню і ще з кількома охочими хлопцями виїхав з Яворина і записався до Стрільців, що стали залізною гвардією народу і завязком рідного війська. Не забув цього й тоді, коли попращав Рідну Землю і поїхав через Бескиди на Закарпатську Україну де молоде вояцтво мало привчитися лицарської штуки. Аж коли по заледво одномісячних вправах вирушив на поле бою, тоді знову ожила в ньому радісна надія, що може тепер, йому, як побідному воїнові, прийдеться стрінути ту втрачену і таку близьку йому істоту.

Та скільки він пройшов походів, скільки відбув наступів, скільки мав кватир, — нігде не знайшов її, нігде не замаячила перед ним, хочби у далекій далі, ясна русявенька стать тої дівчини, мрії... Його брала ізза цього сердечна досада, а тиха журба покривала ледвидним відтінком смутку усі його вчинки й слова, так як легка осіння мряка вкриває підгірські стерні.

Зі своєї журби він не сповідався нікому. Та кращі його товариші пізнали й почали розуміти, що в нього на душі є якесь таємне горе. Вони пізнали це і тимбільше його полюбили. Бо любити його було за що. Василько був не тільки одним з найкращих і найхоробріших вояків між лицарством «старої війни», але й найліпшим товаришем. А хоробрість і товариська натура — це перлини вояцького характеру. Про ці гарні черти Василеної душі знали всі ближчі і дальші товариші, всі стрільці і вся команда, і за ці черти стрічала Василя пошана і любов одних та других. Тому й простили йому всю його скритість у сердечних справах, в яких то вояки часто аж надто отверті. Ізза такого спочуття товаришів Василеві й лекше було зносити своє таємне терпіння; до нього він звик, із ним було йому добре.

Поїзд станув у Снятині. Видно було, що задержиться кілька нацять хвилин. Василь наче пробудився зі сну, так як саме пробудився прегарний погідний день 31. жовтня, заповідаючи себе прекрасним сходом сонця. Цей схід сонця, що кинув у вікно сплячого вагону обереком ясного проміння, сполошив Василеві думки. Він встав, випростував заціпенілі від довгого сидження сугави, і вискочив з вагону, щоби пройтися та відсвіжитися трохи чистим ранішнім повітрям.

На снятинським двірці був оживлений рух. Стояло кілька військових поїздів. Сюди ж вела одна з доріг, якими Осередні Держави, а зокрема Австрія, возили з України всяке добро, рятуючися від голоду й загибелі. Гамір і крик піднеслися ще більше,

коли задуднів особовий поїзд зі Львова. Ним їхало чимало стрільців і старшин, що з відпусток або службових поїздок вертали до Коша і до Вишколу. Між ними було чимало знайомих, але Крук не дуже рад був стрічатися з кимбудь, бо не був тепер охочий до балачки.

Нагло почув він з котрогось вагону чийсь жвавий та нагло здивований голос :

— Товаришу хорунжий, ви куди ?

Крук оглянувся в той бік і побачив, що це отаман Коша, Доляняк.

— Пане отамане, голошу слухняно, їду до Яворина на похорон матері! — зголосив хорунжий підбігши під вікно вагону. Отаман раптом споважнів і сказав, подаючи йому руку :

— Прийміть, товаришу, моє співчуття!

А далі додав тихше :

— Та шкода, що вас мусить саме нині забракнути між нашою братією! Але щож робити?...

— Приказ, пане отамане! Є що нового ?

Хорунжому заблестіли очі і він увесь перемінився в слух. А отаман сказав вимінаюче :

— Не знаю, товаришу! І боюся, що від таких новин ви на похороні своєї неньки не були би досить поважні. Зрештою про все довідаєтеся, бо це, що буде в нас, буде і в Яворині.

Отаман запечатав свої слова таємничо - добрячою усмішкою. Крук не вдоволявся цим. Він був нині занадто нервовий, щоби вдоволитися натяками. Та коли збирався вже заговорити, щоби спонукати отамана до більшої ясности в відомостях, в тій хвили біля його поїзду заголосили свиставки до відїзду. Він бистро поздоровив свого команданта, а цей щиро стиснув його руку.

Крук підбіг і всів до свого поїзду, що вже рушав з місця. Він і не запримітив, що всів до іншого вагону, а впрочім яка там різниця. Його обсіли нові думки, та цим разом уже бїстрі, як крилаті стріли. Він став розщовбувати недоговорені слова отамана і розумів їх щораз краще, — а його надії ставали щораз певніші.

— Отаман вертає зі Львова — думав собі хорунжий, стоячи біля вікна і дивлячися на залиті сонцем ниви Покуття.—Він очевидно везе якісь важні новини... А що шкодував, що мене не буде нині між стрільцтвом, то очевидно не думає про сьогоднішню раду, бо знає, що я не люблю радити і балакати... Чи таки не

нарадилися там і не вирішили щось велике, відважне і конечне? Дай то, Боже!...

І перед очима молодого старшини народнього лицарства, селянського сина з Яворина, станула сподівана недалека майбутність його отчизни і зазоріла перед ним, як образ могутньої та чарівної богині. Він уже не бачив ні сонця, ні піль золотих, ні похилених орачів, що орали на озимину покутьські ниви, — він бачив тільки її, ясну і безконечну, що розпростерла над тими нивами свої буйнопері крила, Народну Волю. Він вдивився в цю незвичайну появу очима свого вояцького серця, вслухався у її таємний зов вухами своєї лицарської душі, так що нічого не бачив ні чув своїми змислами. Поклавши ліву руку на шаблю, а праву сперши об зверхню рямку вікна, він задивився кудись у далечінь, мов мраморна стаття вірного сторожа, або чуйного ловця. І стояв він так довгу хвилю і до його свідомости доходив часом тільки ритмічний гуркіт залізних коліс. Він забув про свої досвітні думки і спогади. Він забув, звідки, куди і по що він їде. Він уже не бачив навіть тої ясної русявоньки, що заєдно маячила йому перед очима і вела його на всіх шляхах, як провідне світло серед темної пільми веде блукаючого подорожного. Начеби затьмило цей знайомий йому блиск якесь нове невидане світло, так, як світло дня касує і найясніші смолоскипи.

Та що це? Чи сон чи химерна мара? Хорунжий бачить раптом перед собою десь у воздуху якусь червону плямку. Ця плямка більшає, росте, заокруглюється, — і перед ним стоїть у повітрі червоний дівочий капелюшок... Від цього капелюшка відділюються два такі самі, від цих двох знову по два подібні — і за хвилину цілий обрій вкритий червоними капелюшками, як стадом дивних червоних птахів.

— Я маю горячку по невиспаній ночі! — думає собі Василь і зажмурює очі. Та піднісши по хвилині повіки, бачить, що капелюшки не то не зникли, але їх ще більше. Вони закривають увесь овид, тиснуть до вікна вагону. Василь примикає очі вдруге, щоб мати спокій з марою, і так стоїть із зажмуреними очима.

— Марточко, приготов білети й папері, кондуктор і жандарм у тому вагоні! — озвався зненацька десь на лавці за плечима хорунжого виразний голос старшої жінки.

Це перше слово, що виражало рідке у нас жіноче імя, імя, таке близьке й дороге хорунжому Василеві, пробило одним махом

той півсон, у який попав він перед якою півгодиною, і той химерний привид червоних капелюшків і зворушило його так сильно, начеби якась рука сіпнула його з усіх сил за серце. Він миттю обернувся і його очі відразу впали на старшу жінку, яка промовила ці слова. Він не знав її. Тоді його зір перескочив на молоду дівчину, що сиділа напроти тої жінки. Голівка дівчини була вбрана саме в червоний капелюшок і була схилена так, що він стоячи не міг доглянути її лиця. Тоді інстинктивно вплився його погляд у білі руки дівчини, що шукали чогось у ручній торбинці. Права ручка виймила якісь папері і білети і простягнула їх старшій жінці. Хорунжий відчислив поглядом пальчики дівочої руки і впавши, мов легкий та бистрий пташок, на її мізинчик, застиг на місці. На мізинчику була чорна цятка, маленький перчик, що його він попрощав колись — давно, своїм ще напівдіточим поцілунком.

Легло але рішучо приступив він до дівчини і схиляючись над нею, запитав осторожним голосом, щоби її не налякати :

— Чи може панна Марта Загаєвська ?...

Дівчина стрепенулася і повернувши свій погляд на гарного стрункого вояка, хвилю гляділа мов німа а далі закликала, зложивши усточка не то до плачу, не то до усвішки :

— Ой, Господи! Цеж Василько!... Чи то — пан Василь Крук з Яворина !...

По цім оклику, що був найкращою відповідю на Василеве питання, дівчина заніміла, а далі її губки затремтіли і в очах заблестіли дві сльози. Що це були сльози невисказаної радості, пізнати було по цім, що коли в тій хвилі хорунжий взяв її за праву руку і зложив довгий поцілунок на її мізинчику, вона не боронила йому задержати свою руку в його горячих долонях і сама стиснула його за руку, дивлячися на нього з невисказаною радістю й любовю.

Довгу хвилину просиділи так обоє. Двоє людей, що прожили в тузі дев'ять літ, не могли при несподіваній зустрічі з собою промовити ні одного слова. Вони наче спершу старалися вичути мову своїх душ і вичитати скрижали своїх сердець, що ніколи не обманюють так, як часто роблять це слова і присяги, висказані устами. Та коли вже знайшли і прочитали те, що хотіли, могли промовити. Перший опам'ятався і заговорив хлопець :

— Звідки ви, Марточко? І куди ?

— Ми зі Снятина, з тіткою. Їдемо до мами, до Грушковець у Бучаччині. Ах, а я й забула вас познайомити! Отце моя тіточка, Рожнівська — пан Крук... А ви куди?

— Я? До Коломиї! — скрутив Крук, нагло подумавши, що не належало б мішати сумної вістки у таку радісну стрічу — і він у Коломиї мусить пересідати.

— До Коломиї? Ах, шкода! Ми зараз мусимо знову попрацятися... ось уже й Коломия! Далі не можете поїхати?

— Не могу, Мартусечко! — сказав хорунжий з таким гірким смутком і болем у голосі, наче би говорив: Ось — я знову згублю тебе на довгі роки або й на віки, моя дорого істото... — Не могу! Важні службові справи, що не терплять ні хвилинки проволочки.

В тій хвилі поїзд станув на двірці в Коломиї, а хорунжого так стиснуло за серце, що він подумав собі:

— О, чому я щене чотирнацятилітній «четвертак», щоби могти до схочу виплакати і влекшити своїому горю!

Він встав і поцілувавши дівчину ще раз в руку, хотів відійти, не знаючи що сказати на прощання. Таж людська мова така убога, що не має навіть такого слова, яке вистарчало би бодай на тисячну частину людського болю в таку хвилину!

Він старався звільнити свою руку з руки милої істоти, та дівчина держала її міцно і не пускала, а її очі говорили:

— Ах, не відходи так скоро! Не рани мого і свого серця, бо хто знає, яка довга буде ця розлука по хвилевій зустрічі!...

Вона дивилася на нього так, мовби сумно докоряла йому за якусь велику кривду, хоча знала, що в цій кривді він не винуватий.

З надвору залунав свисток кондуктора і прошиб їх обоє, як затроена стріла.

— Пращайте, — пращай, Марточко! Не забудь мене, — бо я завжди думками при тобі!

Він на силу вирвав свою руку і вже звернувся ~~визначити~~, та в останній хвилі ще раз обернувся до неї і взявши її ~~голови~~ в свої долоні, раптом поцілував її в личко. Вона не зважаючи на ~~лиць~~ обвила його руками за шию і шукала його уст, а як знайшла, тоді вони злучилися в одному любовному поцілунку, який дерервав щойно рушаючий з місця поїзд.

Хорунжий здригнувся, мовби хотів струснути з себе ~~страшну~~ якусь міць, відступив від дівчини на крок, обняв її ще на момент

своїм тужним поглядом і бистро обернувшись, пішов спішним кроком до дверей та вискочив з вагону, що вже минав дворець. І не обертаючися, він майже бігцем пустився йти на перон, мовби хотів перемогти той жаль, що кровавив його серце гострим ножем. То даремно дивилася за ним з вікна вагону пара синіх заплаканих очей. Даремно ждала Марта ще бодай на один кивок його руки. Той, що блиснув тепер на її дорозі, як зірка, немилосердно зник у ждальні двірця. Та вона розуміла його. Розуміла, що то пекучий біль не дає йому ще більше ятрити сердечної рани. Тож вона простила йому зараз цей прогріх і сівши на лавку, стала оповідати своїй тітці про свого спасителя від смерті — і від того їй ставало легше.

А хорунжий забіг до ждальні і захопивши порожнє місце біля стола, сів та вдаючи сплячого, сховав голову в долоні і став думати :

— Боже мій, який я дурень! Чому ж я не взяв у неї бодай точної адреси? Вже й села не пам'ятаю, про яке село вона говорила. Знаю тільки, що в Бучаччині... Або чому не попросив я її фотографії, щоби бодай її образ носити на своїм серці... — Ах, дурень же я, дурень!

Хорунжий бубни найрадше бив у стіну головою. Щоби до цього не дійшло і щоби звільнитися від настирливого гамору галасливого жовнірства, він схопився і вийшов назад на перон. Його погляд мимохіть пішов туди, в слід за поїздом, що саме зник на закруті і зазначував димком льокомотиви, що віддалюється кількометровими кроками, пожираючи далечінь. Той поїзд, та вогненна тварюка, що з її пашеки він уже раз вирятував свою кохану, узяла її тепер на свої чорні плечі і понесла від нього в далекий світ. Якби не ця потвора, то й зустріч їх тривала би довше, і розлука не була би така нагла і невблагана, як розклад їзди.

Він хотів би в тій хвилі поторошити всі вагони, поломити і знищити всі льокомотиви на світі. Він хотів уже проклясти їх— і того, що їх винайшов та наповнив світ димом і смородом вугля, — але в тій хвилині він нагадав собі, що ця сама потвора понесе його за хвилю туди, в рідне село, до Яворина, де жде на нього дорогий йому мерлець, його померша мати. І чим скоріше буде ця залізна змія сунутися по своїх шинах, тим довше зможе він ще дивитися на любі йому черти блідого й застиглого неньчиного лица.

Ця протилежна думка про ненависну йому залізницю зрівно-

важила його трохи.

Та ось заїхав перед перон поїзд, що мав рушити до Яворина. Хорунжий зійшов з перону і повільними кроками, зі схиленою головою підійшов до вагону. Він їхав хоронити любу матір.

* * *

Поїзд, що їхав бічною лінією з Коломиї через Яворин, йшов так поволи, що леда кінь мігби його перегнати. Не даром ходили про цю залізницю такі жарти, що не раз кондуктор запрошував якубудь селянку, що йшла гостинцем до міста, щоби всідала до поїзду, а жінка відповідала поважно :

— Е, добре вам, паночку, жартувати ! Я не маю часу їхати нашою колією, мені треба поспішати!...

Тих кільканацять кілометрів з Коломиї до Яворина, які інший поїзд мігби проїхати за 15 хвилин, «робила» ця «льокалька» заледво за півтора години. Хорунжий Крук не знав, що з тим часом зробити. Він хотів би був тепер бігти, летіти на крилах, щоби скорістю сполошити своє зворушення ізза останніх переживань і глибоких вражіннь.

Та не було ради. Треба було сидіти і скорочувати собі час нудної їзди новими думками.

Аж тепер, коли Василь був уже недалеко від рідного села, він усвідомив собі знову властиву ціль своєї їзди. Яворин і смерть матері зайняли його змучену увагу.

Недобрі прочуття яворинців з приводу того страшного випадку, що трапився при переїзді першої льокомотиви через яворинську стацію, на жаль небаром здійснилися. Те лихо, яке принесла з собою поведена через село залізниця, переважило в двоє або й більше всі користи, що мав Яворин зі своєї сполуки «зі світом». Своєї «залізнички» яворинські люде майже не вживали, бо це їм не оплачувалося. Їхній звязок з містом полягав з діда-прадіда на тім, що вони привозили й приносили до міста всякі рільничі продукти на продаж. Це треба було везти фірою, а хто й ніс щобудь на плечах, то також ішов радше пішки, щоби не платити за їзду увесь свій заробіток.

А що ця залізничка привозила до села? Від коли її яворинці запам'ятали, привозила майже саме зло. Тільки було й потіхи, що за кожним майже разом, коли приходив поїзд на яворинську стацію, висідав з вагону то жандарм, то екзекутор, то якась су-

дова комісія, то інша напасть. Ця залізничка стала причиною численних пожегів у селі. Та залізничка була приводом до того, що до села заїхали жида рубати ліси. До роботи привезли з собою кільканацять «барабів» десь із мазурів, що своїм поведінням гіршили все село, а деяких селян, головню молодь, сильно деморалізували своїм впливом.

Нарешті ця залізничка далася яворинцям в знаки підчас великої війни. Всяку залізничу лінію боронило завзято кожне військо. Тож найбільше потерпіли від всяких офензив і дефензив ті села, що були положені здовж залізничного шляху. Цвітучий Яворин, що перед війною був по словам яворинців «веселий, як Відень», згорів і спопелів, почорнів, як труп, знищений чужими й «своїми» із «стратегічних причин»... Коли Василь Крук приїхав після першого року війни на коротку відпустку до дому, застав у селі лише згарища і масові «братні» могили. Не оцілів і залізничий двірець, остали лише чорні стіни з того будинку, що був притулком його незабутній Марті, а це вразило серце приїзжого хлопця так, начеби це були згарища і руїни його молодечих мрій і сподівань. Його родичі жили у зладженій наскорі буді з дощок і бляхи. Та мало того. Василь застав у тій буді мерця, трупа свого батька, якого смертельно зранив гранат відступаючих російських військ, як він рятував останнє своє добро з палаючої хати. Від тої рани батько по двох тижнях умер.

Хорунжий памятає ту прикру хвилю. Мати заходилася увесь час риданням, а по похороні батька закликала свої молодші діти, Юрка і Настю, і сказала до Василя:

— Тепер ти нам, Василю, батько й опікун. Ти найстарший син і розумніший, Богу дякувати, від мене старої. Здаємося у всім на тебе. Опікуйся нами і радь нам у тих страшних клопотах.

Василь почував, що стара мати робить йому велику честь, вкладаючи на нього такий обовязок опікунства над ріднею—і він рішився в душі, щиро ними займитися. Та небаром побачив, що зі своєї повинности він не вивяжеться, як слід, бо раз, що ізза воєнних подій не може, а друге, що й не має до цього потрібного хисту ні замилювання. Він був цілою душею вояк. В чистім полі він давав собі добре раду і з десятикратною перевагою противника, — але станувши перед яким, хочби й малим і дрібним клопотом будня, він ніяковів.

Від коли — по тій однотижневій відпустці, виїхав з Яворина в світ, захопився цілим серцем війною і забув майже зовсім про

хату і про рідню. Здобувався тільки на те, що часом десь підчас відпочинку, скорою рукою черкнув кілька слів на полевій листівці, писав, що здоров, навіть тоді, як був ранений під Семиківцями, питав, що нового в Яворині, поздоровляв сердечно і подавав заєдно свою нову адресу. Він знав, що такою скупкою листівкою втішиться стара мати, братчик і сестричка, і будуть радіти тими кількома почерками його руки ще більше, як він радів їхніми довгими журливими листами.

Так минав другий, третій і четвертий рік великої війни, а Василь крім тих листівок не вдержував інших звязків зі селом і ріднею. Раз тільки, на третім році війни, осіню, коли воріг вже друге відступив з рідного Підгір'я, явився Василь несподівано на превелику радість рідні у Яворині, згодив майстрів, щоби будували матері нову хату, і по двох днях зник, як сонна поява, оставляючи заплакану матір і сестру, та зажуреного Юрка, що також плакав... з досади, що брат не хотів — узяти його з собою до стрільців... Тепер, коли хорунжий їхав на похорон своєї неньки, він страшенно кається і жалував, що не побув останній раз довше у матері, яка наче оживала й молодніла, дивлячися на свого найстаршенького. Він кається, але добре знав, що не вчинив би він інакше й тепер, — ні, ніколи, доки там над рідними подільськими річками стоїть воріг і дзвонить зброя.

Хорунжий щойно тепер подумав собі, що могло бути причиною матірнього скону. В останнім листі, що його одержав від Юрка перед тижнем, не було згадки про недугу матері. Писав лише про те, що ціле село лежить хоре на еспанку і багато людей мре. Може бути, що цій пошести, яка в тому році уладила собі по всіх обезсилених війною українських землях сотисячне жниво, улягла і слабосила вже його стара мати. Молодого хорунжого стиснуло щось за горло, його взяв діточий жаль за рідною матір'ю, і він уже був недалеко від того, щоби по дитячому заплакати.

Та саме засвистала льокомотива і поїзд, звільнивши ходи, станув на стації в Яворині. Хорунжий встав і затремтівши цілим тілом, висідав з вагону, сам не знаючи, чи так зморозив його осінний холод, що повіяв із гір зза близького Прута, чи це його серце стрясало з себе надмір болю, що заволодів його істотою, від зустрічі з Мартою і від думок про помершу неньку.

На двірці ждав Василя брат Юрко, укінчений гімназист, вісім нацятилітний чорнявий хлопець у селянському одінню. Брати поцілувавшись мовчки і не звертаючи на нікого уваги, рушили

мірним кроком в село; ішли поволи, наче їх молодих ніг чіпалася якась незнана гамуюча сила.

Увійшли мовчки добрий шмат дороги полями, не промовивши один до другого й слова. Молодший брат ждав на слово старшого, наче оказуючи йому тим робом свою пошану, а старший і так не дуже балакучий, привик до коротких військових звідомлень, нездібний до розмов, а ще в такій хвилині.

— Певно еспанка? — кинув нарешті Василь коротким питанням, більше до себе, як до Юрка.

— Так, еспанка! — відповів тихо брат, наче ждав на такий запит. — Еспанка і хоре серце, що не видержало наглої горячки...

— Довго лежали?

— Всього три дні... Не було й часу написати. Дуже боліли, що не було тебе при смерті. Кликали по імені й просили, щоби займився всім, головню Настунею...

— А вона що робить?

— Не відступає від покійної ні на крок. Сама й переночувала з тілом, нічого не боялася.

— Коли похорон?

— Завтра рано. Все вже готове. Ждали тільки на тебе...

На цьому увірвалася розмова. Брати доходили вже до свого саду і близькість дорожньої покійниці запечатала їм уста святочною мовчанкою.

Увійшли в хату, Василь попереду.

Настка, що клячіла біля смертної лавиці, підвела голову й побачивши брата, кинулася йому на шию та схлипуючи, сховала своє личко на його широкий груди. Сухе хлипання судорожно сіпало цілим тілом чотирнадцятилітньої дівчинки. Вона вже виплакала всі свої сльози.

Василь обняв сестру і притиснувши її голівку до свого серця, став мов скаменілий, дивлячися на покійницю, що лежала між двома восковими свічками. Мертва задержала на своїх устах добре відому йому материнську усмішку, з якою стрічала його завжди, коли приїздив до дому з гімназії, або на відпустку з війська. А може уста помершої зложилися до тої милої усмішки на привіт найстаршому синові, що прибув, відвідати мертву матір і віддати їй останню прислугу? Досить, що та усмішка на блідих мертвих устах, яка унагляднювала колишню жіночу красу й принаду красної на все село дячихи, додавала виду, начеби вона тільки твердо заснула і почувала, що у хату ввійшов її Василько,

який в останній своїй листівці був дещо щедріший на слова і писав :

«Не журіться, мамо, і жийте в добрім здоров'ю. Може вже скоро скінчиться війна, я приїду до дому і заживемо щасливо».

Василь згадав ту листівку, гірко посміхнувся і глянувши ще раз болісним зором сина на любу матір, що по смерті витала його привітним усміхом своїх білих, як рядно на її голові, уст,— відхилив від себе ніжним рухом розжалоблену сестру, впав усім своїм тягарем на коліна, та обіймаючи мертві ноги, закликав дивним проймаючим голосом:

— Мамо, мамо, я приїхав до вас!

По цім оклику він став дивитися з безмежним жалем і любов'ю в мамине обличчя, ніби ждав, чи мати не відповість йому щось не промовить до нього... Повні подібного вижидання глянули також Юрко і Настя на мамине личко — і остовпіли.

Бо в тій хвилі сталося щось незвичайного. Мамині уста наче ледво помітно затремтіли, а очі, ті добрячі материнські очі, відчинилися і ніби глянули на того, що клячів, побиваючися, у маминих ніг. Це тревало тільки секунду, а може дві. Уста мертвої засклепилися знову, очі замкнулися і — перед здивованими дітьми лежав знову труп дорогої істоти, бездушний і студений прах, який треба віддати землі..

Діти помершої, так Василь, як і його молодший брат і сестра, зітхнули, наче по неземським видиві, та не лякалися того. Це чудо видалося їм природним і кінечним, воно влекшувало їхнє горе й смуток.

* * *

Похорон відбувся в ранішних годинах. Був гарний погідний день, п'ятниця, 1. листопада. З дощу, що накрапав попереднього дня і до півночі, не остало й сліду. Все село вилягло на похорон дячихи. Настунька сиділа на возі в ногах помершої, обнявши домовину, а з її сумних очей скочувалася по личку час від часу одна спізнена перлина. За домовиною ступали оба брати, сини дячихи, і ціле село милувалося їхньою повагою і красою.

Дячиху поховали на почеснім місці серед кладовища, під росяхатою грушкою. По відправі похоронного обряду, коли кожне кинуло в яму грудку землі, почав народ розходитися. Пішли також до дому Юрко і Настя, щоби приготувити посмертний обід.

Тільки Василь остав на цвинтарі, аж доки не завершено могили й не закопано в головах дубового хреста. А коли вже могила була викінчена, Василь ще раз обняв своїм поглядом той глиняний горбик, під яким сховав тлінні останки рідної неньки, і клякнувши, вклонився в останнє дорогій могилі. Потім встав і не поспішаючи вийшов з цвинтара бічною вуличкою на гостинець.

Він пустився йти дорогою і вже дійшов до того місця, де мав звернути на стежку, що вела городами до його хати, коли нагло десь далеко, від сторони Коломиї, почув знайомий собі гудок військового самоходу.

Він пристанув і за хвилину побачив на закруті дороги тягарове авто — повне вояків. Старому воякові заблестіли очі і він, ведений цікавістю й прочуттям, спішним кроком пустився на зустрічу самоходові. Авто йшло досить скоро, так що хорунжий не уйшов ще й двацяти кроків, як раптом став радісно здивований на місці. На переді біля шофера доглянув він стрілецького заведю, підхорунжого Лиса, а за ним між стрільцями, що були узброєні в кріси і обвішані ручними гранатами, пізнав свого чурку, Данилка. Між стрільцями доглянув і кільканацять австрійських вояків, що свою приналежність до цієї стрілецької братії зазначили покищо тільки жовтосиніми стрічками і кокардами на своїх австрійських шапках. Це ще більше побудило Василеву цікавість і він просто став підбігати до самоходу, начеби хотів його здержати.

Підхорунжий Лис пізнав хорунжого, і даючи шоферові наглий знак станути, вискочив з авта і поздоровивши бистро, зголосив святочно піднесеним голосом :

— Пане хорунжий, — з гори на долину — підхорунжий Лис голосить слухняно, що від цієї півночі вже у столиці Льва — з гори на долину — і в Вижниці і в Коломиї і в вашім Яворині — з гори на долину — наша рідна влада! Ми їдемо всі чистити від мардерів і «зеленої кадри» цей шлях. Всюди обезоружуємо чужих вояків і австрійську жандармерію. А ви що тут робите, пане хорунжий? На відпустці?

— Я саме похоронив матір... відповів Крук, все ще стоячи, мов непритомний, під вражінням таких незвичайних новин.

— От, смуток — з гори на долину! — закликав Лис. Прийміть мою кондоленцію, пане хорунжий і потіштеся тим, що ми вам принесли !

Ще не скінчив Лис, як з авта зіскочив Данилко, і почав пи-

щати тонким голоском :

— Пане хорунжий, голошу слухняно, най то грім побе! Там учора був у нас такий рух, аж ціла Вижниця ходила! Всі за вами питали! «Як то? кажуть — най то грім побе — вибухла Україна тай без хорунжого Крука!» Всі питаються мене, де ви пропали,— а я вдаю, що знаю, і, най то грім побе, роблю таку міну, як наш десятник, коли має платити Трочкові за наборговану горівку. Але я не знав, де ви. Вони до хорунжого Трирозума, — а я потерпаю, бо чув, як ви посварилися передучора, аж зі злости оба поснули. Але хорунжий Трирозум щось їм шепнув і вони успокоїлися. Мене хотіли взяти до Станиславова, бо Кіш уже виїжджає туди, а сотні до Львова. Але я кажу: —Най то грім побе,— а хтож повідомить хорунжого, що Україна настала? Тоді хорунжий сказав, де ви, і дав мені до вас письмо, ось воно! Я журюся, як до вас дістатися, приїхав до Коломиї, а там стоїть поїзд до Яворина. Машиніст просить сідати, кондуктор просить сідати,— але я кажу :

— Мене не здурите, панове! Я чура хорунжого Крука. — Ви знаєте хорунжого Крука ?

А вони кажуть : — Не знаємо !

А я кажу :

— То щож ви знаєте, як не знаєте хорунжого Крука? Та чи знаєте, я з вами не можу їхати, бо ваш поїзд — то льокалька, а моє діло пильне... Піду пішки !

І я пустився гостинцем до Яворина. Стрічає мене якийсь наш десятник і питає :

— Товаришу стрілець, ви куди? — Може дезертир? — Покажіть папір, що маєте відпустку!

— Ідіть геть — кажу — я чура хорунжого Крука!

І тиць йому отсей лист під ніс. А він як глянув та як не вдарить — най то грім побе — передімною запятками, наче би я був сам старший стрілець, не до вас кажучи — «фрайтер»..

Іду я далі, аж чую, гуде за мною якась мара. Я обернувся, а то підхорунжий Лис. Побачив мене, став, спитав, що й куди, і звяз на авто.

— Зробіть там, каже, місце чурі хорунжого Крука!

Крук слухав з усмішкою цього дивного «мельдунку»; як милої йому музики, і мовчав, дивлячися на чуру, що хотів виговоритися...

— І так я дістався до вас, пане хорунжий... Але, що я чую :

— додав він зміненим голосом. — Вам умерла мама? Така сумна о́казія в таке в́рочисте свто. А я все говорив, що щось велике му́сіло статися, коли мій хорунжий забув про свого чуру... Але я не знаю, як ви, пане хорунжий, бо мені хочби нині і рідна мама вмерла, то я не мігби сумувати. Бо я — най то грім побе — міркую собі, що нині воскресла за то наша спільна мати!... А врешті пане хорунжий, я вас вже більше не пушу самого в дорогу!

Стрелець Данилко відітхнув, утомившись цею довгою балачкою. Тепер він віддав хорунжому лист, що його цілий час держав у руці. Хорунжий отворив коперту і мигом прочитав лист. А тоді звернувшись до підхорунжого Лиса і до стрільців, сказав:

— Витаю вас, товариші, що приносите мені таку гарну новину! Будьте мені бодай на хвилину милими гістьми! Вступіть до мене на короткий відпочинок і розвеселіть мою хату, з якої перед хвилиною винесли тіло моєї любої матері!

Підхорунжий обернувся і закомандував:

— З гори на долину — з авта злізай! Стрелець Грушка і вістун Кривий лишуться на сторожі. Решта за мною руш!

І він пішов за хорунжим межею, а за ним гусаком десять стрільців і вісім вояків у австрійських шапках з українськими від знаками. Вони всі вже від нині стали вояками Рідного Війська. Чура Данилко опинився вже якимось чудом далеко на переді, біля хати хорунжого.

— Чи сподівалася моя покійна мати, — подумав собі тепер хорунжий Крук — що на її поминках буде таке славне товариство?... Та вона на це вповні собі в мене заслужила...

І він ще раз побачив перед своїми очима лагідну усмішку помершої — і сам усміхнувся щасливим усміхом... В серці хороброго народнього вояка не могло в той день бути місця для смутку і печалі, хочби він навіть похоронив свою рідну матір.

Воскресла ж того дня справді наша Спільна Мати, — подумав собі хорунжий — що звеселила всіх своїх вірних синів. Радість із її воскресення і новий порив до боротьби за її добру долю — це буде найкраща пощана і для помершої ньеньки!

* * *

В коперті, що її привіз Данилко від хорунжого Трирозума до хорунжого Крука, була вложена телеграма про смерть матері з допискою Крука і письмо такого короткого змісту:

«Дорогий Вас..!

Кости кинені. Йдемо до столиці. Мабуть буде танок і музика. Ждемо тебе нетерпеливо. Пет».

Хорунжий Василь перебіг ще раз це письмо очима, коли вже товариство подякувало за гостину і вирушило в дальшу дорогу, Данилко десь пішов у село, а втомлена Настя заснула по невиспаних ночах. Він закликав з надвору Юрка і сказав:

— Завтра ранком рушаю в дорогу. Лишаю тобі хату й сестру під опіку. Знаєш, що не можу лишитися в таку пору ані години довше в хаті.

— Знаю це добре, мій брате, — сказав нишком Юрко — але знаю ще краще і це, що і я не витримаю тепер у хаті. Як не візьмеш мене з собою добровільно, то я поїду за тобою пізніше, це кажу тобі отверто.

— Розумію тебе і не ганю за це... — відповів Василь, сідаючи біля стола, — але подумай, що не можемо лишати Насті на поталу. Вона ще дитина, хто будь скривдить її і будемо мати на сумління. Не говорячи вже, що господарство пропаде. Лишися бодай місяць, але, може то до тої пори скінчиться нова війна, пропаде неоезпека — а хочби й ні, то там уже побачимо...

— Ні, Васильку, не лишуся. Не можу, — а чому не можу, висповідуюся тобі, бо ти мій брат.

— Говори! — сказав Василь, трохи зацікавлений.

— Ти знаєш нашу попадянку, Олю? — питав Юрко.

— Знаю. — Нічого собі дівчина. Тільки мабуть ще нікого не має.

— То то й є, що має, і ще до того двох! — перервав Юрко. — Ти знаєш директорового Ромця?

— Ромця Сойку? Знаю. Він же стрілецький вистун. — Хоробрий вояка.

— То власне горе...

— То горе, що хоробрий? Ти одурів?

— Не горе комусь, але горе мені! — сказав сумно Юрко. — Він залицяється до Олі.

— А тобі що це?

— Мені це тее — що дівчина і мені подобалася і то не без взаїмности...

— Ну — то чим ти журишся? Гратулюю!

— Нема що гратулювати, бо вона і Сойці взаїмна! Така вона! Каже: — «Подобається мені оба, — і він і ви, пане Юрку. Але як що до чого, то виграє той, що буде краще воювати!»

— Химерна дівчина! І той і цей... Очевидно нікого з вас не любить!

— Любить, чи не любить, але ми оба пропадаємо за нею й дивимося на себе вовками. Та це не допоможе. Треба дослугуватися її руки. Сойка вже служить і має за собою не одну виграну битву, вже рік на фронті. Зголосився до стрільців тоді, коли я даремно просив тебе, взяти мене з собою. А я що? За Австрії ще послухав тебе, — бо подумав собі: Що буду гнівати брата і битися, хто знає, за що, ізза дівочої примхи? Але тепер мене не переконаєш. Піду! Мушу і хочу піти!

— Тай дивний же ти, Юрочку! А хто ж осудить, котрий з вас хоробріший? Дівчина? Команда?

— Ніхто, — слава піде про нас сама собою... Досить, що я йду з тобою! А на хату й Настку маю вже раду.

— Яку?

— Вуйко ще не побудувався, бо недавно з війни вернув і вже не піде, бо старий. Хай тимчасом іде жити в нашу хату і Настею і всім заопікується.

— Га — коли так, хай буде! — сказав Василь, радіючи душею, що буде мати охочого брата біля себе. — В такому разі збирайся в дорогу!

— І мені збиратися, пане хорунжий? — озвався тепер з порога голос Данилка.

— Не плети дурниць, Даниле, ти знаєш, що ми не носимо наплечників ні пакунків!

— Я це знаю, пане хорунжий, і тому, як бачите, і нині я приїхав до вас тільки з крісом. Але не прогнівайтеся, я взяв таки з собою один пакунок. Не великий він — най то грім побе, але завжди пакунок. Ось!

Він виймив з кишені блюзи щось мале, завинене в папір, і подав здивованому хорунжому. Хорунжий розвинув і побачивши, що там, спершу усміхнувся, а потім сказав таким голосом, що в ньому бренив смуток:

— Ти, Даниле, не такий дурний, як удаєш! Скажи мені, по що ти взяв оце з собою?... І хорунжий поклав на стіл половинку закров'явленого яблука, бо це привіз йому чура з Вижниці.

— Пане хорунжий, — говорив Данилко — я бачив цієї ночі, як усі збиралися в дорогу і виносили з Вижниці, що тільки далось. Цей ташив муку, той повний наплечник цукру, тамтой яблук, — а я — нічо! І сумно мені стало, що ми з вами не носимо пакунків.

Щож — думаю, ми від мачохи, чи що? Піду ще в хату, подивлюся, чи не забули ви що такого... Бачу — на столі кусник яблука із кровю... А най то грім побе! — думаю собі — що це за яблуко? Біжу, питаю хорунжого Трирозума, а він каже: «Це твій хорунжий ранився вчора в руку, то кров з його руки...» А най то грім побе! — закричав я голосно. Я не лишу на поталу крові свого хорунжого! Візьму її разом з яблуком і доручу вам, робіть з нею, що хочете, бо це ваша кров. І ось маєте. Краще закопайте це яблуко з кровю, ніж має вашу кров лизати якась жидівська, або румунська свиня! То за такий пакунок мені вибачте. Я радів усю дорогу, що ось то всі мають пакунки і я маю! Тільки шкода, що в мене його ніхто не бачив... А то кожне чіпає і кривиться :

— Товаришу, а де ваш наплечник? Миші зіли, чи Трочко зафантував?...

Та най там! За те я чура хорунжого Крука! Тепер хіба піду спати, може бодай присниться великий наплечник.

— Ти бачив цього хлопця, Юрку? — питав Василь, коли Данилко пішов до стодоли на сіно. Він виглядає на придуркуватого, але він великий філософ і хоробрий вояк. Як би не він, то я під Болеховом бувби вже сиру землю гриз. Впрочім побачиш його штуки, як підеш з нами на фронт...

Юрко не відповів нічого, тільки радісно блиснув очима на згадку, що йде з братом і може дібеться руки панни Олі. Він встав і пішов готувитися до дороги.

Хорунжий лишився сам у хаті. Його погляд упав на той кусник яблука, пересичений його кровю. І він, дивлячися на це кроваве яблуко, знову пригадав собі, що ця пригода з яблуком стрінула його вже другий раз в життю. Згадавши про першу, він знов ясно побачив перед собою ту дівчину, що з нею так тісно звязалося його серце і його думки, мимо цього, що збиточна доля старається вже від довгих літ покласти між ними непрохідну пропасть віддалі. Він згадав учорашню випадкову стрічу з Мартою і дивно зморщив брови, лютий сам на себе, що забув попросити в неї якої знимки, або іншої памятки про цю зустріч; як-будь річ, що її він заховавби глибоко під серцем, завжди свідчила би йому, що це не був сон, що він справді бачив її і говорив з нею, — і це розсівало би його тугу, додавало би йому надії на майбутнє побачення з нею.

Одинокою потіхою Василя в цій хвилині була свідомість, що

він все таки має одну памятку по Марті, хоча ще з діточих літ. Синя стрічка!... Стрічка, що її він сховав перед людським оком, навіть перед Мартою...

Він уже двічі переховував ту дорогу памятку. Малим хлопцем, доки ще ходив до школи в Яворині, передержував ту стрічку в пуделочку від сірників, яке ховав то в свій перник, то в свою шкільну торбинку, то навіть у стріху. В стрісі ховалася ця памятка від дня його відїзду до гімназії аж до відїзду Марти з Яворина. Тоді Василь, уже ученик вищої гімназії, що прочитав чимало книжок з описами дивних пригод, видумав для своєї памятки такий сховок, що справді показався опісля тривким і безпечним. Бо скільки чужого люду не перейшло за війну через їхню хату і через подвіря та сад, скільки куль і гранатів не впало на дяківку, що від гарматної стрілянини й згоріла, скільки змін не пороблено на обістю і в саду за ті роки, стрічка лежала собі безпечно у своїй криївці.

— Ой, а може тепер щось сталося? — подумав собі раптом хорунжий, згадавши ту памятку, і з якимсь острахом схопився зза стола. Будували хату на новім місці, корчували кілька старих дерев у саду, між ними й «вірну» яблінку, яку і так покалічила гарматна куля...

Хорунжий глянув через вікно, а переконавшись, що ні в хаті ні на обістю нікого нема, хто мігби перешкодити йому, вийшов на подвіря, взяв з возівні острий рискаль і крадьки подався в сад. Дійшовши до пня зрізаної перед роком яблінки, що стояв серед саду, і станувши лицем на полудне, став іти просто перед себе мірними кроками, числячи нишком:

— Раз, два, три, чотири...

Дочисливши до двадцятьдза, він станув і обернувся просто на захід. Ідучи так просто перед себе, він числив знову:

— Раз — два — три — чотири...

Дочисливши до двадцятьчотири, станув. Було це місце між двома сливами, майже на середині. Він зігнувся і в тому місці, де кінчився чобіт його лівої ноги, всадив рискаль у землю. Піднявши осторожно два пласти моругу і зложивши на бік, він натиснув правою ногою на рискаль і рискаль дійшов до чогось твердого. Тепер підняв кілька рискалів землі, а зпід глини показалася одна цегла. Василь прилякнув і виймив ту цеглу та положив на край ямки. Під цеглою показався сжовок віби прямокутна скринка, на яку складалися дві цегли поздовж, по пів цегли впо-

перек і одна цегла на дні. В тій скринці, що вся була вистелена папером, стояло щось, добре завинене в папір із окладинки шкільного сшитка.

— Все в порядку! — сказав сам до себе Василь. — Не було чого й боятися... Але погляну, чи добре ховається...

Хорунжий розвинув папір і держав у лівій руці звичайну діточку глиняну «скарбничку». З її очка виставав кінчик синьої стяжки. Василь дивився хвилику на скарбничку, а потім витягнув з неї цілу стрічку і дивлячись на неї, ніби любуючися, притиснув її до своїх уст.

— Иди ж, дорога памятко, назад у свій сховок, безпечніший від моїх кишень! — шепнув він і зложивши стяжку, вложив її назад у те червоне глиняне начиння, так, що кінчик стрічки видно було над очком «каси». Завинувши це все знову дбайливо в папір, схилився над ямкою, щоби покласти там свій скарб, — і — остовпів.

На вистеленому білим папером дні цегляної скриньки лежала мала візитова фотографія. Чи лежала вона там перед хвилиною, як Василь підймав «скарбничку», чи появилася нагло тепер, коли він хотів покласти туди свою стяжку, — не знати, досить, що Василь тут ніякої знимки ніколи не ховав. Пубоюючись, що може Юрко знайшов цей сховок і закватирувався тут з фотографією своєї лопадянки, Василь вхопив знимку лівою рукою і підніс її з ямки на світло дня, щоби поглянути, хто це...

І лянувши, він скаменів з дива — цеж уже було забагато вражінь і таємних несподіванок за останні дні... Він держав у руці нову фотографію Марти, такої, якою бачив її вчора у залізничному вагоні, тільки без червоного капелюшка; русява голівонька дивилася на нього своїми глибокими синіми очима а уста наче були зложені до сумного докору:

— Ах, чому ти втік від мене так немилосердно і навіть не оглянувся?...

Василь глядів, мов непритомний, на цю нову памятку, що попала сюди дивним дивом, хіба через його величезну тугу, і приложивши те паперове личко до своїх губ, палко його поцілував.

З того півсну і здивовання збудив його скрип воріт, видно, хтось увійшов на подвір'я, може Юрко, що пішов був до вуйка, — треба було скоріше втаїти свої скарби. Пождавши трохи, Василь нерішучо завинув знимку у кусень паперу і хотів уже сховати в нагрудну кишеню блюзи. Та в секунді змінив він свій плян

і поклав знимку назад на дно ямки. Потім щераз розвинув «скарбничку» і витягнувши з неї небільше, як п'ять сантиметрів стяжки, віддер її і поклавши цей шматок побіч на траву, завинув «скарбничку» знову в папір і примістивши її на знімці, привалив сховок верхньою цеглою. Коли закинув ту цеглу глиною і зрівнав місце до непізнання двома врізаними куснями моругу, взяв з землі той кусник стрічки і хвильку думав, де її сховати, щоби взяти з собою.

Нагло він розщепив свою блюзу і зі спідної лівої кишені вийняв відому усім воякам бляшку, в якій ховалося, мов у маленькій папіросничці, так звану «мертву картку», що по ній на полі битви пізнавалося трупів. Василь узяв цю бляшку, що була причіплена на шовковому шнурочку, отворив її, виймив з неї малий пергаміновий папірець і на його місце вложив зложений кусник стяжки. Замкнувши бляшку, встромив її назад у кишеню, а з кусником папірчика пішов до хати. Він поглянув у піч, там ще жевріло вугля, бо того дня з рана довго горіло в печі. На це вугля кинув Василь свою «мертву картку», а коли вона зайнялася ясним полум'ям, він подумав собі:

— Гинь, поганий папірчику, що передбачуєш мою смерть! Замість тебе зловіщого супроводитиме мене моя синя стрічка. — Вона буде берегти мене від смерти, як чародійний амулет, що в нього я вірю цілою душею... Ще не догорів той папірець, як Василь узяв зі стола закровавлений шматок яблука і поклав його також на жевріюче вугля.

— Прийміть, сильні духи, отцю мою кров на жертву собі й не жадайте більше!! Бо тою кровю своєю, що кружить у мені, хочу жити і служити великій справі!

Так подумав собі Василь, а ця думка відбилася в його душі, як голосне таємне заклинання, що справді мало хоронити його. І він вірив у це.

Яблучко почорніло, розплилося, згоріло і розпалося попелом. Хорунжий глядів на це дивне цілопалення і став думати про нову памятку, яка чудом знайшлася у його сховку. Він подумав собі:

— Боже! Коли це не сон і коли я не сплю, то очевидно, що принесла мені цей образ моєї милої якась природна, хоч і таємна для нас, сила. Чому ж не могло би так бути, що рівночасно з'явився б потрібний знак і в неї від мене?... Коли її туга за мною така пекуча і могутня, як моя за нею, то так мусить бути!...

Хорунжий Крук поклав мимохить свою ліву руку на праву нагрудну кишеню, в якій у портфелі він носив усі свої документи. Там була ще також одна його знімка зперед року, коли то з нагоди його підвищення до ступіня хорунжого сфотографував його налоговый стрілецький «знімкахап» Микола Безутішний. — Він розщепив гузик кишені, взяв портфель і виймивши з нього всі папері, став перебирати їх з усмішкою, що виражала газард і недовіря. Спочатку перебирав їх спокійно, далі нервовіше, перебрав усі, щераз і щераз — і раптом станув, кидаючи перед себе погляд не то втіхи, не то тріумфу. Між усіма паперами він не знайшов своєї знімки, що її бачив ще передучора в ночі, коли вкладав між папері документ відпустки!...

Значить, що її туга дорівнала моїй... Будьмож доброї думки! — шепнув сам до себе хорунжий Крук, збираючи папері й ховаючи портфель у кишеню. Він був певний, що його пропавша знімка є тепер у руках Марти.

Йому зробилося в хаті тісно і душно. Відчинивши широко двері і лишаючи їх на розтвір, вийшов у сад. Його груди піднеслася високо високо, не знати, чи від чистого повітря осіннього підгірського вечора, чи від великої хоча й неголосної радості, чи від надмірної туги і зворушення. Той день був у життю Василя занадто багатий у рокові і памятни, сумні й радісні випадки, щоби мож безпечно означити причину, чому його дужа груди піднеслася тепер і заклекотіла могутньою філею, мов повний жару вулкан.

* * *

Хорунжий Крук не терпів клунків, або — як хочете — пакунків. Це не було в нього простою звичкою, але таки одною з питомих ціх його вояцького характеру. Чи вродився він з відразу до всякого роду клунків, пачок, скринок, пуделок, мішків і наплечників, чи цю черту своєї натури набув уже за життя, не знати. Знати тільки те, що ні батькова грозьба ні мамина просьба не могли спонукати малого Василька, щоби він узяв колибудь з собою до міста свої клунки, або щоби поміг удома при такій роботі, при якій треба було щось двигати чи носити. Це не мож було назвати лінивством, ані жадною його відміною. Василько піднімався замість того іншої роботи, нераз багато важчої.

Цю свою «протитягарову» прикмету приніс Василь з собою і до війська. Відколи його запам'ятала «стара війна», ніколи не бачила його з наплечником, чи нахлібником. Не значить це, що він може в поході давав свої клунки на підводу, ні, він просто їх не мав і опріч кріса та двох набійниць на своїм ремені не носив з собою нічого. Правда, це противиться військовим приписам і потребам, але цю неправильність вдалося Василеві зручно перепачкувати. Коли при кінці вересня 1914. року усталися сотня, в якій Крук був свіжоупеченим старшим стрільцем,— до походу в поле і всі стояли обладвані своїми торністрами, Крук стояв собі як струна з одним крісом, на крилі І. чети.

— Старший стрілець Крук! — закликав сотник Богдановський. — А ваша «багажа» де?

— Приказ, пане сотнику! Не маю!...

— А то чому? — запитав здивований сотник.

Тут виступив командант І. чети, Окріп, і короткими словами поінформував сотника про нехіль Василя до клунків.

— На першій постой зголоситися до карного сотенного звіту! — вирішив сотник гнівливим голосом. Та доки прийшло до того звіту, злість добродушного сотника пройшла. Бо вже по дорозі до того першого постой, з Горонди до Сваляви, показалося, що такий «легкий» стрілець може сотні чи четі прислужитися в деяких випадках краще, аніж ті, що несуть на своїх плечах цілий обоз.

Коли Крук станув у Сваляві до карного звіту, сотник сказав:

— Слухайте, Крук, ви великий шпекулянт і на ту шпекуляцію я вам виїмково дозволяю, даючи рівночасно кожному командантові чети право, вживати вас за побігайка. Тож не знаю, чи ви добре на тому вийдете!

— Приказ, пане сотнику! — відповів весело Крук і на тім закінчився карний звіт.

Побігайком Крукові довго не прийшлося бути. По перше, що командант І. чети обмежив послуги Крука лише собі, а по друге, що Крук показався вже в першій сутичці з ворогом таким смілим і второпним вояком, що на побігайство шкодували його вживати. Впрочім за цю сміливість Крук був уже в два місяці пізніше десятником, а перед Великоднем 1915 року підхорунжим, а цей ступінь звільняє вояка від ношення клунків.

Іменований пізніше хорунжим, мав Крук право держати при собі чуру. Він скористав з цього права і взяв собі на чуру хороб-

рого стрільця Данилка Дятля, що під Болеховом урятував йому життя, вхопивши зперед його ніг кинений ворогом ручний гранат і відкинувши цю смертельну грушку в останній хвилі перед вибухом назад у ворожий окоп.

Хорунжий Крук ніколи не думав уживати чури до не вояцьких послуг. Він уявляв собі обовязки чури зовсім інакше. — Це мав бути один з найближчих і найвірніших вояків його відділу, жива лучба і посередник між командантом і четою, сприяючий тому, щоби між провідником і четою було найкраще порозуміння і взаємне довіря. Мало хто зі старшин мав такого чуру, мо же було таких ще два-три в цілому стрілецькому полку.

Розуміється, що з поняттям такого чури зовсім не годилося звання «міхонюші», — розумів це добре і Данилко, що справді іронічно філософував часом про своє «убожество», але в душі годився з хорунжим, що двигання біля, коців, обуви і харчів це діло «трону», але не вояка, що хоче успішно наступати на ворожі окопи.

Осоружність Крука до клунків уділилася Данилкові до тої міри, що він — на втіху хорунжого — перестав з часом носити і свою їдунку в нахлібнику і повісив її раз на дишлі якогось військового воза. Ця осоружність зроста з хвилиєю, як Данилко бачив під Бережанами кількадесять австрійських румунів, що не могли розпрачатися зі своїми наплечниками, напханими вся ким добром, і через те попали в московський полон. Ім дорожчі були сирі кукурудзи і яблука в наплечниках, як кріси і вояцька честь. Без тих наплечників моглиби ще вхопити за зброю і піти до протинаступу, або в крайности вратуватися утечею, а так пішли на Сибір, щоби тільки задержати наладоване добро, що його зіли потім за два дні.

Пошесть пакунків перенеслася потім на жаль і до стрільців. Смішно і сумно ставало на душі хорунжому, коли дивився, до якої міри навючені вертали деякі відділи цього добірного війська з України на Буковину. Не говорячи вже про рядових стрільців і чурів, — ці останні несли на собі цілі гори, — але й деякі впрочім поважні і хоробрі в боях старшини двигали з двірця у Вижниці цілі скриньки тютюну і мішки цукру, а один четар ніс на плечі величезний слій настоялих вишень! Видно було, що пекучий тоді клич населення «голод!», збочив психіку деяких вояків, так, що вони перемішали своє правдиве ремесло і з вояків ставали носіями тягарів.

І тепер, коли хорунжий Крук вирушив з Данилком, з братом Юрком і ще з кількома вояками з рідного села у новий похід, вийшов він і Данилко з дому ніби на прохід. Тільки Юрко, правда улягаючи більше просьбі сестри, аніж охоті щонебудь нести, узяв з собою пару біля.

Вони посідали досвіта на фіру і рушили гостинцем до Коломиї, щоби захопити який поїзд до Станиславова і Львова. Яворин був окутаний білою осінною мрякою. Від ріки віяло холодом. Було чути, що небаром повинен вже впасти перший сніг.

Хорунжий здригнувся від ранішого холоду, то обутився плащем і піднісши ковнір, сягнув рукою в кишеню по шкіряні рукавиці. Він натягнув ліву рукавичку і хотів натягнути праву. Та встромивши руку до половини пальців, він почув у рукавиці шелест паперу; здивований, виймив руку з рукавиці, витягаючи з неї клаптик білого паперу зі шкільного шитка. Папірець був зложений в двоє і сильно помятий. Василь розгорнув його і прочитав на ньому дві стрічки жіночого письма, такого змісту:

— «Чорний птаху! Я Тебе кохаю, Тебе, Тебе, — а не Трирозума... Не забудь! Марійка Морозівна».

Прочитавши цю картку, хорунжий на хвилину задумався. Це письмо писала і всунула йому крадьки до рукавиці Марійка з Вижниці, та, що кинула їм через вікне яблуко, та, що її полюбив Трирозум; — хорунжий Крук запевнив свого товариша про свою байдужність до тої дівчини і думав чесно додержати слова. Впрочім інакше й не могло бути, бо Крук заєдно носив у своїм серці образ Марти, а цей образ забезпечував його від усіх спокус і робив нечутливим на всі принади інших жінок. Ця байдужність будила в жінок тимбільше завзяття, «зранити» холодного Крука, — і вони тимбільше інстинктивно липли до нього, — як то в жіноцтва в звичаю буває — і як тепер сталося з Марійкою... Та це не допоможе; Крук не відступить від закону свого серця, а ще тепер, коли має певний — хоч таємно попавший у його руки — знак про тугу своєї Мартусі, — і коли важна пора взагалі не дає доброму воякові змоги, займатися такими любощами. Цеж гірше, як і найбільший пакунок!...

З умішкою жалю і співчуття на устах — подер хорунжий ту білу карточку на дрібні шматочки, зібрав їх разом і кинув з во-за на поле. Вони полетіли з вітром, як рій білих мушок - одноднівок.

В столиці Покуття, так у місті як і на двірці, була оживлена

метушня. Наладжувалися нові порядки, творилися рідні полки, касувалися старі звичаї і познаки недавнього ярма. Чимало труду було з чужими військами, що повертали поїздами й підводами до своїх країв, що також проголосили себе самостійними. Деякі чужинні полки і цілі бригади старалися перевезтися через нашу землю з усім військовим майном, з гарматами, скорострілами і з іншою цінною зброєю. Менші відділи вдавалося обеззброювати без труду, з більшими йшли переговори, треба було братися на всякі хитрощі, а часто вивязувалися битви, які нерідко кінчилися тим, що чужинці висмикалися нам з рук і переїздили до себе до дому з усім добром. Найбільше давалися в знаки мадяри, що у відплату за «напасть» обдирали потім наших людей, що вертали з італійського фронту, так, що ці бідні українські вояки приїздили до Делятина й Коломиї босі й голі, в одних сорочках!

Роботи було повні руки, а тих щирих рук спочатку було на це все за мало. Дехто з тих щирих робітників не спав уже третю ніч, ходив, бігав, видавав прикази і часто їх сам виконував, блідий і виснажений. Держало цих людей на ногах лише палке завзяття і сердечна радість ізза Великої Хвилі, що народові зійшло в ту пізну осінь прекрасне Сонце Волі. Це були також правдиві герої, що їх імена нігде не записані, ні нічим не відзначені. Вони добровільно і стихійно взяли на себе чорну роботу, звязану з усяким переворотом, і з неймовірним трудом несли на своїх плечах прихід рідної влади і нових трудів.

В Коломиї довідався хорунжий, що в столиці вже почалися правильні перепалки з противником, який і собі плянував перебрати владу і лютився тепер, що нам удалося випередити його. Хорунжий не був тою вісткою дуже заскочений, але все таки зворушило його це, що чотири роки кровавлена земля мусить далі потапати в крові. Збудилася в ньому люта досада на противника, що мірить наші права нещирою мірою.

Хорунжий приїхав на дворець і хотів відіхати найближчим поїздом туди, де треба було якнайбільше народних ковалів, доковувати загрожене народне щастя. Та новий клопіт примусив його заждати. На коломийський дворець заїхав поїзд з трьома батареями польових гармат, обсаджений мадярами. Мадяри ждали преїзду, ніхто з їхніх старшин не хотів навіть зійти на перон. Командант, майор Фекете, казав наставити на дворець скоростріли і дав нашій команді десять хвилин до надуми.

Перетяжені працею наші двірцеві старшини були вже ріше-

ні пропустити поїзд, як пустили не один інший. Про спротив, про який згадав їм хорунжий, не було й мови. Тоді Крук рішився на питому йому очайдушність, яку уважав за невідкличну прикмету вояка, що хоче справді довершити чогось неймовірного.

Він підійшов до телефону і закликавши військову команду в Станиславові, переказав кілька коротких вказівок. Відложивши слухавку, шепнув щось одному залізничникові і вийшов на перон. Уважаючи, щоби ні брат, ні Данилко, ні ніхто не бачив його, вийшов на вулицю, а підождавши там з мінуту, скочив через паркан і опинився на бічному торі напроти льокомотиви поїзду. Глянувши в сторону двірця а потім на ліво, звідки залізничник дав йому таємний знак, він одним махом сховав свою стрілецьку шапку в кишеню, скочив мов кіт, через шини й опинившись одним скоком в льокомотиві, закричав до машиніста і трьох мадярів, що були на паровозі, по мадярськи:

— Далі — скорий хід! Втікаймо від тих проклятих русинів!

Цей оклик мав у собі таку силу приказу й невідкличности, що ні машиніст, ні мадяри, не думали супротивлятися, гадаючи, що це один з їхніх. Не подаючи свистка, машиніст сіпнув рукою і поїзд рушив з місця повним ходом в напрямі — на Львів.

Мадяри, що були позаду, здивувалися в першій хвилі, та думаючи, що цей відїзд зарядив їхній командант, їхали спершу спокійно. Не прочували й не сподівалися хитрощів із боку безсильної супроти них залоги двірця. В першій хвилі був нерішений і командант. Та коли за хвилину - дві побачив і він і вся обсада поїзду, що паровіз жене просто на північ, командант почав мов шалений кричати зі свого вагону а мадярські гармаші подуріли. Вони стали лаяти і стріляти з крісів в сторону паровозу, хочачи здержати поїзд.

Тепер аж пізнали підступ мадярські воякі на паровозі і бачучи перед собою виновника, кинулися на нього. Готовий на це хорунжий стрілив в першого й другого і поклав їх покотом. Та третій ударом прикладу вибив йому револьвер з руки і зловивши за груди, замахнувся вдарити його в голову. В тій хвилі сталося диво. Хтось з гори з вуглярки перешив воякові шию багнетом, так що кінчик ножа пробив хорунжому праве вухо. Вояк упав а хорунжий підняв револьвер і приложивши його машиністові до грудей, крикнув :

— Повна пара або смерть!...

Ззаду озвалося ціле пекло, почав грати й скоростріл. Та Крук бачив перед собою тільки грудь машиніста і зиркаючи на боки, міряв мигаючими телеграфічними стовпами швидкість льюкомотиви, що йшла мов шалений змії. За яку годину, коли поїзд опинився на полях під Хриплином, по обох боках зза огорожі шляху залопотіли скоростріли і показалися дві густі розстрільні. Хорунжий відітхнув і крикнув:

— Здержати поїзд!

Паровіз звільнив раптом бігу і станув. Машиніст повалився зімлілий на поміст, а хорунжий пішов за його приміром але так нещасливо, що серед оглушуючої тріскотні скотився по східцях у рів.

Він пробудився за якої чверть години. Було тихо. Хтось вливав йому в рот горівку. Він глянув, над ним схилилося заклопотане лице — Данилка... Недалеко стояв якийсь четар і дивився на хорунжого з німим подивом.

— Най то грім побе — говорив нишком Данилко, — то все було добре, але що мені винно вухо мого хорунжого?...

— То ти — пробив мені вухо?... — запитав слабим голосом хорунжий, усвідомлюючи собі все.

— Я, пане хорунжий, але вибачте, груба шия того цигана була варта того! Тепер відріжте мені мої оба клапаті вуха, лише не гнівайтесь!

Хорунжий слабо посміхнувся і стиснувши Данилка сердечно за руку, встав з трудом на ноги.

Оподалік на полі стояли вже в чвірках мадяри, окружені нашими стрільцями. Старшинам полишено револьвери. Біля гармат на помостах стояла наша варта. З гурту мадярських старшин виступив майор і подавши хорунжому руку, сказав по німецьки:

— Гратулюю! Хай живе Україна!...

* * *

За хвилину рушив похід маляр полями на Надвірну, а поїзд з десятима гарматами й іншим добром поїхав далі, до Станиславова. Крук лежав на фотелі другої кляси і, примкнувши з утоми очі, попав у неспокійний півсон. Він щераз побачив над собою лице Данилка. Та що це? Данилко зложив якось так дивно губи, губи почали тверднути і видовжатися, аж перемінилися у пташачий дзюб. Далі руки Данилка стали перемінятися в крила

і він наче птах піднісся у воздух і став літати довкола Крука. В тій хвилі з'явився біля хорунжого якийсь чужий вояк і замахнувся на нього прикладом кріса. Данилко сів воякові на голову й мов дятель став клювати його очі, аж той впав. Данилко полетів кудись, а за хвилию вернув, та не самий; за ним летіла громада знайомих хорунжому лиць, та всі з пташачими дзьобами і крилами. Був там і брат Юрко і вістун Сойка і вістун Зазуля і другі, а всі з іменами птахів. Вони стали літати довкола хорунжого і підняли такий вереск всякими пташачими голосами, що він збудився і схопився з місця.

Поїзд стояв на двірці в Станиславові. З надвору було чути якийсь гамір. Данилко з кимось перемовлявся.

— Треба збудити хорунжого Крука! — говорив знайомий голос стрілецького четаря Окропа.

— Ні, я не позволю! — пищав Данилко. — Хто сміє будити хорунжого Крука, що привіз десять гармат і має рану в усі?

— Товаришу стрілець, — уговкував підхорунжий Лис — цеж пан четар має — з гори на долину — приказ...

— Най то грім побє! Як хорунжий Крук спить, то ніхто його не сміє будити — навіть я! — перебив Данилко.

Не знати, як скінчилася б ця дивна суперечка, як би в цій хвилі не показалося з вікна вагону усміхнене бліде хоч обгоріле лице хорунжого. Четар привитався з Круком і сказав:

— Товаришу, на вас жеде біля двірця авто, що шукало за вами сьогодні вже в Коломиї. За вами прислав командант полку, що стоїть з запасом в Ляхівцях під Столицею. — Можете зараз їхати.

— Слухаю! — сказав хорунжий, виймаючи з кишені плаща свою шапку - мазепинку і виходячи з вагону.

В тій хвилі надїхав з Коломиї поїзд. З нього вискочив брат хорунжого і кілька вояків з Яворина. Останній висів старий господар з Яворина, що рано відвозив хорунжого до міста.

— Ви що тут робите, Паньку? — питав його здивований Крук, мовби не бачив нікого іншого опрїч того селянина.

— Я почув, які ти, Васильку, робиш чудеса, — лишив фіру й коні на знайомих у місті, а сам приїхав подивитися на тебе і, як скажеш, піду з тобою в огонь і в воду. Це така оказія, що варта... Ти ж прославиш нам Яворин понад усі села!

І старий подивився на хорунжого любо та цікаво, начеби бачив його перший раз. В серці хорунжого заграла невимовна ра-

дість, то він подавши старому руку й стиснувши мозолисту долоню селянина, заговорив:

— Вертайтеся, нанашку, додому, ви вже за старі йти з нами! Але своїми словами ви зробили мені найбільшу втіху і покажете, що ви молодець духом. Таких нам тепер треба і в Яворині і по всіх селах. Вертайтеся і щиро наклонюйте до служби рідній справі тих молодих, що може забудуть про свою повинність!

— Згода! — сказав старий. — Вертаюся, як ти так кажеш! Буду пантрувати, аби котрий не зробив сорому Яворині... Боже вам усім помагай!

Хорунжий попрощався зі старим і, кивнувши на своїх, пішов через ждальню, бодро і бадьоро, начеби вся його нинішня робота була лише коротким сном, так як той химерний привид крилатого Данилка і другої братії...

Вже було добре з полудня, коли скоробіжний самохід з нашим хорунжим, братом Юрком, підхорунжим Лисом, Данилком і ще кількома вояками наспів у Ляхівці. Тут уже пахло фронтом. На краю села стояла наша застава, по вулиці ходили стежі, по хатах сиділи на поготові стрілецькі чети. Десять недалеко, в Столиці і під її залізничним двірцем ішла перепалка крісами й скорострілами.

Хорунжий спішився, начеби мав ще нині закінчити всю війну. Кожний відгомін стрілу зворушував його і розпалював. Чи добре стріляють? Чи потрібно? Чи цільно?... Як мистець - музика, вслухувався він у гамір далекої сутички і старався вичути всі її акорди, добрі і негармонійні.

Самохід станув перед полковою канцелярією. Хорунжий вискочив перший і за хвилину стояв уже перед своїм отаманом.

— Добре, що ви вже є! — закликав з полекшею командант полку. — У Столиці дається відчувати брак пробфевої чети. Я скажу скликати збірку курія, що стоїть у Ляхівцях, з нього виберете собі пятьдесят люда й утворите взірцеву чету пробоевиків.

— Приказ, пане отамане! — сказав хорунжий і, виходячи з канцелярії полку, взявся правою рукою за вухо, з якого чомусь аж тепер стала капати кров.

За якої чверть години стояли перед командою полку вистроєні чотири сотні «старої» і «середньої» війни, до якої вже вспіли примішатися також охочі вояки з бувшого австрійського війська. Команданти сотень стояли з боків, перед сотнями став на

порозі домівки команди хорунжий Крук і сказав:

— Товариші стрільці! Я є хорунжий Крук! На приказ отама-на маю собі зібрати пробоеву чету, але ця чета має складатися з добрих вояків. Відважні! Вірні! Слухняні! Витревали на холод і голод! Готові на все, хочби покласти у бою за Рідний Край свою голову. Мусять бути легкі і зручні, тож не сміють мати жадних наплечників ні клунків. Кріс, багнет, ручні гранати і набої — це ваші пакунки і майно. Все інше — діло обозу! Даю вам п'ять хвилин до надуми. Хто рішиться на все те, що я сказав, добровільно потім зголоситься до мене!

Хорунжий пішов у хату, а сотнями пішов тихий шум. Данилко приніс до канцелярії горнятко води.

— Пане хорунжий, най то грім побє, вимийте собі вухо, бо мене гризе моє чорне сумління!

І він, витираючи хорунжому вухо ручником, воркотів:

— Також кров! не мала де капати, та на параді, перед цілим курінем! Ну, але всі вже знають, що то за кров, я їм розказав усе...

По п'яти хвилинах станув хорунжий на порозі і закомандував:

— Курінь, позір! Рішені на все пробоевики, без своїх клунків, виступити перед мене!

Сталася дивна річ. На хвилю зробилася якась страшна сума-тоха, підчас якої було чути*лише стукіт спадаючих на землю тяжких наплечників. А в хвилю потім стояли вже перед хорунжим вистроєні в довбезний ряд стрільці і підстаршини — всі чотири сотні! За їхніми плечима лежали на поталу кинені наплечники, подвіря виглядало на якесь побоевище, де воювали з собою наплечники...

Хорунжого піднесло від утіхи, начеби він справді був крилатий Крук.

— От, мати такі чотири сотні пробоевиків! Світ можна завовувати... Та мені приказ на одну чету. Решта тих добрих вояків зробить своє і в звичайних сотнях...

— Це неможливе, — хоча дуже гарне з вашого боку! — сказав хорунжий, розвівши безрадно руками і всміхаючись до западених вояків. — Верни!...

Стрільці уставилися знову в сотні і ждали, що буде далі. Хорунжий був у клопоті. Правда — він міг перейти здовж сотень і вибрати собі п'ятьдесят хлопців по своїй волі, та тепер, коли цілий курінь вшанував його таким довірям, він заваґався і ду-

мав, що робити. Та з чого тут вибирати, коли всі хлопці, як один, ні гірший ні ліпший один від другого...

Нагло блиснула в його голові щаслива думка, що пророкувала добрий вихід з клопоту. Нагадавши собі свій дивний сон до полудня у вагоні і наголовок любовної картки від Марійки, він станув на порозі і закомандував:

— Всі охочі, що мають назвища птахів, виступити на перед!..

В одній хвилі вийшли зі сотень малі купки стрільців, до них пристали і деякі підстаршини — і всі вони уставилися рядом перед Круком. Він перечислив їх очима, хвилину подумав і промовив :

— Трицять три! Юрко трицятьчотири, а мій Дятель трицять пятий. Ще бракує п'ятнадцять пробоевиків... Всі охочі з іменами звірів — виступити!

Від сотень відділилися менші гуртки і долучили до «птахів». Між ними станув і підхорунжий Лис. Четар начислив їх чотирнадцять і сказав:

— Буде ще одно місце на «птаха» або «звіра»... А поглянувши на стрільців від першого до трицять четвертого, він остовпів: Всі лиця цих людей були ті самі, які він бачив нині в тім несамовитім сні... з дзюбами і крилами. Радий, хоч дещо збентежений цим новим таємним знаком, сказав він знайомому вістунові, Галці, списати чету.

За хвилину дав хорунжий Крук отаманові такий азбучний список пробоевої чети до затвердження:

•

«Птахи» :

1. стрілець	Бузько Петро
2. «	Воробець Семен
3. стар. стрілець	Воробій Іван
4. стрілець	Воробчик Юрко
5. десятник	Ворон Евген,
6. вістун	Галка Василь,
7. стар. стрілець	Голуб Іван,
8. стрілець	Гусак Антін,
9. «	Готур Пилип,
10. стрілець	Деркач Микола,
11. «	Дятель Данило (чура),
12. стар. стрілець	Журавель Володимир,
13. вістун	Зазуля Павло,
14. стрілець	Качка Лесь,

15.	«	Качур Микола,
16.	«	Кіс Петро,
17.	десятник	Когут Любомир,
18.	стрілець	Крук Юрко (новобранець),
19.	вістун	Куручка Омелян,
20.	стрілець	Ластівка Іван,
21.	«	Перепел Корнило,
22.	«	Посмітюх Іван,
23.	«	Птиця Денис,
24.	стар. стрілець	Пугач Адам,
25.	«	Ремез Василь,
26.	стрілець	Риболов Михайло, (?)
27.	«	Синиця Ярослав,
28.	булавний	Сова Іван,
29.	вістун	Сойка Роман,
30.	стрілець	Сокіл Михайло,
31.	«	Соловій Михайло,
32.	стар. стрілець	Сорока Трохим,
33.	стрілець	Суп Андрій,
34.	вістун	Чайка Дмитро,
35.	стрілець	Чапля Кирило.
«Звірі» :		
36.	стрілець	Баран Павло,
37.	«	Вовк Іван,
38.	стар. стрілець	Гнідий Василь,
39.	стрілець	Заяць Михайло,
40.	«	Звір Петро,
41.	«	Кіт Юрко,
42.	«	Котик Прокіп,
43.	десятник	Кріль Іван,
44.	підхорунжий	Лис Антін («з гори на долину»)
45.	стрілець	Медвідь Микола,
46.	«	Олень Іван,
47.	«	Тур Пилип,
48.	стар. стрілець	Хомяк Андрій,
49.	вістун	Щур Михайло.

Біля Риболова Михайла дав совісний вістун Галка знак питання, а біля підхорунжого Ліса дописав: «з гори на долину», — бо щодо першого сумнівався, чи він птах, а щодо Ліса, то таких було в полку двох: цей підхорунжий заєдно веселий і сер-

дечний, Лис Антін «з гори на долину» і другий з іншого куріня підхорунжий Лис Антін «як той казав»... Коли вони оба часом сходилися, то їх привіт виходив приблизно так:

— Як ся маєш — з гори на долину?...

— Нічого, а як ти, як той казав?...

— Все гаразд, підемо де сісти — з гори на долину?...

— Можемо й сісти, як той казав!...

І оба йшли до стрілецької кантини, де казали собі дати «з гори на долину» випити і «як той казав» закусити.

Про цих обох підстаршин знав отаман добре, бо оба були зі «старої війни», добрі і відважні хлопці і тому відомі в цілому полку. Тож прочитавши дописку біля Лиса, тільки посміхнувся. За те переглядаючи цей дивний список далі звернув більшу увагу на знак питання біля Риболова і напівжартом сказав:

— Товаришу хорунжий! Чи цей Риболов справді не підшився вам хитро під знамя птаха, щоби проскочити у вашу чету? Я цікавий, як він докаже, що він птиця...

Хорунжий закликав стрільця Риболова перед отамана і питає :

— Як ви, товаришу стрілець, докажете, що ви риболов-птах, а не звичайний рибак, що ловить рибу?

Стрілець почервонів та, чуючись zagrożеним, відразу знайшов відповідь :

— Голошу слухняно, що звичайні рибакі ловлять рибу сітми або витроюють, а я ловлю голими руками і залізним дзюбом тай мало коли схиблю!... Шкода, що тут нема річки!

Хорунжому подобалася дотепність стрільця.

— Добре — сказав він — колись спробуємо, а до того часу ви останете в четі, як провізоричний...

Ця назва «провізоричний» прилипла до Риболова на довгий час і нею, як побачимо, дражнили його ще й після того, як він добре виказав свій пташачий рід.

Варто тут зазначити, що й булавний Сова мав свої прикмети, що ними вирізнявся між брацтвом. Старий уже, вічно понурий, хоч з душі добрий чоловік, додавав по кожнім слові: «прошу я кого», виглядав завжди, начеби з вами гнівався, і хто його не знав, не приступав до нього. Ніхто не чув, щоби він коли сміявся, а його товариші знали, що беззвучна усмішка на його лиці означає лють, і чим ширша вона, тим небезпечніше з ним тоді зачіпатися.

Вістун Чайка був відомий зі своєї дрібничкової скупости і тому, хоч добрий вояк, часто наражувався на кпини. Навіть за згубленим гузиком міг шукати пів днини і тому сам отаман, побачивши його на цім списку, дивувався:

— Найбільшу побіду над собою виборов вістун Чайка. Як він міг відректися свого наплечника?..

Отаман згодився ще на причислення до чети стрільця Крука Юрка, що входив до неї як «новобранець», і затвердив склад чети. Віддаючи список хорунжому, отаман сказав:

— Завидую вам, товаришу, того довіря, з яким відносяться до вас ці найкращі вояки. Але признаю, що ви на нього заслужили і надіюся, що станете зі своєю четою взірцем для нашого війська.

Хорунжий хотів щось відповісти, бо так і треба було, — та станувши, як струна, стояв — і не міг вимовити й слова. Вкінці обернувся і вийшов мовчки перед хату.

Підхорунжий Лис уставив уже чету після приписів уладу й кликнувши: «позір!» — «в ліво глянь!» — представив її хорунжому словами:

— Пане хорунжий, підхорунжий — з гори на долину — Лис голосить слухняно, що пробоева чета має сорок девять пробоевиків, тридцять п'ять «птахів» і чотирнацять «звірів». Всі здорові — з гори на долину — і ждуть на ваші прикази!

— Зрештою все гаразд!... — докінчив хорунжий, наче хотів повчити всіх, що завжди належить так перед ним кінчати усі звіти.

— Зрештою все гаразд — з гори на долину! — відрубав Лис.

— Чета піде під вашим проводом і закватується в пяти останніх хатах в північній частині села! — говорив хорунжий, виймаючи з кишені свої рукавички. — Десять стрільців і два вістунни держать поготовля і виставляють стійку. Я за хвилину зайду до вас!

В тій хвилі впала хорунжому права рукавичка на землю. З першого ряду з правого крила виступив мигом стрілець Заяць і піднісши її, хотів подати хорунжому. Та цей глянув на стрільця і сказав суворо:

— Слухайте, приятелю Заяць! Ви сластиво не є жаден звір, так, як я не є панна, щоби ви мені піднімали рукавичку. З ряду виступати не вільно!

Чета відійшла. Вістун Чайка глянув ще з жалем на покинені

наплечники і відвернувся, не можучи знести того виду... Хорунжий Крук, дивлячись за четою і вслухуючись у ритмічний удар молодих ніг, подумав собі :

— Подають надії на добрих вояків. Впрочім бойова справність покажеться — гадаю завтрішнього дня, бо засиджуватись тут не думаю.

Хотячи крихту відітхнути по незвичайних випадках тієї днини, пустився хорунжий в противний бік, щоби вийти з села і полюбуватись вільним простором.

Западав вечір. З півночі потягнуло холодом і став навівати перший сніжок. Хорунжий уйшов з двіста кроків чистим полем і хотів уже завертати. Нагло почув десь із поля стукіт копит і з вечірнього сумерку виринув у далі їздець на коні. Кінь ішов чвалом. Хорунжий пристанув і дивився бистро в цю сторону. За хвилину їздець вискочив на дорогу і заки ще хорунжий міг пізнати, хто це їде, озвався знайомий голос Трирозума:

— Ах, яке щастя! Це ти, Круче? Я саме до тебе і радий, що стрічаю тебе тут, бо до села не хотів би заїжджати. Я тільки на хвилю вирвався зі Львова, допавши поручникового коня. Сподівався, що тебе вже тут застану...

І він, скочивши з запіненого верхівця, вхопив Крука за руку і закликав :

— Гратулой мені!...

— Чого гратулювати? — здивувався Крук. — Що ти без дозволу чвалаєш на чужому коні з повіреного собі місця?...

Трирозум зрозумів докір товариша, та не даючи по собі цього пізнати, сказав, низивши голос:

— Марійка вже моя наречена! Небаром і шлюб буде! Вона тут, зі мною. Я примістив її в одній хаті в селі Мурованцях. — Ніяк не хотіла лишитися у Вижниці!... Люба дорога дівчина!

— Що ти говориш? — питав Крук дивним голосом. А пригадавши собі свисток паперу, який сьогодні рано знайшов у своїй рукавиці, додав :

— Проси Бога, щоби цей «пакунок» вийшов тобі на добре...

— Ха-ха-ха! — засміявся Трирозум. — Справді це любий дорогий «пакунок», але не такий важкий, щоби я мусів забувати про свої обов'язки !

— Тим гірше для тебе, бо не забувши про них, не виконувати їх як слід, це за важкий тягар для доброго стрілецького старшини...

— Не бійся за мене, друже, все буде добре! А тепер прашай, я ще на хвилинку мушу скочити до неї. Чи поздоровити її від тебе? Вона часто тебе згадує...

Хорунжий Крук відповів з місця з дивним притиском:

— Ні! Прошу не поздоровляти її від мене!

Трирозум скочив на коня і не дуже вдоволений такою розмовою з товаришем почвалав уже поволіше в сторону Мурованців.

— От, до чого доходить пошесть «пакунків»! — думав собі Крук, вертаючи в село. — Ще того бракувало... Добрий вояк зникає зі становища і думає про женячку... Мали слухність старі запорожці! — До того ж ще вона його не любить. Бідолашний...

Мимохіть порівнав собі в думці свою напіввимріяну Марту з цею Марійкою, що завдяки ній він став пізнавати жіночу хитрість.

— Віддаль від милої і туга за нею ублагороднює нас та наструює до очайдушних подвигів... Та близькість її вяже і гамує наші пориви кайданами розпалених змислів...

Обтяжений такими думками він мимоволі сягнув рукою під блюзу, шукаючи відомої бляшки... А знайшовши її й чуючи під нею тепло дорогої памятки, ішов так, з рукою на серці, селом, прямуючи до квартир своєї чети. На вулиці було тихо. Десь на краю села озвалася свиставка і замовкла. Під Столицею і в Столиці також втихло, хіба час від часу падав десь гук вистрілу. Може чуйному вартовому по нашій, або ворожій стороні привидівся в сумерку воріг...

* • *

Хорунжий Крук спав з першим роєм своїх «птахів» у крайній хаті.

За його неприсутности поділилися підстаршини працею в четі, так, що булавний Сова став провідником «птахів», десятник Кріль став проводити «звірами», а підхорунжий Лис був заступником команданта чети. Птахів поділили на три рої; першим проводив десятник Ворон, другим десятник Когут, а третім вістун Курочка. Провідник «звірів», Кріль, був і командантом їхнього роя, а його заступником став вістун Щур.

Чета повечеряла біля кухні першої сотні. Стрільці зі сотні виручили радо дробоєвиків у всіх клопотах, що могли мати ці

вояки, які відреклися своїх наплечників. Позичили їм своїх їдучок і ложок, поділилися з ними своїм хлібом. Вони шанували тих «безпакунковців», прочуваючи, що ця братія стане нераз у пригоді і їхній сотні і куріневі і полкові.

Хорунжий Крук радів, що все йде справно і згідно з його бажанням і кинувшись на оберемок соломи, що постелили йому на окремих тапчани, спокійно заснув. Проспавши твердо зо три години, він пробудився. Була ще темна ніч. Довкруги тихо. Стрільці спали здоровим сном, котрийсь злегка хропів. Під вікном було чути рівномірні кроки стійкового. Хорунжому здавалося, що він десь у рідній столі спить у літню вакаційну ніч з товаришами, що з ними досвіта має вибратися на прогульку в гори. Там на дворі певно ходить його старий батько, роздивляється по господарстві, чи все в порядку. Радіє, що має таких гарних гостей; гімназисти, всі шестаки, прийшли до його Василька в гості, завтра підуть з ним на прогульку, вони з долів, хочать полюбуватися нашими Карпатами... Василько їх поведе...

Вколисаний тихими думками про минуле і безжурне... хорунжий заснув у друге. Та цей другий сон не був уже такий покріплюючий і глибокий. Його стали полошити химерні сновидіння...

Ось, ніби він пробудився вже в батьковій столі, яку просвітили крізь шпари стін острі ясні проміні сходячого сонця. Він схопився, будить товаришів, бо вже день. Вони виходять на подвір'я, миються біля криниці, хлюпають на себе водою, сміються голосним молодечим сміхом. Ось і Трирозум, малий комічний рудий шестаки, хлюпнув на нього водою і втікає. Василь женеться за ним з горшком води по подвір'ю, по саді, і бувби певно зловив, але нагло хтось являється в саді, хтось гарний, милий, усміхнений. Русява дівчинка з мячем у руці йде йому на зустріч... Він дивується, пізнає той мячик і питає: «Марто, це ти?» Бож він не бачив її так давно. Та вона не відвічає нічого, тільки кидає йому свій мячик. Василько ловить і кричить з утіхи: «Ах, це той сам !...»

«Той сам!...» відповідає Марта і кидає мячиком щераз. Та цим разом мячик полетів за високо, Василь підскочив, хочачи його зловити і — пробудився.

Зоріло. В хаті не було ні душі. Хорунжий схопився і глянув крізь вікно. На подвір'ю стояла чета, вистроєна в лаву. Крук кинувся на двір і нагло почув десь на ліво за селом густу стріляни-

ну. Грав скоростріл. Лис голосив з надзвичайною повагою:

— Пане хорунжий, мене збудила стрілянина, що змагається від яких десять хвилин там за селом, і я заалармував чету! З гори на долину — чи це не буде який ворожий підступ!

Ще Лис не докінчив, як на подвір'ю появився задиханий віс-тун другої сотні і голосив :

— Пане хорунжий, мене післав пан отаман, сказати, що силь-ний, ворожий відділ надійшов з заходу і зайнявши село Муро-ванці, старається пробитися до своїх як відсіч на львівський дві-рець. Відділ в силі двох курінів машерує з Мурованців на Ляхів-ці. В селі є тільки I. і II. сотня, III. і IV. пішли в ночі до Львова. Сильну стежу з II. сотні вже зловили, решта пішла розстрільною до бою, вас звивають на поміч.

Надїхав отаман і, скочивши з коня, закликав:

— Товаришу, на вас вся надія, врятувати нас і відтинок пол-ку під дворцем Столиці. Ось вам мій кінь і команда над оборо-ною!

— «Звірі» діляться на дві частини і чатують на північнім кін-ці села! «Птахи» бігом за мною! — закомандував неголосно Крук і пустився бігом на гостинець, лишаючи коня й отамана на по-двір'ю.

Біжучи гостинцем, хорунжий чув, що стрілянина змагається щораз ближче. Допавши першого стрічного стрільця з I. сотні, за-кричав йому над вухом :

— Вперед! Сказати сотникові відступити зі своїми на боки і дати противникові вільний шлях у село!...

Стрілець побіг назад до сотень, що вже уступали поспішно перед осьмикратною перевагою.

— Данилко і чотири стрільці з I. роя при мені! — хрипів хо-рунжий. — Решта «Птахів» поховатися здовж правого боку до-роги на десять кроків віддалі і ждати на мій знак!

«Птахи» позникали. Зник десь і хорунжий з п'ятьома стріль-цями. На дорозі ні душі. Стрілянина стала рідшати і розходити-ся на боки. Гостинцем надійшла осторожно ворожа стежа з де-сяти люда.

— Нема чого боятися! — говорив один чужою мовою. — Ми надто несподівано надійшли!

— Тай мало їх тут — зараз нападємо на зади їхнього фронту, лише треба поспішати.

Вони пішли горі селом. Стрілянина зовсім зацімила. «Птахів»

свербіли руки, та мусіли мовчати.

За хвилину перебіг один з ворожої стежі назад селом. Надійшла їх ціла чета. Між ними й цивільні з крісами в руках.

— Чогож ми чипимо тут? — шепнув вістун Зазуля.

— Мовчати, прошу я кого! — зашипів булавний Сова, мов гадина.

За четою надіхав на коні грубий старшина і, розглядаючись по боках, сховав витягнену шаблю у піхву. За ним надійшли сотні, перша, друга, третя, четверта. Несли кілька ранених... Цілий гостинець аж до кінця села заройвся машеруючими, що прокрадалися, мов злодії, накликуючи один другого до тишини і до поспіху.

— Бах! — роздався десь долі селом крісовий вистріл. І рівно часно роздався там на гостинці гук ручного гранату.

— Слава! Гура!... — заверещало пекло здовж правої сторони гостинця і на машеруючого противника впало в одній секунді сімдесят ручних гранатів!

Між ними встав божевільний крик люті і вони чорною масою подалися в рів на ліво від гостинця. Там упало на них в найблизчій секунді других сімдесят гранатів, що перемішали мертвих і ранених зі здоровими, що кричали від жаху, не бачучи перед собою противника.

— Зрада, зрада! — кричав грубий старшина, гальопуючи конем назад і витягнувши шаблю. — На поміч, другий баталіон!...

В тій хвилі котрийсь з наших не витерпів і вистрілив з кріса. Кінь упав, а рівночасно, заки грубий піднявся, вискочив зза плота вістун Курочка й очайдушно сів йому на плечі, видираючи в нього револьвер і шаблю.

Червоний від люті Сова вискочив тепер і собі, а за ним усі пробоевики з гранатами в руках.

— Курінь в атаку! — зарепетував Сова і кинувся на масу у рові. З рова впало кілька стрілів — два пробоевики зойкнули та третя сімдесятка гранатів утихомирила заскоченного противника. Кріси впали на землю і з рова виріс ліс піднесених рук, на знак здачі...

З північного кінця села надбігли, йдучи лівим боком поза ровом, пробоеві «звірі», Лис на переді. Живі з рова повиходили без зброї і збилися на гостинці в чорну купу. Сова уставив довкола них десять стрільців і казав гнати їх около 4 сотні бігцем на північ за село...

Тимчасом при вході до села почалося нове пекло. То підбадьорені успіхом пробоевників сотні завернули з ліва й права і впади з двох боків на другу частину противника, відтяту від свого чола. Птахи й звірі кинулися туди, даючи тепер упуст своїй радості й завзяттю нечуваними досі голосами. Когут піяв на все горло, Гнідий іржав, мовби його різали, Пугач верешав, як його одноіменник серед ліса над ватрою. Пробував закудкудакати і Курочка, женучи навперед себе ворожого старшину, та не докінчив... Раптом почув сильний біль у лопатці і зімлівши, впав серед дороги. Ворожий старшина став безрадний і пішов здовж своїх ранених у рові за гурмою полонених.

Задні частини ворожого війська обернулися і спробували рятуватися утечею назад через село Мурованці. Вони вспіди сформуватися і втікали правильно, що хвилинки відстрілюючись. Хорунжий Крук казав одній сильно потерпівшій сотні увійти назад в Ляхівці і сторожити полонених. Сам з пробоевиками кинувся густою розстрільною гостинцем за утікаючим противником, якого пражила з півночі друга сотня.

Идучи попереду своїх, хорунжий нагло нагадав собі, що в Мурованцях живе Марійка, наречена Трирозума, а він за ніяку ціну не хотівби з нею бачитися. Та може без того й обійдеться. До ніодної хати він не мусить заходити, а впрочім воріг уже розсипається, він задержиться з початку села, далі пішле підхорунжого Лиса...

— Ага! А де Лис? — подумав собі хорунжий і в тій хвилині почув з ліва голосний крик. Від полудня, з лівого краю Мурованців, ішла сильна ворожа розстрільна, хочаки за всяку ціну пробитися на північ, бо далі відступати, це була їй певна загибда.

Треба було скоро рішитися, що зробити з ворогом, що побачивши слабкість наших сил, старався надолжити втрачене. Та думку хорунжого випередив Лис, що перебігши лівим крилом Ляхівці, вибіг зі своїми на толоку і побачив, що нашим загрожує. З нечуваною люттю кинувся на ворога, навіть не оглядаючись, чи його відділ іде за ним, чи загубився. Та відділ ішов. Впав на противника з такою ревністю, начеби кожний його пробоевик хотів цим наступом вславити цілий звіринний рід свого імени від початку світа. Противник боронився розпучливо. Не помогли грамати ні кріси, він падав і ставав, — треба було піти на п'ястукки. І хорунжий доглянув, як стрілець Заяць кинувся якомусь передному противникові на шию, начеби хотів обняти його по до-

вгій розлуці...

Та увагу Крука відвела від цього видовища інша потреба. В двох крайних хатах Мурованців при гостинці наставив ворог два скоростріли і почав нагло сипати кулями по нашій горстці, не допускаючи наших до села. Та і в наших не було гадки про програму. Крук шепнув своїм розбігтися і підбігши з ними під хати, дав знак скупчитися в лаву. Скоростріли вмовкли, а з вікон хат посипалися крісові стріли. Стрільці окружили обі хати і готовилися закинути їх гранатами.

— Шкода гранатів! — крикнув Крук. — Викуримо їх огнем! Бузько! Це твоя справа!...

— Бог би з вас говорив... — замітив вістун Чайка. — Справді гранат дорожчий, як один сірник!

Стрільць Бузько кинувся до оборога, вирвав жмут сіна і підпаливши його, запхав у солом'яну стріху першої хати на право. Стріха запалилася і за хвилину повалився з поду до сіней ворожий вояк зі скорострілом. Тих, що були у хаті, напав страх і зневіра і вони без крісів вискочили з хати.

— Чи це не підступ? — Задержати їх! — крикнув хорунжий і скочив до палаючої хати, забувши про свою постанову... Він глянув по сінях, по хаті, на піч, а зігнувшись і зиркнувши під постіль, остовпів: Там сиділа бідна, смертельно перестрашена Марійка, наречена, Трирозума, а на її шийці блестів шнур перел. Вона пізнала хорунжого і засоромилася трохи, та вилізаючи зпід постелі, закликала :

— Боже, це хорунжий Крук! Мій спаситель...

— Так, маєте щастя, що я заборонив кидати в хату гранати...

Дівчина стала перед ним і ніби готовлячися його обняти, прошептала :

— Ви — ви прочували! Виж мій птах... Чи ви вдягали свою праву рукавичку?...

Хорунжий дивився хвилину на ту бідну Марійку зі спочуттям... Та по хвилі взяла його якась досада і він подумав собі:

— І чогож воно втікло від своїх батьків, нерозумне, щоби тут ставати на перешкоді порядкам і вимогам кровавої війни? «Пакунок», справдішній «пакунок»... Правдиве добродійство їй і родичам і товаришеві вчинивби я, якби взяв її звідси і відіслав підводою до дому, — та до того мені не має діла, — і мене зле «розумілиби»...

А по хвилі додав поважним голосом:

— Панно Марійко, виходіть з хати, бо хата горить! Ідіть до Ляховець, там будете безпечні! — А про праву рукавичку забудьте, бо ви наречена мого товариша Трирозума...

Він вивів її з хати і направив гостинцем до Ляховець. Вона схилилася і побігла туди, як кітка, ровом, не промовивши й слова. Аж тепер погадав собі хорунжий, що слід їй дати опіку, й післав за нею свого Гусака.

За ту хвилю майже докінчилося діло. Горіла вже й друга хата а з ворожих скорострілів стріляли вже наші по гостинці за рештою утікаючих ворогів. Вістун Чайка двигав зі стрільцем Косом другий скоростріл і роздер собі блюзку.

— Ой, шкода, шкода блюзи! бідкався він. І то нова блюза, має тільки півтора року!...

Хорунжий глянув на толоку, там було вже тихо, тільки по траві качалося якесь чудо ніби велике туловище... Зацікавлений тим, лишив на хвилю роботу на Сову і скочив з гостинця на ліво.

Прибігши на місце, зумівся з дива. На ворожій буньчужнім лежав наш Заяць, оба без руху. Руки Заяця були впялені глибоко в шию буньчужного, що не давав знаку життя, але судорожно держав зачляклі пальці своїх рук на ліктях Заяця. Хорунжий прилякнув і переконався, що Заяць живий, тільки зомлілий. На силу віддер його руки від горла мерця, розігнув мертві пальці з його ліктів і взявши Заяця на плечі, поніс в напрямі гостинця. На зустріч йому надбіг Данилко, а з його лівого вуха текла цюрком кров!

— Потіштеся, пане хорунжий! — кричав він здалека. — За ваше праве відкусив мені якийсь десятник моє ліве! Але я його опаскудив краще, бо відкусив йому ніс, заглушивши його перед тим прикладом, щоби його не боліло... Але — най то грім побе — що я бачу? Ви таскаете пакунок! Овва — буде зле, що ви відступили від звичаю... Дайте мені, я його донесу!

Хорунжий хотів уже передати свою ношу Данилкові, та в тій хвилині Заяць отворив очі, а пізнавши, що він на шиї хорунжого, відразу опритомнів, скочив на землю і похитуючись, сказав, — ніби п'яний :

— Оце але! Добре ви казали, що я не є жаден звір... я тільки заяць... Всі пішли вперед а я остав, не зробивши нічого...

— Не журися, Заяче, зробив і ти своє — ось кров на кінцях твоїх пальців! — Тепер подабаеш на щось більше, як заяць...

— Ах — то я таки його переміг?... питав радісно Заяць і за-

точуючись та спираючись на Данилка, пішов на гостинець.

Тимчасом надійшли й «звірі», ведучи кільканацять ворожих вояків і одного старшину. Несли й двох своїх на руках: стрільця Котика, важко раненого в обі ноги, і старшого стрільця Хомяка, якому чомусь спухла вся шия. То так стиснув його в рукопашнім бою ворожий старшина, власне цей полонений хорунжий з якого стали кепкувати собі наші стрільці, довідавшись від одного їхнього вояка, що йому на імя Лев Йодла.

— Овва! — Наш хомячок зловив вашого льва та ще й «йодлу»!...

Та більшу потіху мали «птахи», бо Воробець, Воробчик і Воробій зловили рослого ворожого поручника, Струся, з п'ятнадцятьома вояками.

— От наші воробчики допали вашого цілого струся зі струсенятами!...

— І я маю свого! — кричав несамовито «провізоричний» Риболов — ведучи за руку якогось буцматого капраля.

— Як називається? — питав він його так, щоби всі чули.

— Пафнуци Пстронг! — сказав гордо капраль а наші стали реготатися.

Тим кпинам поклав край хорунжий Крук, закомандувавши:

— Ставити полонених в чвірки і передати сотням! Опіка над полоненими, це не наше діло. Не говорити з ними і не сміятися з них, поводитися поважно!

Привели й двох цивільних молодих людей, братів, у сурдутах. Стрільці бачили, як вони стріляли з третьої хати в Мурованцях до наших. Жаден з них до вини не признавався, натоміць всезнаючий Данилко твердив, що бачив напевно, як один з них, старший, стріляв зі стриху дому так завзято, аж продер головою стріху. Гарячий кріс знайшли під хатою, а цих двох зловили на поді.

— Розстріляти! Без суду! — кричали обурені стрільці, ведучи їх і сіпаючи не дуже делікатно.

Булавний усміхнувся тихо від вуха до вуха.

Хорунжий глянув на підозрілих і сказав:

— Своєю участю у війсьній справі, чи то розвідкою чи зі зброєю в руках, допускається кождий, хто не виступає у вояцьких рядах явно в однострою, важкого злочину. Він мішає лицарськість війни і через те шкодить не тільки чужим, але й своїм воякам. За це й немає такий права полоненого, з яким треба по-

водитися терпимо й виrozumіло. Такого належить убити, зловивши його на горячій вчинку. Та коли це не сталося в розгарі битви, тепер не наша річ їх судити. Віддати їх команді полку під суд! — Маю вражіння, що винен тільки один, бо знайдено один кріс, то булавний Сова спробує відріжнити виновника і його одного віддасть команді.

Сова відпровадив обох на бік і моргнувши хорунжому сказав, витягнувши шаблю :

— Шкода церемонії, прошу я кого! Клякайте і змовте пацір! Ось я вам шаблею зітну голови — прошу я кого — за одним махом !

Перелякані підозрілі впали на коліна.

— Готуйся, прошу я кого! — ревнув Сова і махнув шаблею так, що вона голосно свиснула — над їхніми головами.

І сталося дивне диво. Старший з цих нещасних клячів далі непорушно, мов укопаний стовп, а молодший упав лицем на землю мов без душі.

— Ось, винен, прошу я кого! воркнув Сова дотикаючи лежачого вістрям шаблі. — Ти, старший, руш до дому, а ти, небоже, підеш з нами! Він сіпнув зімлілого за руку і піднявши його, дав стрільцям зі сотні. Говорили потім, що цей обжалуваний, збу дившися з омління, визнав перед судом усе і потерпів заслужену кару.

Заледво стрільці охололи від дивного вражіння ізза цього несамовитого слідства, як лица їх вкрилися білим смутком. Вістун Сойка і стрілець Юрко Крук, що не зважаючи на своє суперництво ізза панни Олі, воювали дружно, наднесли з правого боку дороги старшого стрільця Голуба. Наймолодший в четі стрільчик, десь із Добромильщини, малий та завзятий вояк, вирвався був далеко наперед розстрільної а побачивши це, здержався на хвилину, щоби подождати своїх. Ця мала хвилина безруху згубила його. Скоростріл з правої хати Мурованців засягнув його і післяв йому три кульки в чоло, що прошибли його наскрізь. З трьох ран, що подабали на уколєння ігли, виплили три краплі крови і застигли, мов три червоні зірки на його білім чолі. Він не жив. Положений на зівялу придорожну траву, лежав тихо і покірно з лагідним виразом лица, мов правдивий підстрелений голуб. Видно згинув без терпінв і муки.

Пробоевики обступили його і мимохить поздіймали шапки, а хорунжий сказав :

— Пращай нам, любий голубчику! Ти показав нам на наших бойових хрестинах, як нічим не треба дорожити у бою за крашу долю цих золотих наших піль і білих сіл. Честь і слава тобі! Ті три зорі на твоєму чолі будуть нам проводити і світити на наших дорогах до нових трудів і жертв...

Дехто з цих лютих борців голосно заплакав, ба, навіть булавний Сова відвернувся, потряс судорожно губами і промимрив під носом :

— Прошу — прошу я кого...

За кілька хвилин була на толоці під Мурованцями висипана свіжа могила а на тимчасовім хрестику видніла сіра картка грубого паперу з написом :

«Старший стрілець Кридатої Чети
Голуб Іван
впав тут в обороні Рідної Землі,
Великої хвилі 3. дня».

* * *

Віддавши погибшому товаришеві останню честь, вертала чета чвірками в Ляжівці, лишаючи решту роботи двом сотням, що наспіли вже на поміч. Чета стала перед командою полку. Отаман вийшов з хати і стиснувши сердечно Крукові обі руки, не промовив слова тай вернув до хати. Полонених і ранених ворогів взяли під догляд дві чети другої сотні. Пробоева чета уставилася в лаву а Лис голосив :

— Пане хорунжий, голошу слухняно, в четі такі новини: — Старший стрілець Голуб похований, вістун Курочка і стрілець Котик ранені, лежать в канцелярії, стрілець Заяць вдає — з гори на долину — п'яного, старшому стрільцеві Хомякові спухла шия, а стрілець Дятель без вуха... Зрештою — все гаразд!

Хорунжий попрощався з Курочкою і Котиком, що мали відійти до лічниці. Кладучи блідому Курочці руку на горяче чоло, Крук жартував з гірким жалем у голосі :

— Держися, Курочко і скоро вертайся до нас! Я знаю все від булавного, який ти нетерплячий. Памятай, що ти Курочка, отже такий птах, що високо не літає... Нині ти захотів злетіти вище, як інші, і бачиш.

Курочка став нишком лебедіти :

— Пане хорунжий, простіть... я хотів... я не міг...

Хорунжий вже каявся, що зажартував і схилившись, поцілував раненого в голову. Той любо усміхнувся і примкнув очі.

Попрацавшись ще з Котиком, вийшов на подвір'я і сказав до Хомяка, що стояв у ряді :

— Ти, брате, біжи до лапайдухів по квасну воду, бо що ми зробимо з твоєю шиєю? Вона для ворога знаменита ціль..

Хомякові тяжко було говорити, то він показував комічними мінами й рухами рук, що мовляв :

— Шия скоро схудне і буде тонша, аніж була...

— А ти Заяцю не заяць, але правдивий слонь, такий важкий, — не падай мені ніколи, бо я подвигаюся... жартував сердечно хорунжий. — Іди виспатися, як тебе приголомшив той неοіжчик буньчужний :

Чета машерувала на свої квартири і всі гляділи на неї з подивом, як на характерників. Пробоевики йшли бистро, хоч по такій важкій роботі, й старалися за жадну ціну не показати втоми. Прийшовши на квартиру, влаштували своїм хорим вигіднішу лежанку а самі посідали відпочати та перебалакати свої вражіння з того несамовитого ранку.

За яких дві години віззав отаман хорунжого Крука і сказав:

— Товаришу, ви не здивуетесь, що ви тепер не дадуть відпочати. Взивають вас ще нині прибути з четою до столиці Противник збирається відібрати місто. Ви багато допоможете. Вже нині, як би не ваша чета, то ми пропалиби а наші в столиці булиби сильно zagrożені.

— Приказ! За годину рушимо! — голосив хорунжий і вийшов від отамана.

За годину рушив хорунжий Крук зі своїми крилатими і зубатими зі села на північ до Львова. Стрільці йшли бадьоро, начеби спали день і ніч. В рядах ішли також Заяць і Хомяк, що за жадну ціну не хотіли лишитися в селі. Заяць уже опритомнів і добре держав крок, а Хомяк відзискав мову і вже тягнув пісню за другими.

Чета співала неголосно і йшла мірним кроком. Аж як з далека завидніли фабричні комини і вежі церков столиці, мимохить прискорили ходу.

Хорунжий Крук ішов попереду між своїми обома підстаршинами і думав, дивлячись на місто :

— Чи ветоїшся ти, городе Льва? Чи підуть тисячі таких охочих, як мій Голуб, Курочка, Заяць, Котик і Хомяк, боронити те-

бе? Як не підуть і як не встоїмося, то краще щоб ти під землю заповся...

Думки хорунжого перервав стукіт копит. Від сторони Львова надчвалав хорунжий Трирозум.

— Витайте! Сердечно тобі дякую за поміч Марійці, я вже все знаю, мені розказали телефонічно...

І він прочвалав далі, не ждучи навіть відповіді Крука.

Підстаршини трохи здивувалися, не розуміючи, про яку поміч натякав Трирозум, — а Крук таки йшов мовчки далі, задивлений у св. Юр на обрію і дивно всміхнений. Раптом він впадлив очі в одну точку в горі навперед себе. Десь від полудневого заходу надлетіло щось ніби купка білих сніжинок, перелетіло чету і спровола стало опадати. На це звернули увагу підхорунжий і булавний, а коли той дивний рій знижився, з дивом побачили, що це дрібно подерті папірчики... Хорунжий зловив їх у жменю і не дуже здивувався, коли побачив, що це подертий листок від Марійки, який він кинув ще вчора рано на яворинські стерні. Вітер ніс ці папірчики аж сюди, щоби щераз пригадати хорунжому про ту бідну Марійку, якої доля ставала щораз сумнішою. Він здмухнув папірчики з долоні, та вони не пішли вже з вітром, але попадали йому під ноги. Через ті папірчики перейшла ціла чета...

— От, диво — з гори на долину!... сказав Лис.

— Що за бісів знак — прошу я кого!... докинув Сова.

Хорунжий не відповів нічого, тільки обернувшись до чети, закликав:

— Пісня на весь голос!

І так з голосною піснею на устах підходили «крилаті» і «зубаті» пробоевики під мури столиці.

Вона ждала їх з утіхою і з надіями, що таких прийде більше, і всміхнулася до них золотим осіннім сонцем.

* * *

Вже близько три місяці проминуло від того памятного дня, коли Чета Крилатих після хрестного бою у Ляхівцях відійшла до столиці. Боротьба шаліла далі. Упертий противник не думав так легко уступати. Треба було — як і нераз в історії народу — кривавитися за свою святість.

Хорунжий Крук добре прочував, що до бою не зірвуться всі так, як його «птахи». Окрім лицарів, що появлялися заєдно в великих потребах Народу, бували й бувають такі, що їм дорожчий отець і ненька і дівчина миленька, аніж честь Народу. Так

бувало й тепер. Були лицарі й герої, та траплялися й убогі ду-
хом, що радше догоджували своїй особі, аніж спільній потребі.

Та будучий історик мусітиме признати, що Рідне Військо сповнило в ту переломову хвилю свою повинність гідно і сумлін-
но. Доконувало надлюдських подвигів, уступало тільки перед де-
сятикратною перевагою, чим будило подив і пошану навіть у
противника, який знав, що цей чародійний скарб треба йому зни-
щити до ноги і не лишити його зародку, коли хоче задержати
здобуте...

Минуло три тижні від великого зриву Народу і від того дня,
як на столиці замавав жовто - синій прапор, — а вже столиця
впала. Зливаючи своєю кровю холодні мури города, відступили
наші оборонці таї узяли його в довту і важку облогу.

А тимчасом кипіла боротьба і на західних межах галицької
области. І з неменшою витревалістю та завзяттям встоювалися
там перед ворогом наші бригади: Бригада Бистрих, Бригада
Хоробрих, Бригада Сміливіх, Бригада Залізних і інші. Про жерт-
ви й труди їх, всіх разом і кожної з окрема, не мож списати
усього в найбільших книгах, таї важко писати, бо ще далеким
поколінням скипатиме серце кровю, як читатимуть свідoctва лі-
тописців про неймовірні терпіння своїх рідних полків.

Чета Крилатих прославилася скоро між усім Рідним Війсь-
ком. З острахом говорили про неї і боевики чужого війська, —
уважаючи цих людей за зачарованих. Памятають наших птахів
добре ті відділи противника, що разпораз даремно наступали на
сойм і на почту і встеляли своїм трупом Город Єзуїтів.

Дивувалися «крилаті», чому нашим треба відступати зі сто-
лиці. Вони не uznавали тої потреби, то були огірчені. Треба ж
було вести одноманітне життя облоги, надіючися на ласку воро-
га, чи схоче робити випад з города. Та правда пробоевики ма-
ли ще надію, що не будуть ждати ворожої ласки, але небаром
самі будуть наступати і примусять ворога, стрінутися з ними ще
раз у лютому бою. — Бачили ж вони, як їх завзяття цілющо ді-
лало на інші відділи Рідного Війська. Потворилися ударні про-
боеві чети, сотні і куріні на взірець Крилатої Чети, між усіма ни-
ми почалося шляхотне суперництво за ступінь хоробрости...

Втрати Крилатих були справді незначні, коли порівнати, скіль-
ки жертв коштував ворога кожний їх наступ. В столиці поховали
вістуну Зазулю, стрільців Качура, якому відорвало руки, та Со-

ловія. То відступаючи зі столиці, Данилко говорив огірчено :

— Най то грім побе, Зазулю й Соловія ми лишили у Львові! Тай Качура шкода, мав сильний дзюб, як що до чого.

— Щож, пропало! — говорив четовий поет, вістун Галка, Данилків краян. — Впрочім тепер і так осінь, прийде весна, то злетяться сотки других зазуль і соловіїв...

— Тай вістун Чайка потерпів велику втрату! — кепкував собі Данилко. — Витер собі запятки до каміння тай загубив ремінець від шапки...

Вістун Чайка вдавав, що цього не чує. Він ішов осторожно, оминаючи кожне мокре місце і острий шутер на дорозі.

Важко ранених мала чета за три тижні боїв у столиці і при облозі трох: стрільця Ластівку, старшого стрільця Ремеза і вістуна Чайку. Легко ранених не приходиться числити, бо легка рана не змінювала виду чети. Коли стрілець Медвідь втратив під соймом два пальці лівої руки, він закріпив це аж по битві і сховавши руку в якусь знайдену рукавицю, затаїв свою рану. Кикті пальців засклепилися, а пальці так і загубив десь... **Найдивніше**, що Данилко знову був ранений в ліве вухо і тому лютився того дня: — От, чортяка — най то грім побе! Не може трапити в праве, тільки в ліве... Як би трапив у праве, тоді вже давби спокій, бо це певно за вухо мого хорунжого...

Зима того памятного року була остра та не дуже сніжна. Різдво було тихе та морозне. І радісне воно булоби того року, як би не та кровава боротьба, що в зародку дусила всю радість з Воскресення Країни і затроювала віху першої Різдвяної Ночі на Волі... Тим сумніше було це свято для самих воїнів Рідного Війська, що їм там на границях і біля серця Рідної Землі приходилося його зустрічати і в голоді і в холоді. Хоробрі лицарі в подертих плащах і такій обуві з завистю поглядали на добре одітих полонених вояків чужої армії. Та ця зависть не огірчувала їх. Їх гризли ті глухі та недобрі вісти, що доходили з запілля. Ходили чутки, що там сидить більше, як потрібно, старшин і війська краще огрітого й одітого, як вони, що несуть головний тягар оборони народної волі на собі... Ці чутки лютили фронтовиків, але не так, щоби вони бажали наслідувати неробів, ні, вони знали й розуміли, що язва галапасів буває і на найшляхоткішім творі, та хотіли цю язву замінити в пожиточне дерево. **пригнати** її до роботи біля себе, або скасувати її. Ніхто не почував так ваги хвилі, як фронтовики. Тому коли до Чети Крилатих дій-

шла вістка, що сотник Волоцюк з Бригади Хоробрих вирушив панцирним поїздом до Стрия, зібрати маркірантів і взяти їх на фронт, пробоевики підняли на його честь оклик «Слава!» і назвали його другим воїном після хорунжого Крука.

Не веселе було Різдво, не веселіший і Йордан.

Чета була другий день в запасі й сиділа в п'яти хатах біля церкви в Загаївцях, недалеко пам'ятних Ляховець, де пробоевики вперше випробували свою зброю. Ранком принесли крилатим з обозу нове білля, що його вони зараз одягли, скидаючи проношене; так бувало завжди з тими «без пакунків»... Поснідавши на морозі біля кухні, пішла чета під проводом хорунжого на водосвяття, що відправилося з цілою вчистістю. По вояцькій обіді розійшлися стрільці по хатах, надіючися ще один вечір і ніч провести в теплій хаті. Хорунжий закватирувався цим разом з роєм «звірів» і через те за дня пересиджувала там ціла чета.

На квартирі було гамірно і весело. Молодеча вдача старалася голосом заглушити всю душевну скруту а жартами присипати всі клопоти. Стрільці жартували й оповідали свої пригоди, а хорунжий сів кінець стола і ніби вслухувався в якусь далеку музику. По хвилі дивно всміхнувся, виймив з кишені блюзи свій записник і видерши з нього одну картку, писав вояцьким олівцем і стилем:

«Дорога мріє моя... Де ти тепер, і чи думаєш про мене?

Чому вже так давно не бачив я в сні ні тебе, Мартусечко, ні твого усміху? Ні твого мячика?»

Він зложив картку в двоє і поклав перед себе. На дворі загулів вітер, пішла йорданська сніговія. Хорунжий узяв картку і відхиливши крадьки вікно, пустив її з між своїх пальців на світ. Легкий папірець злинув на крилах вітру і за хвилину зник Крукові з віч. Та він далі дивився за ним бистро і невтомно...

Данилко повторював уже десятий раз:

— А я вам кажу — най то грім побе, — що мене будуть ціляти в ліве вухо, аж доки не вцілять у праве, або доки хорунжий добровільно мені його не відріже. Я чую, що мої вуха не мої, вони тяжать мені, вони мені непотрібні, вони заважають мені, як два пакунки...

— Тебе, небоже, треба підкурити котячою шерстю! — говорив стрілець Готур. — Ти думаєш лише про свої вуха і забуваєш про свій ніс, довгий, як Кунькова люшня.

— Ов — най то грім! А ти звідки такий мудрий взявся? Чи в вас всі такі там у Косові, як ти і той Кунько?... — відрізав Да-

нилко.

— Не всі, лише я! — відповів холодно молодий гуцул. — то тому, що я складаний. То було так: Мій неньо жив двацять літ зі своєю першою жінкою, що не хотіла стати мені матірю. А моя мама жила двацять літ зі своїм першим чоловіком, що не хотів мені стати батьком. Ті дві пари жили в добрім сусідстві, лише одним журилися, що не мали мене... Там не хотіла жінка, а тут чоловік. Аж по двацяти роках якось весною умер в одній хаті чоловік, а в другій жінка. Тоді мій неньо був удовець, а мама вдовиця. Вони побралися і за рік я прийшов на світ! От чому я складаний і тому мудріший від Данила...

Данилко хотів перебити, та Готур говорив далі:

— А Кунько, куди ходить, носить із собою довгу люшню й каже, що вона зачарована. Як би так ще покласти її на голову найбільшого дурня на світі і приговорити тричі «біг пес через овес», то як потім піти в ліс і вдарити тою люшнею оленя ззаду, то розсиплеться сріблом, а як зпереду, то золотом... Можеби ти, Данилку, підложив голову, поділишся сріблом...

— Краще ти підложи свою під евангелія!... відповів Данилко, а всі почали сміятися.

Біля стола балакали оба підстаршини.

— А — з гори на долину — пощо ті всі завішення?...

— Бояться антанти, прошу я кого, і дають тамтим час опам'ятатися...

— А балакають наші добре... «Кров і залізо — з гори на долину — розсудить нас!»

— Добре «Начальна» думає — прошу я кого, та не добре ділає! Як так піде далі, то розсудить нас наша кров, але їхне залізо, що прийде їм на поміч з заду.

— Слухають «місій» — гори на долину, — складаються, згинаються, говорять...

— Я би ті всі місії — прошу я кого! — воркнув Сова і його понурі уста зложилися в усмішку... — Це все ворожі розвідки...

— Це ще нічого, коби лише до нашого гурту скоро привезли тих усіх з запілля, що мають добрі чоботи!

— Здалося б більше Волотнюків на них — прошу я кого! — рубнув Сова і його уста розширилися в усмішку від вуха до вуха.

— А — з гори на долину! Шкода, що ти так мило усміхаєшся, Сово! — жартував Лис. — За короткі твої руки хоч широкий рот...

— А зрештою — додав Лис поважно — це вже непорядок і недобрий знак, коли сотник з фронту — хочби й добре думав — сам іде в запілля робити суд і справу...

— Розпука, розпука — прошу я кого! — горячився Сова. — Я його розумію...

Їхню дальшу розмову перепинив якийсь гамір у дверях.

— А, гаразд! — кликали до когось крилаті й зубаті. — Диви, вони вже вилізалися!

— Ага! Курочка геть поріс у піря і вже й нові крила дістав! — жартував десятник Ворона.

— Котик аж полискує, мовби тільки молоко пив за тих пів-третя місяця!... говорив з утіхою десятник Кріль.

Стрільці зробили місце, мов якій старшині, і в хату увійшов вістун Курочка а за ним стрілець Котик. Оба держалися просто, одягнені в нові плащі і черевики, лише блідість на лиці свідчала про недавні рани й біль.

Вістун Курочка голосив хорунжому :

— Пане хорунжий, голошу слухняно, що вістун Курочка, й стрілець Котик вернули з лічниці цілком здорові, в нових мант-лях і черевиках. Ще й маю лист від пана доктора... Зрештою — все гаразд!

Хорунжий узяв з його рук запечатане письмо і отворивши коперту, прочитав ось що :

«Товаришу хорунжий!

Ваші пробоевики, Курочка і Котик, виходять з лічниці на власне енергічне домагання, ще не зовсім вилічені. Тому, як можете, відішліть їх сюди назад, бо так я не беру за їхнє здоров'я відповідальності. Яж не міг їх довше затримати в шпиталі, бо рвалися до вас, мов на відпустку, і грозили вийти з лічниці пробоем. Гратулюю вам таких вояків, шкода, що не всі такі.

Др. Чорнозор.

П. С. Як до тижня не дістануть горячки, то буде добрий знак, що лічення йде природно і вони виздоровіють».

Хорунжий дивився, як Курочка і Котик щиро і весело вита-лися з товаришами по тій розлуці, і подумав собі:

— Відсилати їх тепер назад до лічниці — це булаби для них завелика кривда. Вони впрочім скоро виздоровіють, — бо душі в них здорові...

Дальші думки Крука перервала вона пригода. Двері відчинилися нарозстіж і на порозі станув якийсь незнайомий високий

і дужий стрілець, розхрїстаний і простоволосий, лише в одній блюзці і в якимсь киптарику. Держучи кріс у руці, він глянув понад голови всіх і задихано запитав, ніби звернувшись до сволюка в хаті :

— Чи хорунжий Крук є?...

— А вам що, товаришу? — закликав Данилко. — Ви звідки обірвалися.

Та незнайомий стрілець вже доглянув хорунжого біля стола і не зважаючи на зачіпку Данилка, станув на «позір» і бистро голосив :

— Пане хорунжий, прошу слухняно прийняти мене в свою чету, як доповнення! Змилосердіться, я біг до вас п'ять миль!

— Хто ви і звідки? — питав спокійно хорунжий.

— Цього вам тепер не скажу, але признаюсь до одного: я не птах ані звір... Та назвіть мене, як хочете, канею, яструбом чи псом, але не проганяйте, бо буде гріх!

Хорунжий глянув на підхорунжого й булавного. Сова дивився на гостя страшенно понуро, видно, що гість сподобався йому. А Лис шепнув:

— З гори на долину — оригінал!

Хорунжий глянув по стрільцях, вони дивилися на незнайомого з підсвідомим спочуттям, навіть Данилко приглядався йому так, начеби аж тепер пізнав, що то не «обірваний»...

— Приймаю вас до чети — сказав хорунжий — покищо на тиждень — і тимчасово запишемо вас під іменем «Дзюбак». Це щось посередне між звірами й птахами, бо зносить яйця і висиджує молоді, та кормить їх своїм молоком...

— Ось, подивіться на того, що зносить яйця і має молоко!— говорив тепер Данилко, а звертаючись просто до гостя, сказав:

— Сідай, небоже, на припічку та загривайся, а я тобі принесу щось хлєпнути, бо мабуть ти від Різдва до Йордану постив.

Данилко вибіг з хати, а гість подивився в слід за ним і сумно та любо усміхнувся.

Вістун Сойка і стрілець Юрко Крук вже по раз десятий виймали з кишені рожеві листи від химерної Олі і читали їх з насолодою. Сойка сидів під вікном, а Юрко біля порога. Читаючи, поглядав крадьки один на другого, начеби з лиця своєю суперника хотів вчитати, котрого з них обдаровує Оля більшою ласкою. Обох найбільше журило те, що останні листи від Олі дістали ще перед Різдом і від тоді не мали від неї вістки. Та з того нікому

не сповідалися і про Олю, оба ніколи не згадали й словом. Кожний крив у серці свою тугу і журбу, відому тільки їм обом.

Вже вечоріло і западала тиха та ясна йорданська ніч. На фронті було тихо. В таку тишину досвідчені вожди подвоюють варту і стежі, а вояки свою чуйність. Тож і хорунжий казав одній половині «птахів» держати острє поготівля, а другій радив лягати спати.

Поготівля затягло пісню, до якої слова зложив на Різдво вістун Галка. Співали про подвиги чети.

Там наш Ворон з першим роєм
З цитаделі йде пробоем
І перемога,

затягнули ж голосніше всі три «воробчики», а за ними потягли й другі :

З боку вже летить Зазуля
Та його ворожа куля
В серце досягла...

А Когут наш, заведія,
Кличе птаха Соловія,
Качур з ними йде,
Скоростріл ворожий взяли,
Та на скорострілі впали,
З «птахів» кров тече...

А далі ціла хата задудніла дужим співом :

А зза Сойму Лис закрався,
А зза почти засміявся
Острий наш Сова,
Як Сова наш усміхнеться,
То і чорт в страху трясеться,
Знає, що біда !

— Прошу, прошу я кого... муркотів зворушений Сова і сіпнувши німого Лиса, що був засоромлений такими похвалами, затугнув басом останній акорд :

«Хто це, що це» — всі питають,
«Хто так сміло наступає?»

— «То хорунжий Крук!
«Його кулі не беруться,
«А шаблі на ньому гнуться
«Тай падуть із рук»...

Прогомоніла пісня слави і злопотівши крильми, як мати-вірлиця над своїми молодими, полинула понад сніжні поля аж туди, в ворожі окопи. В хаті втихло. Стрільці слухали відгомону своєї пісні і дивилися на любого хорунжого, що сидів при столі і схиливши голову в долоні, глядів на своїх підхорунжих, та не бачив їх у вечірнім сумерку. Та найщасливіший був у цій хвилі поет Галка, що з Божої ласки зумів складними словами висловити те, про що безрадно шепотіли серця його товаришів. Всі вони бажали собі, щоби ця дивна хвиля тиші тривала довго - довго і тому не радо звернули свої очі на поріг хати, де неждано станув якийсь вістун, вкритий снігом від ніг до голови. Він поздоровив хорунжого і мовчки вручив йому якесь письмо.

Хорунжий схилився до вікна і прочитавши кілька стрічок, хвилину подумав і подав письмо Сові. Цей черкнув сірник і разом з Лисом прочитав таке :

«Друже! Наш курінь прибув до Загаєвець на відпочинок. — Користаю з цього і ще сьогодні беру слюб з Марійкою. Не відмов мені бути дружбою! Прийди зі своїми підстаршинами, жду. — Петро».

Уста Сови скривились до усмішки і він сказав :

— Я не піду, прошу я кого! Іди ти, Лисе... То хорунжий встав і попрощавшись з Совою, нерішучо і з журливим видом вийшов з Лисом і з вістуном з хати.

* * *

Слюб Марійки з Трирозумом відбувся в тамошній церкві, а обряду dokonав полевий духовник, о. Василевич. По слюбі пішло запрошене товариство до шкільної салі, де мало докінчитися це весілля, пів милі від ворожих окопів.

Веселе воно не було, тай не могло бути. Перший дружба, хорунжий Крук, був якийсь задуманий і понурий, хоча силував себе, бути чемним супроти молодої, яка ввесь час впивалася в нього очима, що жевріли дивним блеском. Підчас привітів встав Крук і сказав :

— Жичу вам, дорогі, всего добра з найщирішого серця. Нехай Дsля журиться вами, так, як в цій хвилі журюся вами я... — Він хотів ще щось сказати, та враз почув на собі такий горячий погляд Марійчиних віч, що здрігнув, наче від якогось неясного та страшного прочуття, і — мовчки простягнув свою чарку присутнім до привіту.

— Нехай живе молода пара — з гори на долину! — кликнув Лис, хочаби збудити веселість, яка неначе десь сховалася під тим весільним столом.

— Дякую щиро! — промовила ледво чутно Марійка і нагнувшись, діткнула своєю чаркою чарку Крука і своєю рукою його фуку. В тій хвилині увірвався на шиї Марійки шнурок перел і вони мов заціпенілі сльози, покотилися по руці дружби. Кілька їх упало в його вино. Бідний збентежений Трирозум став збирати перли своєї судженої, а вона сіла і сховавши личко у долоні, зайшлася наглим плачем.

Крук став уже проклинати себе, що може він своїми думками вніс сюди той грубовий настрій, мов смертельну заразу, і взявши Марійку за руку, хотів заговорити слова потіхи.

Нагло він почує, як ізза вікна, десь із морозної ясної ночі дихнуло на нього чимось теплим, щось неначе діткнуло його легким крилом. Мимохіть оглянувся він і задубів: Під вікном мигнула русява стать, на нього подивилося, мов дві зірки, двоє ясних очей — і поява розплилася у білій сніговиці.

...Мигом зявилося перед хорунжим друге видиво. Зза світа, з померклих часів. Він сидить десь у невідомій стороні, в великій салі з коринтійськими колюмнами. На ньому одяг єгипетського князя, що проводить колесницям у бою з асирійцями і етіопами. Довкруги нього єгипетські вожди, генерали. Весільна вечеря у його военного товариша. На салю вийшли танечниці і завели танок. Молода плече з утіхи, нагло рветься на її шиї шнур жемчугів і перли котяться по мармурових столах. Веселість гостей вриває звучна трубка вартового, на порозі стає післанець і голосить недобру новину:

— Асирійські їздці оточують нас! Ратуйтеся, хто може!

Молодий стинає післанцеві голову і допче його уста, що сміли перервати весільні радощі. Та він...

В тій хвилі на порозі шкільної салі станув розхрістаний стрілець «Дзюбак» і несамовито закричав:

— Ратуйтеся! Нас заходять познанці! — І зник у сніях.

— Ми пропали! — крикнув хтось з гостей.

— Ні, — ми не пропали! За зброю! — закликав Крук і скочивши зза стола, вибіг з хати.

За ним побіг Лис, за Лисом четар Окріп, за Окрипом хорунжі: Сміх, Максимчук та Данилович.

Трирозум кинувся й собі до дверей, та глянувши з порога на зімлілу Марійку, завернув і згасивши світло, сів безрадний і розбитий біля неї.

Чета Крилатих стояла на північ від села в лаві. Коли хорунжий з Лисом стали вже при ній, надбігли десь із поля два стрільці і голосили :

— Відступайте, не дайте ради! Їх п'ять курінів вийшли зза цеголень, сунуть як п'яні. Наші опустили окопи, ось ідуть сюди!

На горбах показалися відділи відступаючих. За хвилю були під селом. За ними йшли три густі подвійні розстрільні : дві з півночі й одна ззаходу. Ішли тихо, без стрілу.

— Що радите? — питав похапцем четар Вівчар, що надійшов з недобитками відтинку.

— Відступити на пів кілометра, половина на полудне, половина на схід! Ми звяжемо їх бом під селом. Тоді вдарити з полудня і зі сходу. Повідомити артилерію, хай бе на зади наступаючих!

Рішучість хорунжого і вид одної готової на все чети додали всім отухи. Наскоро почали виповняти раду, яку взяли за приказ.

— В розстрільну! — закомандував хорунжий і хотів уже вдарити з четою в чоло ворога, як в тій хвилі сталося щось там на полі, що примусило його змінити плян. В другій розстрільній ворога впав раптом стріл, далі другий, третій — і почалася якась дивна метушня. Перша розстрільна, здивована криком і зойками ззаду, обернулася і змішалася, нерішена, що робити.

— Зі мною Данилко і «воробці!» — крикнув Крук. — Йдемо на розстрільну на ліво! Решта з Совою вперед! Лис зі «звірами» в запасі.

— Згинете! — воркнув Сова, заступаючи хорунжому дорогу.

— Не згину! — крикнув цей, діткнувши рукою того місця на серці, де ховалася бляшка з синьою стрічкою, і рванувся на захід. Сова шепнув щось Лисові і коли той крадьки післав за хорунжим двох «звірів», Заяця й Оленя, Сова загудів несамовитим басом і рушив бігом вперед.

— Між них, між них! — крикнув ще здалека хорунжий до Сови і зник зі своїми «воробцями» і «дятлем».

Тимчасом у другій розстрільній противника втихло і перша знову стала йти вперед. Мов філя бистрого вітру, розігналися птахи і прошивши першу розстрільну, поділилися на двоє. Сова взявся до першої, а десятник Ворон зі своїм роєм впав на другу, що помітно збентежена відразу заломилася.

І золоте перо не відважиться описати цієї битви. Воно безсильне супроти тої сили, яку зможе добути з себе огонь очайдушного завзяття і почуття честі в душі лицаря. Скажемо тільки, що битва тривала заледво п'ять хвилин і не вірте ніколи, що справдішна битва око в око з ворогом триває довше. Бо потім вона переминюється в погоню.

П'ять хвилин змогло опиратися п'ятикратне чоло ворога гурганові крилатих. Деякі лише пробували розпучливо боронитися. Вістуну Сойку обскочило чотирох познанців. Побачив це з боку Юрко Крук, що власне повалив якусь грубу постать і сам упав на неї, — і злий дух, який закрадається в найбільші душі, шепнув йому:

— Ось — суверник гине... Ше хвилинка й Оля твоя! — І Юрко примкнув очі, ніби не хотів дивитися в своє сумління.

Та це тривало тільки миг. Добра сила лицаря перемогла. Юрко схопився і прискочивши, ударом кріса розірвав перстень ворогів і разом зі спливаючим кровю Сойкою доконав двох, а два врятувалися втечею. Сойка впав зімлілий. Юрко вхопив його і побігши кілька кроків назад, кинув зімлілого у затишну борозду.

Один з ворогів з боку пізнав хорунжого і крикнув до своїх:

— «Живцем! Живцем! То Крук!» додаючи по хвилі ще по німецьки: “Lebendig nehmen!...” І коли хорунжий припав голосному до горла а Данилко і «воробчики» дзьобали других і кожний з них мав перед собою принайменше п'ятьох противників, прискочили чотири до нього і два зловили його за груди а другі за ноги. Побачив це Данилко і підбігши, вдарив двох по лобі так, що ті покотилися на землю, а сам узяв хорунжого в обійми і став копати ворогів, що тримали Крука за груди й за руки. В тій хвилі надбіг Заяць і Олень а побачивши таку суматоху, віддерли від хорунжого троє ворогів, що з них один упав мертвий з роздертою горлянкою.

На цьому скінчилося. Заки ще сотні надійшли з полудня і з

сходу, всі три ворожі розстрільні, пошматовані і розсіяні, зникли. За горбів показалися нові чорні ряди, та вони, побачивши перед собою біле поле, здивувалися, стали і завернули. Так часом чорні північні хмари завертають перед бистрим полудневим вітром, що розбивши передні стежі небесних овець, легить нестримно на головну оловяну силу.

Сотні пігнали за ворогами і зайняли врятовані крилатими свої становища. Хорунжий Крук глянув на поле, встелене кільканацятьма трупами, і бачучи, що його робота скінчена, пустився в село. Та почисливши оком своїх, сказав :

— Когось бракує...

— Бракує Воробця! Ось лежить! — шепнув винувато Данилко, начеби він був причиною загибелі... Воробець лежав дивно, простягнувшись впоперек на якомусь капралеві, і посмертними судорогами тримав ще на собі впоперек себе другого чужого воюка. Так утворився із трох трупів страшний хрест, якого головою була розбита до непізнання голова молодого стрільця Крилатої Чети...

Хорунжого пройняв жаль за Воробцем і він, стиснувши рукою своє чоло, що напухло від удару вражого револьверу, повали схилився на сніг. Його підхопили Данилко і Заяць на свої руки і понесли тихо в село, на квартиру. Олень узяв ертового Воробця на руки і поніс за ними, як дитину.

— От, не говорив я — сказав Данилко — що хорунжий на біду собі відступив від звичаю?... А то все через тебе, Заяцю. За це, що він ніс тебе, ти мусів нести його. То так як з моїм вухом. най то грім! Диви — знову вкусили і то знову ліве!... І він, повернувши голову, блиснув перед Заяцем своїм лівим вухом, з якого цюріла кров.

— Не знаю, чи то через мене, — говорив сумно Заяць—але це не добре, що ми так часто носимо себе замість наплечників... Дивися, і Союку несуть — і ще когось...

Вони ввійшли до хати і поклали хорунжого на постіль. Данилко взяв якусь чисту сорочку, що лежала від учора на лаві, набрав у неї снігу і приложив хорунжому до чола. Хорунжий збудився і — всміхнувся до Заяця.

— Маєте до кого сміятися! — воркнув заздрісний Данилко, вкриваючи його ноги своїм плащем.

Вістун Чайка був легко ранений багнетом в долоню лівої руки. Сівши на порозі, він зав'язав руку в якусь ганчірку, а пра-

вою відчинив набійниці і почав числити набої. По хвилі сказав:

— Я згубив один набій! Може котрий знайде, то хай мені віддасть... Та згодом він встав і вийшов з хати у поле шукати набою.

На лаву поклали Союку і Ремеза. Ремез стогнав, а Союка мовчав зажмурений. Аж коли Юрко втер йому снігом застиглу на очах кров, вістун глянув і подав йому руку.

— Я не сподівався з тебе... шепнув Юркові.

— І я не сподівався з себе... відповів цей жалісним голосом.
— Та ніхто не розумів, до чого він це натякає...

Дещо зрозуміли всі пізніше, коли перед полуднем доручили в чету два рожеві листи, один до Союки, другий до Юрка. Вони прочитали їх і кинувши листи на землю, обнялися і цілуючися, говорили:

— Алеж ми дурні, дурні!...

Стрільці підняли листи і побачили, що в обох було написано те саме:

«Дорогий!

Прости мені, я вже не твоя. На Різдво заручилася я з чотирма Пипкою, командантом місточка Діравин. Він дуже елегантний і має два коні. На Йордан наш слюб.

Оля».

Стрільці не могли здержатися від сміху а підхорунжі однодушно повторили:

— З гори на долину!...

— Прошу я кого!...

В тій хвилині пробудився хорунжий і ніби чимось здивований стягнув зі свого чола зимний оклад. Сорочка розвинулася а з топніючого снігу випала якась картка паперу. Хорунжий узяв її і прочитав:

«Занесіть, вітрові хвилі, мою тугу до нього! Хай його серце скріпиться надіями, як моє кріпиться коханням і молитвою!»

Хорунжий стиснув папір у руці і щасливо відітхнув.

* * *

Дивний причинок до повісті

(Примітка автора)

Могла бути година перед північчу, коли я — а було це вже при кінці жовтня — докінчив цей уступ повісті про Крилату Чету, в якому описується йорданський бій. А треба знати, що в ці дивні події не вношу нічого іншого крім тих не менше дивних картин, які дано мені було бачити в синій стрічці, і в мячику що попали таким таємничим чином у мої руки. Тільки одно мене ні ні здивувало. А саме, — що я ввів у чету стрільця Дзюбака, якого — правду сказати — в таємних картинах бачив дуже невідразно і якого в списі чети — у нотесі вістуна Зазулі — зовсім нема. Щось наче шепнуло мені в останній хвилині це ім'я і примусило ввести нову постать в ті дії, які ясно зарисувалися в моїй голові і в моїх очах, ще занім я списав їх на папері. З думками про таємну силу, яка керує письменником узагалі, а мною тепер особливо, я згасив світло, і ляг, хочачи трохи відпочати.

Не знаю, чи спав я з пів години, чи тільки вспів заснути, як мене ненадійно збудив виразний стук у двері моєї кімнати, та ні — не стук, але такий звук, мовби хтось досить голосно відчинив і знову примкнув мої замкнені двері. Я відчинив очі і мій зір мимохіть упав на столик, якого в пітьмі я справді не бачив, але над яким щось у цій хвилині ніби блиснуло і згасло.

Сильно поденерований виснажуючою працею останніх днів і цим дивним перерванням сну я схопився з ліжка, засвітив і одним рухом кинувся до стола, ніби хотів зловити щось невідоме. Розуміється, що ні на столі, ні біля стола нічого особливого я не помітив, світло — як то кажуть — розганяє страхи, розігнало й мої. Та все таки я не ляг тепер назад у ліжку, але сів біля свого в'юла і нагадав собі тепер, що я вже давно не дивився на той нотес вістуна ні на ті памятки духів, які були в моїй шуфлядці. І взагалі я за весь місяць бачив їх усього двічі: раз при їхній появі на столі, а другий раз, як треба було відпи-

сати спис чети в повість, а від цього часу минув вже тиждень. Нї знаю, чому, але я просто боявся дивитися на ті речі, боявся таким забобонним страхом, який не пускає нас в ночі на кладбище. Та тепер я майже несвідомо одним рухом руки відчинив знову свою шуфлядку — й остовпів з того дива, яке я там побачив.

Нотатка, стрічка і мячик, крім яких досі в тій шуфлядці не було нічого, були прикриті якимись карточками! Що я кажу: «якимись?» Картками мого паперу, записаними моїм чорнилом, тільки не моїм почерком.

В першій хвилині мороз пішов по мені і я нагадав собі, що три останніх ночі я чув крізь сон, як щось виразно водило на моїм столі пером по папері. Та по хвилі я не втерпів і дріжучими пальцями вхопив ті картки і розложив на столі. І хоча тепер, згорнувши ті картки, я запримітив ще нове диво, а саме, що в шуфлядці вже не було малого мячика, -- то я взявся горячково до читання карток.

Карток було шість і кожна з них записана іншим почерком, більше то менше виразними буквами. Ось за порядком їх зміст.

І. к а р т к а.

«Ми вдячні тобі, брате, що ти своїм таланом вичарував мову наших застиглих сердець і передав її живим братам писаними рядками. Ти по своїй змозі сповнив свою повинність і пригадуючи наші вчинки, пригадав усім живущим наш заповіт. Бо дуже тихо стало над нашими могилами... Та просимо тебе, брате, не дорікай нікому за народне нещастя! Знаємо, що твоє серце наповнене горечю і досадою, бо були й винуваті. Та не пора тепер ятрити давних ран і зневірювати других у провідників народу. Тай — правду сказати — не це було головною причиною рокової невдачі, бо все таки більшість ділала щиро і більшість блудила в добрій вірі... Пращай і нехай тобі Бог України зішле спокій у твоє серце. Докінчуй свою повість нехимерно, живим братам на науку і заохоту, нам на потіху, а собі на внутрішнє щастя.

Вістун Павло Зазуля.

II. картка.

«Ти вистоїв мене, вирізняючи між погибшими моє ім'я. Та прошу тебе будь справедливий і прославляй не тільки тих, що їх імена вириті на хрестах могил. Скільки то хоробріших від мене впало і спить під муравою, а їх імен не згадає ні повість, ні літопис! Осінній вітер зробив добре, що здер з хрестика на моїй могилі напись нашого любого хорунжого. Бо більше є невідомих, як відомих, а всім їх однакова повинна бути честь. Навіть більша невідомим, аніж відомих, бо ці прославлені по імені, а ті лише по вчинках їхніх. Прославляй же вчинки і загревай до пам'яті про нас, це буде добра заплата за наш труд. Та ще більше прославляй віру в перемогу над лихим і над смертю, бо віра всюди водила і спасала нашого хорунжого Крука. Бо це люба музика для тих, що ще живуть, надіються і вірять.

Старший стрілець Іван Голуб».

III. картка.

«Описуй все простими словами, не вживай учених думок про це, як і чому, лише пиши так, щоби зрозумів тебе і неписьменний і щоби загрелося його серце. І скоро вже закінчуй свою повість, бо в щирого читача досі вже серце наболіло своїми спогадами і він цікавий знати про дальшу долю нашого характерника хорунжого, «крилатих» і «звірів», тихої Марти і бідної Марійки. То чим скорше довідається про неї, тим більше матиме снаги, подумати і загреїти прочитаним своє серце, може зневірене, може ранене недолею...

Михайло Соловій».

IV. картка.

«Брате, розкажи ще, чому я лежав навхрест між двома ворогами. Коли мого хорунжого хотіли взяти живцем, а Данилко з Заяцем і Щуром рятували його, то один з ворогів з далека побачив, що хорунжий врятується. Він намірився крісом, щоби його вбити. Я повалив саме тоді одного капраля і хотів кинутися на того ворога. Та я був уже важко ранений і знав, що не перешкоджу йому, отже я свідомо впав на капраля. Тоді воріг приступив і вважаючи мене за трупа, прилякнув біля мене, маючи на мені добру опору для кріса. Та заледно він у друге змірився, я всадив йому ніж у груди. Він схопився та впав усім тягарем

на мене. Його кріс упав на мою голову і добив мене тягарем. Я сконав, та воріг, не вистріливши, згинув також на мені.

Семен Воробець».

V. картка.

«Письменнику, вислухай і мене. Ти не згадав про мене по останній битві і не міг згадати. Бо про мене забула й ціла чета, я ж був у ній тільки три години. Аж в полудне того дня згадав добрий Данилко :

— А деж наш «Дзюбак», най то грім! Ми й забули про нього...

Тоді кинувся Лис із Туром і Звіром шукати мене, та не знайшли. Вони догадувалися щось і побігли на те місце, де встала була перед битвою суматоха в другій ворожій розстрільній. Вони застали сильно здоптану й злилу кровю яму, та не знайшли мене ні нікого. Але цю суматоху зробив я. Послухай. Я був у запіллю і довідався, що моя суджена у Львові зраджує мене з ворожим вояком. Я поклявся пімститися на ній і задумав чимскорше дістатися до столиці. Тому я впросився до Крилатої Чети, хоч я не «птах» ні «звір», лише Коваль. Євген Коваль, Я думав собі, що як дістануся до столиці, то тільки з тою четою, і ждав нетерпеливо битви. Як хорунжий пішов на слюб товариша, я ведений прочуттям і жаждою помсти, пішов полями і перший побачив нещастя. Я повідомив про це хорунжого і побіг знову навперед усіх в поле. Там я натрапив на глибоку яму від гранату і лігши в ній, причаївся, думаючи, помогти своїм. Біля мене перейшли наші відступаючі частини, та не побачили мене. Не побачила мене ні перша ні друга ворожа розстрільна... Та коли друга вже минала мене, я вискочив як вовк, і повалив одним махом ворожого старшину і його сусіда. Вороги збентежилися і кинулися на мене, я згубив ще трох і мене добили. Та я згинув з думкою, що і своїм поміг і за себе помстив, бо все таки пять добрих ворожих вояків більше вартні, як одна зрадлива коханка. Мого тіла не знайшли, бо вороги заразже узяли своїх і понесли на зад. Між ними взяли й мене, мабуть через помилку, і поховали над раном за своїми окопами разом зі своїми вояками в одній могилі. Напиши про це все, прошу тебе, щоби живучі з Крилатої Чети і читачі твоєї повісти не думали про мене зле... Бо померші вже знають усю правду.

Євген Коваль — «Дзюбак».

VI. к а р т к а.

«Слава — щиро витаю — привіт... За безрукого стрільця Качура написав цей рядок вістун Зазуля».

Так то я одержав листи від тих героїв, що їх хоробру загибіль описав досі в повісти.

Прочитавши ці картки, я був надто зворушений, щоби могли їх зараз переписувати. Так само не міг я й спати, тільки сховавши картки в шуфлядку, ляг знесилений при світлі і дивлячися в стелю, думав про дивну близькість безтілесних духів і про їхній звязок з цим світом.

Я заснув мабуть досвіта, бо збудився аж коло полудня. Я схопився з ліжка і згасивши світло, що все ще світилося, відчинив шуфлядку. Я вхопив картки, щоби їх відписати, — та як же я здивувався, коли побачив, що всі вони були чисті і неткнені! З письма, яке я читав у ночі й якого зміст я добре памятав, не остало ні одної букви.

Я взявся писати ті щирі заповіти на память, а коли це мені вдалося, беруся продовжувати опис дальших пригод.

* • *

Противник натиснув великою перевагою і Рідне Військо мусіло відступити. Пядь за пядю спливала земля кровю, дорого платив противник за свої успіхи, та йшов уперто вперед. Наші борці, знесилені безнастанною чуйністю, боронилися розпучливо. Ще було досить дужих рук і завзяття, та не ставало зброї, цеж найбільша розпука для хороброго вояка!

Сумна була для наших воїнів і для народу весна 1919. року. Пізна і непривітна на небі, стала ще більше непривітною на нашій землі, стала хоронити наші мрії і надії. На другий день Великодня, холодний і сніжний, рушили ворожі полки, свіжо одіті й узброєні, наступом на наші окопи і за два місяці широкою филою залили рідний край. Аж за Чортків відійшли наші, рятуючи останніми силами, що вдалося рятувати. Воєнних трудів того відступу не опише точно ніякий очевидець ні літописець. Занадто були вони наглі, важкі, і надлюдські. Заглибокi рани завдав цей відступ нашим хоробрим рядам.

Кровю спливала і непобідима Чета Крилатих. Від сумного Великодня ні дня ні ночі в запасі, ні години на відпочинку. Коли нарешті її недобитки прийшли одного травневого дня вечером до села Веселого на : Поділля на одну добу відпочинку, чета уставилася перед хатою, що в ній мала переїчувати, а булавний Сова голосив хорунжому Крукові :

— Пане хорунжий, прошу я кого, в четі трицятьшість люда! Від учора убули три стрільці, один вістун і один підхорунжий. Стрелець Перепел упав під Бучачем, стрелець Птиця і стрелець Тур під Язлівцем, вістун Чайка втратив руку й остав у Бучачі, тамже в лічниці — прошу я кого — лишився і підхорунжий Лис, ранений в руку і в груди. Майже всі стрільці босі. Зрештою -- прошу я кого — все гаразд!...

Хорунжий вислухав звіту і смутком зайшли його чорні очі. Трицятьшість люда! Можна числити трицятьвісім, бо два ранені ще живуть і всі ранені з його чети досі скоро вилічувалися, на велике диво лікарям. Але все таки дванацять вже убуло зовсім... і не верне. Крім шістьох, що впали у Львові і під Львовом, зазначили по дорозі зпід Львова сліди Чети своїми трупами отсі пробоевики: старший стрелець Журавель, що впав біля ворожій гармати під Перемишлянами, та стрелець Звір Петро і десятник Когут, що згнули під Бережанами, проломлюючи своїми трупами ворожий перстїнь, що замкнув чету з усіх боків і грозив

усіх подонити. А вчора знову трьох не стало... Тай Чайку мож уважати за пропашого, бо який з нього буде вояк без руки...

Згадавши про Чайку, хорунжий не міг здержатися від бо-лісної усмішки... Бідний Чайка, що не поскупив для вояцької че-сти своєї лівої руки, яку ворожий кавалерист відтяв йому пови-ще ліктя, сказав по битві жалісно до стрільця Посмітюха, що помагав йому завязати рану :

— Пошукай там, Посмітюшку могого рукава! Шкода рука-ва... І чому я його не закотив повище ліктя, як гоном гнала та кавалерія?...

З тою лагідною усмішкою на устах казав хорунжий четі іти відпочати в хату і сам ляг, щоби заснути по трьох невиспаних ночах очайдушних пробоїв. Та усмішка відбилася, мов у зерка-лі, на почорнілих лицах всіх стрільців і захарила лице старого Сови а це означало, що він є доброї думки. З тими усмішками на устах і позасипляли пробоевики, не думаючи про вечерю.

Ця усмішка зникла з лица хорунжого аж над раном — від несамовитого сонного видива. Снилось йому, що він вийшов за село і побачив на гостинці мячик. Бідний, самітний мячик своєї Марти. Він зігнувся, щоби його підняти, та мячик став утікати й котитися перед ним по дорозі, потім по якійсь стежці під гору. далі й далі. Хорунжий пустився здоганяти його, аж тут з гори надбіг Данилко і кличе :

— Що це ви, пане хорунжий, ганяєтесь за тим чудом? По-ждіть — най то грім побе — я його зловлю!

І він упав цілим тілом на мячик, та мяч пробив йому праве вухо і покотився далі.

— Тепер я врятований! — кликнув Данилко і від того окли-ку хорунжий збудився. Над ним стояв Данилко з горшком мо-лока і бідкався :

— Ай, пане хорунжий! Сонце вже на дві кочерги встало, а ви спите... Випийте отсе, бо ще від учора рано ви нічого не ма-ли в устах. — А на обід буде нині риба! — говорив далі Данил-ко. — «Провізоричний» Риболов виловив окуні і щупаки з цілої Стрипи. І добре ловить, най то грім побе! Стане над берегом, наставить багнет над водою і стоїть, як камінь. Раптом тиць! у воду ножем і витягає величезну штуку. Це тепер наша ходяча харчівка. Геть помудріємо, пане хорунжий, бо кажуть, що від риби мозок росте...

Хорунжий встав. Вся чета вже поснідала і чистила зброю.

На силу пив він молоко, зайнятий думками про свій дивний сон. Мимохіть став прислухуватися розмові стрільців, що сиділи на подвірю перед хатою і счудувався немало, коли пізнав голос стрільця Птиці, що вчора в полудне згинув під Язлівцем... Правда, його трупа ніхто не поховав, бо чета спішилася, щоби на бути окруженою двома сотнями ворожої кавалерії. Але стрільці бачили його, як лежав без душі, мертвий, порубаний шаблями.

Стрілець Птиця говорив :

— Я зняв багнетом якогось кавалериста з коня і заки міг витягнути ніж з його ребер, ударив мене другий шаблею так, що я впав безпритомний. Та я пробудився понад вечір і чуючи довкола спокій, піднявся, обмив кров з лиця, накинув на себе блюзу і шапку з одного вбитого ворога і пустився за вами. Під Селищами стрінув я ворожу стежу з девяти кавалеристів, та вони не займали мене, уважаючи за свого раненого. В Селищах є моя наречена. Я глянув крізь вікно. В хаті світилося, а біля стола розсілася ворожа стежа, чотири люда і кепкувала собі з моєї дівчини, що стояла біля матері, ридаючи. Я оглянувся, в stodолі стояло п'ять осідланих коней, біля них куняв один вояк. Я напав на нього і він без крику впав у сіно. Взявши в нього шаблю і револьвер, я скинув ворожий одяг і закричав під вікном:

— «Чета! Окружити хату!...»

Сам упав я до хати, мої вороги поблідли і віддали зброю. Дівчина зімліла, та я лише поцілував її і займивши полонених на двір, сів на коня і пігнав їх навперед себе. Біля Стрипи вони пробували втікати. Не було ради. Я поклав двох трупом, третього ранив, а четвертого таки привів до вас. Та правда — ще маю новину для нашого хорунжого.

Птиця увійшов у хату і зголосив :

— Пане хорунжий! Стрілець Птиця вертає здоров по вчорашній смерті і приносить вам поздоровлення. Коли я досвіта виїжджав з Груковець. —

— Грушківці! — кликнув дивно Крук і слухав далі.

— з приходства вибігла якась прегарна панночка і кликнула:

— Ви з чети хорунжого Крука ?

Я зумівся і відповів :

— Так, панночко, а ви як угадали ?

Та вона не сказала нічого, тільки отсі слова :

— Поздоровляйте хорунжого від Марти і кажіть, що я з ним!..

І вона плачучи вернулася до хати.

Хорунжий стиснув Птицю вдячно за руку і не кажучи й слова, вийшов з хати. На подвір'ю стояв осідланий кінь. На приспідів ворожий полонений, якого Данилко гостив молоком, приговорюючи поважно.

— Снідай, пане галерчик, снідай, хоч певно кава краше тобі смакувалаби, але я думам, що — най то грім побе — ти звик і до нашого молока і хліба! Як на їмя?

Полонений не відповів нічого, уплітаючи хліб з молоком.

— Певно якийсь Слоньовскі або Бугайскі, а тебе зловила наша сіра Птиця...

— То дивне, — промовив тепер полонений — бо я називаюся Дамази Пташек.

— То нічого — сказав Данилко, дивлячися на свого хорунжого. — Бувають ще й гірші нещастя...

Хорунжий не слухав цих жартів, але задивився на коня, що глодав овес з соломою, і щось думав. Та по хвилі здригнувся, наче налякався своєї думки, і вийшовши за ворота, пішов поволи селом.

* * *

До Веселого надтягали останні частини війська й утікачі. В Грушківцях, півтора милі з Веселого, певно нема ні ворога, ні наших — але опускати свою чету для відвідин хочби й незабутньої Марти, хорунжий не смів ані на хвилю. Вона ж з ним а він з нею безнастанно. Вона пізнає його по його хоробрих стрільцях, а він чує її близькість по тім теплім леготі, що повіяв тепер від сторони Грушковець...

Хорунжий вийшов за село і глянувши на гостинець і околицю, здивувався, бо це саме бачив він нині в сні. Оці тополі, оці кущі... Сюди котився той мячик... Хорунжий ішов далі, ніби за мячиком, і побачив на горбі зруйнований панський двір. Ось і стежка під гору, сюди ішов він у сні... Він пішов тою стежкою і за хвилину був серед руїн величавого колись двора, спаленого на початку світової війни. Руїни притикали до великого парку, запущеного тепер і дикого, але власне тому гарного.

Василь, якого душа все таємно схилялася до таємних рис усякої руїни й старини, перескочив кілька лежачих колюмн і ввійшов туди, де колись мусіли бути покої. З оброслого кропивою каміння шугнуло кілька ящірок і гадюка. Хорунжий пусти-

вся за гадюкою, вона посунулася під якусь порисовану стіну і люта піднесла голову. Він ударив ту голову кінцем чобота — і в тій хвилі сталося диво. Стіна завалилася, роблячи отвір завбільшки дверей, а за стіною показалося щось ніби гемна комір-ка. Хорунжий поступив ще крок і заглянувши до комір-ки остоз-пів з дива. На камінній долівці, вкритій якимись шматками збут-вілого лахміття лежали два людські кістяки, сплетені з собою не-наче в несамовитих обіймах.

Коли хорунжий охолов з першого важкого вражіння, рушив кінцем шаблі голову одного кістяка. Череп покотився далі, а на долівці лишилося якесь мале бляшане пуделко. Василь рушив і це пуделко, не хотячи його брати в руки. Пуделко відчинилося а в ньому побачив він звиток жовтого паперу, ніби пергаміну. Вістря шаблі підняв Василь цей папір в гору, папір розвинувся і Василь побачив, що цілий звиток записаний читким письмом по латині. Дивуючися, він поступився взад і притиснувши па-пір шаблею до стіни покою, почав читати цю дивну історію:

— «Веселе, Я. Б. 1762. Октобрія 24. дня.

«Хтоби ти не був, прочитай мій заповіт і виконай його, а за це візьмеш надгороду на землі і на небі.

«Я, пан Януш Ольха Руговскі, підстароста, купив цей двір з усіма добрами і з душами його у пана Михаїла Слонки, якоже він задовжив свою посілість гулящим і грішним життям і продати її був примушений. Я заплатив йому дванацять тисяч золотих дукатів і дозволив йому жити при собі в лівому крилі палати, а це було і в умові купна і продажі. Я прибув сюди зі своєю молодю женою Урсулою, а їй було тоді двадцятьдва роки від роду, а мені сорок-шість. А прибули ми каритами місяця Мая осьмого дня, а на Октобрія дванацятого дня я запросив до себе в гості своїх друзів і знайомих і сусідів нового майна, мужів старих і молодих і жінок їх і дочок і синів, а всіх людей зацних і поваж-них, якоже веселість свою я хотів оказати. І влаштував я великі лови на всякого звіра гостям на потіху і побили звіра досита. А вечером того дня був пир у мене королівський. Всі були весе-лі і радувалися від серця і хвалили мене за честь а мою мал-жонку за молодість і красу її. І пан Михаїл Слонка, а в нього я купив цей двір з усім, а йому молодому було літ двадцять-шість від роду, теж бавився весело і чорного лотровства не видно бу-ло в його лиці. А я шанував гостей, чим міг, і був зайнятий го-стями від душі. А в північ я оглянувся і на побачив своєї Урсули

між любими гістьми і пана Михаїла Слонки не побачив. І чув я своє нещастя і вийшов у сад і кликав: «Урсуле!» Бо не гадав я, що буде такий злочин. А потім я увійшов несподівано до салі, де лежало книг багато, і відчинив таємні двері, а про них знав лише я і моя жена і пан Слонка, якоже він давний властитель двора. І там я застав у тайній коморі, що була скарбницею, свою Урсулу жену з переверотним Слонкою у розпусній забаві. І скаменіли вони обое з жаху, а я не говорив і замкнувши тайні двері, привалив їх ще книгами, а книг було багато. А гостям сказав, що малжонка хора, а пан Слонка виїхав нагло за ділом. І рано розїхалися гості й я не говорив. А за дванацять днів я відчинив двері і були неживі: Пан Слонка і моя жена. То я вкладаю цей тестамент у бляху, кладу під голову мертвої Урсулі, — зрадниці, й зараз замурую тайний вхід, міцно, щоби розпався, аж як усе розпадеться. І прошу тебе, котрий це знайде, похорони їх, її окремо і його окремо і помолися за їх і за мене. А за це тобі від тополі осьмої на схід сонця, від ганку двацятьдва кроки на полудне і двацятьчотири також на захід — надгорода і заплата. Януш».

Хорунжий прочитав цей дивний заповіт і стояв непорушно, держачи папір все ще на вістрію шаблі. З цього всього найбільше вразило його те, що захована в землі надгорода лежала в такім самім пляні, як його дорога синя стрічка... Осьма яблінка від вікна, 22 кроки на полудне, 24 на захід!

Хорунжий почув десь недалеко стукіт коний і здригнувся. Мигом вхопив пергамін у руку, звинув його, сховав шаблю і встромлюючи тестамент у кишеню блюзи, вибіг на поле. Від села гнав на коні Данилко і з далека кричав усміхнений:

— Пане хорунжий! Най то грім побе — прийшла нам поміч! Хорунжого Трирозума жінка питає за вами! Там на гостинці..

Крук побіг долі стежкою. На гостинці ждала Марійка а побачивши його, побігла на зустріч і падучи перед ним на коліна, заридала :

— Вбий мене, я не рушуся звідси! Я втікла від нього і буду твоя!...

І зомліла.

Хорунжий вирвав у Данилка коня і взявши Марійку на руки, почвалив з нею в сторону Грушковець. Марійка отворила очі, а побачивши себе в обіймах Василя, обвинула його шию руками і завмерла з розкоші.

На яких два кілометри за Веселим випала з ліса ворожа стежа, дев'ять кіннотчиків. Василь пробував відбиватися, та Марійка не пускала його шиї і перешкаджала йому в орудуванню шаблею.

— То хорунжий Крук! — кричав ворожий підстаршина. — Маємо тебе — і то з панною? Встидайся!

Одному з них розбив Василь голову та другий вдарив його по руці й шабля випала на землю. Вороги окупили його, а два з них узяли коня за поводи і завернули полем назад у ліс. Та ще не дійшли до ліса, як на гостинці озвався стріл. Тоді чотири кавалеристи завернули на дорогу а решта оглянулася за ними. Цю хвилю використав Крук і скинувши безпритомну жінку з коня, повалив кулаком лівого ворога, вириваючи йому шаблею з руки. За секунду лежав на землі й другий противник а третій опинився без шаблі, бо рука відпала йому, як суха галузка.

— Чорт! — крикнув несамовито ворожий підстаршина і кинувся на хорунжого, підчас коли п'ятий вояк повалився також навзнік. Крук скочив на землю, щоби не потратувати Марійку, і пробив коневі ворога черево. Кінь упав а підстаршина зломив ногу і крикнув :

— Ласки, пане хорунжий !

То Крук лишив його живим і пустився бігти на гостинець, звідки саме втікали два кавалеристи в противну сторону полями. На гостинці лежали в крові два вороги а на них — Данилко, правим боком лица до гори. З лица спливали струями кров, чура лежав без руху. Хорунжий узяв його на руки і поклавши в придорожний рів, прикрив його бездушну голову оберемком свіжої трави і квітів.

Вхопивши Марійку на коня, полетів далі гостинцем. На закруті до Грушковець надчвалав десь із піль задиханий Трирозум, без шапки і в крові.

— А це що? — гримнув він грізно, замахнувшись шаблею на товариша.

— Твоя жінка! — крикнув Крук, відбиваючи удар і опускаючи Марійку лагідно на гостинець. — Везу її тобі і раджу краще берегти. Вонаж вагітна!

Трирозум глянув на Марійку і на товариша і відразу все зрозумів. Хотів ще щось сказати — та не сказав. Тільки завернув і пігнав назад полями, а сльози падали з його очей на кінську гриву.

Крук поглянув на зомлілу, скочив з коня і положивши її в високій траві при дорозі, думав, чим накрити її бліде нерухоме личко. По хвилі виймив з кишені пергамін і завинувши ним її головку, сів на коня і вистрілив у воздух. Трирозум оглянувся та не завернув. Тоді хорунжий глянув ще раз на бідну істоту, що лежала, як підкошена квітка, стиснув боляче уста і почвалав нзад у Веселе.

Схиляючись над Данилком і піднявши його голову, зітхнув:
— Бідний Данилку, деж тебе мені поховати? І чим відзначити твою могилку?...

Данилко отворив очі й останнім зусиллям прошептав:

— Праве вухо... нарешті...

Він старався при тім усміхнутися, та його кроваві уста застигли в тій хвилі в боліснім судорозі. Він очевидно сконав.

— Праве вухо тобі відтяли, любий товаришу, — шептав хорунжий. Та з ним перетяли й твоє життя... Не здійснилися твої надії і вже не розвеселиш своїми жартами нашої чети.

На сідлі одного блукаючого коня знайшов хорунжий полеву лопатку, вирив нею плиткий діл і зложивши в нього тіло мертвого чури, поцілував його в кроваве чоло. Потім густо вкрив скошеною травою і зверху присипав землею. І попрощавши цю вірну душу на віки, рушив поволи в село.

За яку годину пробудилася Марійка з омління. Над нею схилилося добряче жалібне лице незнайомої дівчини, що дивлячись їй у очі, питала :

— Хто ти будеш, бідна жінко, що в твоїх очах бачу ще ясний відбитий образ мого коханого?...

І Марійка з трудом відповіла :

— Його образ у мене в очах, та порожнє моє серце, бо він не хотів туди увійти. Я вийшла за нелюба і терплю. Ох, це ти та щаслива, яку твій любий носить у своїм серці. Хочу згинути. .

— Успокійся! — говорила незнайома. — Думай про життя, бо бачу, що носиш плід під своїм серцем. Ходи, я тебе пригорну, як рідну сестру!

І незнайома повела Марійку до Грушковець...

* * *

Чета переночувала одну ніч в трох крайних хатах Ягольниці. Ранком оповідав Юрко Крук братові хорунжому свій сон.

Я сидів у саді гід яблінкою і десь чую, що наш Забий почав з усіх сил гавкати. Я кинувся до воріт, а там повно людей, просяться до нас на ніч. Я втихомирюю пса, та він бреше на кожного, кого пропущу. Нагло бачу перед собою маму, таку, як ми її поховали. Вона входить остання в ворота а Забий бреше. — Тихо, Забий! — кричу на нього і цілую маму в руку. І буджуся, чуючи виразно на своїх устах зимний дотик мертвих матірних рук.

Хорунжий сумно зітхнув і жалісно подивився на свого братчика. Він бачив ясно його долю, наглу і скоропостижну, та його язик не смів промовити слова.

В хату увійшов вістун Максимів, з чети хорунжого Триро-зума.

— Наш хорунжий уже не живе... — сказав вістун і його голос заломився а з очей потекли сльози. — Коли нас передучора окружив ворожий полк під Веселим, хорунжий сказав до мене:

— Я промощу вам дорогу до наших. Та як умру, піди до хорунжого Крука і скажи йому від мене отсі слова: «Прости мені і заопікуйся ними!..» Більше нічого не сказав хорунжий, тільки кинувся вперед на ворожу лаву і сік її так, як січеться на оба боки густе терня, щоби зробити собі стежку непроходимим лісом. Вороги мусіли на хвилю розступитися, а наша чета, що має вже тільки п'ятнадцять люда, пробігла той вузький просмик. Хорунжий лежав на горбі, у двірським саді, де вороги заступили нам дорогу. Він дивився в небо і держав ще револьвер у руці. Ми й поховали його там між двома старими оріхами. «Прости мені і заопікуйся ними!» — це останні слова хорунжого до вас! — повторив вістун Максимів і обезсилений сів на лаву.

В хаті зацарила тишина. Всі понімили від сумної вістки. На дворі було тихо, лише час від часу проїхала на схід якась спізнена підвода нашого обозу з раненими і десь за місточком падали одиничні стріли. То перестрілювалися наші стежі з ворогом, що наступав лавами і захлистувався від радості з побіди.

Раптом пробігло щось легке і тихе через подвіря до сіней хати і за хвилю почули засмучені вояки, як щось зашорохтіло й задряпало в хатні двері.

— Пустіть же дивного гостя! — закликав Риболов, що в тій хвилі надбіг звідкись з оберемком грубої риби і відчинивши

двері впустив до хати кудлатого вівчарського пса.

— Забий! — скрикнули разом Юрко і Василь, та як у голосі першого чутно було неописаний перестрах, то Василь кликнув це слово так звичайно, начеби їхній вірний Забий прибіг до них у Яворині до сусідної хати, як це нераз бувало.

— Забий, Забий! — говорив пестливо хорунжий, коли пес став радісно бігати то до нього то до Юрка, лижучи їх по лиці, лапками і лестячися так, як за добрих часів. Та вкінці він став біля хорунжого і так несамовито й уперто став терти свою шию до його ніг, що Крук зігнувся і став гладити його спочені кудли. Раптом він почув у кудлах якийсь шелест і розправивши їх, побачив, що шия пса перевязана досить міцно тонкою ниткою а на нитці під шиєю звинений у рурку папірець. Хорунжий розтяв нитку і розвинувши папір, прочитав такі дивні слова:

«Донесіть хорунжому Крукові, що за нього моляться дві сестри і одна кохана!»

Брат Юрко і вістун Максимів не могли вийти з дива, коли поважний хорунжий дав їм прочитати ці слова. Вони прочитували їх по сто разів.

А хорунжий схопився і сховавши револьвер у кишеню, пустився до порога. Та коли став на порозі, тоді його кровава шабля, що висіла на клинку під образами, впала з лоскотом на землю. Хорунжий оглянувся і його серце прошиб неясний спомин.

...Коли асирійці загнали єгиптян аж під піски Етіопії, доніс йому гонець, що вороги вбили його найкращого друга. У ньому скипіла така лють, що його спис кинувся сам у його руки і він — готовий уже на переговори — казав затрубіти до протинаступу....

Хорунжий вхопив шаблю, що її підніс Юрок з землі, припоясав її і вибігши з хати, побіг до команданта Бригади Хоробрих.

— Мені говорять з Начальної, що це очайдушність і даремна витрата нової крові... говорив зажурений отаман Візантійський.

— Вже два місяці жене нас противник без пардону і ми ще не поставили йому плянового опору крім окремих сутичок, які його нераз дивують! — говорив сотник Волотюк. — Не годиться зневажати волі тих, що хотілиби покласти свою голову на порозі Рідної Землі.

— Добудьмо останніх зусиль, бо цей відступ ви лядає на страх! А ми покажім, що коли й уступимо за рідні межі, то не від

страху, але від впливу останньої каплі крові! — промовив хорунжий.

Отаман встав і промовив зворушений: — Наступайте ж до світа на північ і на захід. І покажіть чужим наше завзяття а' своїм додайте віри в боротьбу за своє право!

Хорунжий вивів свою чету на ягольницькі луги і засів на горбках звернених на північний схід. Вістун Курочка притягнув звідкись скоростріл. Минала північ, тепла літна росиста ніч підбадьорила всіх до великого чину. А коли стало розвиднятися, побачили пробоевики перед собою таке диво, що іскри прискали їм з віч. На долах під найближчим селом у напрямі Чорткова відбував противник параду, переглядав свої передові частини. Чети, сотні і куріні, скоростріли й артилерія вийшли досвіта на толоку, шикуючись у дальший похід. Довкруги було тихо, начеби й ніхто не думав про війну. А вона мала за хвилю бухнути новою фалею і пригадати світові, що потомки не так дешево відступлять і не забудуть це, про що не забував ні Володимир, ні Ярослав, ні Богдан.

Чета мала ждати на знак Бригади з правого боку, коли до наступу рушить полк «Калинових» з Камінки, полк «Лебедів» з Угрини і Залізна Гвардія від Шманьківчиків та Вигнанки. Та хорунжий Крук не втерпів, бо боявся, що скоро може з тих ворожих полків на рівнині розтягнутися непроглядний вуж подвійної розстрільної. Впрочім він іде наперед а його хоронить синя стрічка, що пече його і так горяче серце. Він не сміє згинутися серед ліса противників, отже ліс мусить зіванути і розвалитися від бурі очайдухів.

— Стинати густі галузи ліщини і цвітучої тернини і тримати в руках перед собою! — шепнув хорунжий до своїх, а було їх трицятьпять.

— Злазити на чотирих поволи на долину! — покликнув він на «Крилатих» і «Зубатих», коли кожний замаїв себе цілим корчем.

І живий гайок ледво помітно став зсуватися з горбів на толоку а зійшовши на долину, завмер.

— Остро — остро! Крок! Противника нема! Він аж у Заліщиках і на Збручі! — кепкував собі ворожий полковник, приймаючи дефіляду своїх. — Напряма той гайок — показав він шаблею, що блиснула до перших промінів сходячого сонця. — Бігом! Стій! Обернись :

І перед живим гайком, а на переді хорунжий тримав кущ калини, стануло на яких десять кроків непорушно шіснацять ворожих сотень, обернених лицем на північ.

— Слава! — гукнув хорунжий і відкидаючи свою калину схопився і кинувся вперед!

— Слава! заревіло трицятьпять люда, готових на смерть і на шіснацять сотень упало в одній хвилині чотири рази по трицять чотири гранати. З горбка залопотів скоростріл вістуна Курочки.

Полковник захитався і впав з коня, не відбувши паради до кінця.

Здивований противник кинувся до утечі, дехто пробував розпучливо боронитися, та ніщо не могло опертися шаленому гураганові покривджених.

За дві години противник, пошматований і лютий, опускав Чортків, а в місто вступали оба полки Бригади Хоробрих і невтомні гармати 3. батареї 3. полку. Отаман Візантійський глянув на сотні полонених противників, на велике майно, здобуте голими і босими галичанами і цілуючи своїх сотників, говорив зі сльозами :

— Я сам не вірив! Я сам не вірив! Честь уратована!

Надійшов і хорунжий Крук з четою. Та він ішов сумний, з червоним шрамом на лівому лиці, ступаючи за возом, вистеленим галузками молодого гаю і прикритім полотном з військового шатра. На полотні сидів кудлатий Забий.

— Що вам, товаришу? — питав зажурений отаман Бригади.
— Що везете ?

— Найдорожче майно! — відповів Крук і без слова відкинув полотно з воза.

Гаряче червнєве сонце впало на п'ять стрілецьких трупів, що лежали один попри другого.

— Ось стрілець Готур з під Косова, Качка з під Бережан, вістун Галка, наш поет з Тернопільщини, що вже не оспіває цього подвигу, вістун Сойка з Яворина, а оце мій брат, Юрко... — Він уже десь цілує свою рідну матір у студені руки, що приснилися йому минулої ночі.

Отаман стиснув хорунжому руку і з німим подивом дивився в слід за четою, що йшла повагом за возом мертвих.

— Таких десять тисяч — добре узброєних воїнів і ми за три дні в Столиці... подумав отаман. — Та ще десять тисяч знай-

шлося б, але на кожного з них у нас ще тільки по п'ятьдесят набой... О, безталанна земле...

Над вечір тогож дня узяла чета двір у Веселім і на возі мертвих опинився ще й десятник Кріль. Хорунжий впав у сад і коли Сова пігнав задні частини противників на Грушківці, він остав з Воробчиком і Воробієм, щоби похоронити поляглих. В саду була свіжа могила хорунжого Трирозума. Хорунжий глянув на молигу і на руїни двора — і на очах здивованих стрільців став числити кроки... Від осьмої тополі на полудне двацятьдва, на захід двадцять чотири... Саме в цім місці лежав хорунжий Трирозум...

— Найкращий сторож закопаних скарбів пана Януша... шепнув хорунжий і голосніше додав: — Спи спокійно, дорогий Петре! Я простив тобі все, тай не обидив ти мене нічим, бо знаю, чим боліло тебе твоє серце. В доказ пошани для тебе сховаю тобі по боках своїх шість пробоевиків, як почесну сторожу.

За пів години вирости по боках могили хорунжого два свіжі гроби. По лівім боці спочили: десятник Кріль, вістун Сойка і вістун Галка, а по правім стрільці: Готур, Качка і Юрко Крук.

Хорунжий поспішив з двома стрільцями тою підводою, що привезла поляглих, за Совою до Грушковець. В селі були вже наші частини, а Сова звичаєм пробоевих закватирувався на західнім краю села.

Побачивши приходство, хорунжий скочив з воза і вбіг до хати. В кухні сиділа старша жінка і він пізнав її, хоч бачив лише раз у життю, в поїзді під Коломиєю. І вона пізнала його.

— Ви самі, пані? — питав Крук дріжучим голосом.

— Сама, то значить з мужем, священиком. Марту взяла перед трьома днями ворожа жандармерія. Повезли її разом з Марійкою Трирозумовою кудись на захід. Господи! коби тільки були живі. Бо в хвилину потім, як виїхали, ми чули за селом якісь стріли і зойки...

— Вони живі, не бійтеся, пані! — сказав Крук, діткнувшись останньої картки, що її приніс кудлатий Забий і яка лежала тепер в кишені хорунжого.

— Добраніч вам! — сказав Крук і хотів відійти, та повернувшись ще з порога, запитав: — А ви мене пізнали, добродійко?...

— Якже не пізнати? — сказала, повеселівши, тітка Марти.
— Марта ж голубила весь час вашу фотографію, що знайшла-

ся якимсь чудом у її куферочку біля мячика. Мячик і фотографію вона взяла з собою... І нічого більше... Бідна сирота... А та Марійка ще бідніша... Коби тільки здорові... Боже, вам допоможи знайти їх... шептала тітка, ковтаючи сльози.

• — Та цього хорунжий вже не чув. Він вибіг з приходства і поспішив далі горі селом, до своїх птахів, жаждучи дальшої побіди, що на її жертвеннику він зложив нині свого одинського брата.

Аж до Перемишлян дійшли наші вірли і тут заломилися перед перевагою полчищ противника, що йому помагали усі сильні світа. Побачивши тільки з далека на обрію неба мури негостинної Столиці і вистріливши свої останні набої з горячих дул, стали відступати. Йдучи до останнього наступу на приклади і кулаки, чета стрінула на широкій леваді під Янчином підстреленого крука. Він бив ще крильми і дивився на хорунжого своїми людськими очима.

— Чи не братчик це мій безталанний? — подумав собі хорунжий і взявши його обережно на руки, поклав з краю якогось потічка. Птах напився води, збив крильми, та вже не підлетів під хмари. Повернув тільки вдячну голову за тим, що хотів йому допомогти і його очі замкнулися на віки.

— Це наш образ! — подумав собі хорунжий. — Та чи подасть нам хто цілющої води перед смертю?

У цій битві згинув стрілець Бузько, що йому ще було пів милі до рідного села, і старший стрілець Гнідий, убивши дужим кулаком трох противників. Одинокому вістуніві Зубатих, Щурові, відірвало ногу, як напав на панцирку противника. Відступаючи завезли його пробоевики до тої лічниці в Бучачі, де були підхорунжий Лис і вістун Чайка. Та по цих двох не було й сліду. Лікар сказав, що вони лежали заледво три дні, а потім одної ночі зникли. Ворожі стежі шукали їх всюди, та даремно.

Стрільці дивувалися такій новині, а хорунжий Крук не говорив нічого. Він догадувався, де поділися його підхорунжий і вістун, і погладивши сумно Забія, що біг біля його ноги, шепнув:

— Тепер щераз послужиш мені, Кудлаю!... На найблизчім постю написав хорунжий кілька слів на картці паперу, звинув його в трубку довкола шнурочка, обв'язав тим шнурком шию собаки і вивівши на дорогу, кликнув:

— Забий, вірний друже! До дому! А до дому!... Пес лизнув його по руці і заскомлівши, побіг стрілою на захід. Прошив останні наші ряди і побіг у край, залитий противником.

На тій картці були написані слова:

«Мої дорогі сестри, братя, і ти кохана! Ждіть нашого повороту і будьте здорові». Хоруґжий думав ще повідомити про смерть Юрка, та в останній хвилі рішився не ранити серця бідної сестрички наглою вісткою.

* * *

А в горячий день 16. липня прийшла Чета Крилатих над Збруч-ріку і разом з останніми відділами Рідного Війська, як остання з останніх, стала її переходити. На братній забручанській землі мали відпочати поранені воїни, що боронили до останньої каплі тіснішої батьківщини. А потім мали допомогти своєму братові здобувати землі, загрожені північним сусідом. Рятувати останнє...

Сумні йшли наші чети на схід, бо не було веселости в серці. Бо скільки ж могил закосичило галицькі ниви і все даремно! — Яка ж мука для тих, що сплять під білими хрестиками, почути на собі гомін супротивних сил! Хочби це тривало навіть одну хвилину... Який же біль і для тих живих, що покидають рідні скиби, обороняючи їх до останніх зусиль і віддиху...

Чорний смуток злопотів над Четою, коли переправлялася через ту сумну річку. І вчувалося стрільцям, що прилинули душі тих усіх їх товаришів, що сплять під муравою, попрощати їх... Попрощати і запитати, дивуючись:

— Куди? Куди? Не забудьте про нас! Не забудьте про червону калину на наших могилах, ні про срібну росу на поляглій траві... Бо це все рідне вам і нам. Бо це все плаче за вами і шепче нам темними ночами сумну казку в наші могили.

— Яюсь так сумно, — говорив стрілець Кіс—якби нас мертвих виносили з хати...

— Я найрадше лягби тут і лежавби і най діється що хоче... шептав старший стрілець Пугач.

— Я ще маю три набої... сказав вістун Курочка. — Я заждав би на них і пустив би ще два туди, а один в себе. І певно поцідив би всіма трома... Певно поцідив би...

— Ой, Господи! — зітхнув Риболов, що стояв над річкою і

не зважав на риби, що вилися біля його ніг. — Коби так тепер увесь наш край замінився в ріку, а противники в рибу! Я всіх їх виловив би отсим своїм дзюбом...

— Не говоріть дурниць, бо вже сонце заходить! — воркнув наспулений як хмара булавний, ковтаючи сльозу. Він спочував стрільцям, але мусів щось сказати, щоби заглушити свій біль.

— Ой, заходить, пане булавний, заходить! — завів стрілець Олень співучим голосом, як плачка на похороні. — І не знати, коли зійде, ой, не знати!...

Сонце схилилося до заходу. На обрію стали виразніші луни пожарів у останніх галицьких селах. Було там чути голосні зойки людей і крик худоби. Цей тривожний гамір вповні достроювався до плачу вояцьких сердець і очей. Бо не одному загартованому в боях воїнові упала тоді сльоза в річку Збруч. — і здавалося, що вода в ній прибуває від того ридання.

— Та не прибудеш ти, річко, ніколи, так, як хотівби наш бідний Риболов!... — подумав сумний і блідий хорунжий. — Противника втопить тільки наша сила, а вона ще прибуде!

— Чета за мною! — кликнув хорунжий і насилу відвернувся від залитих пожарами сіл і нив.

І мовчки пішли за ним усі стрільці, Крилаті і Зубаті а було їх вже тільки двацять вісім... Один з них, Сокіл, уйшовши вже кілька кроків водою, нагло завернув назад, дійшов до галицького берега і кинувшись на коліна, голосно тричі поцілував землю. Потім встав і наче в прибутку нових сил, бадьоріше пішов через ріку, доганяючи Чету.

В першій селі за Збручем не повитав їх ніхто ласкавим привітом. Люде дивилися на пробоевиків недовірливо, а навіть ворожо, і добре, що западав вечір, бо вид цих непривітних лиць бувби дорешти роздер геройські серця.

На початку села з бічної вулички вийшов похоронний похід, що дуже вразив наших стрільців і хорунжого. Мерця несли в отвертій домовині і він наче дивився кудись своїми мертвими очима...

— Трупами і мерцями встелиться ваша дорога по Україні... Хрестами густо заростуть ваші стежки, куди поступитеся... шептало щось хорунжому.

— За що? За яке?... питав він своїм серцем.

— Тільки ти будеш живий! Тільки ти живий... — шептало далі, не відповівши йому на питання.

— Чета, скорий крок! — скомандував Крук, щоби скоро вининути мерця.

І стрільці пішли бадьоріше, відвертаючи голови від домовини, неначе від осоружного привида.

* * *

Всі сили Рідного Війська рушили по короткім відпочинку на Столицю України. Її держав ще від зими північний противник. Рівночасно зі Сходу надтягав його суперник, але неменший ворог України. Та Рідне Військо рішило здобути разом з рідними зазбручанськими братами Київ, і станувши там сильною ногою, виперти з України обох суперників. А тоді... грудь хвилювала на ту згадку... Одна столиця мала подати руку другій і обі мали стати одно.

Ця думка викресала в галицьких борців надлюдські сили й завзяття. Гідно помогли вони своєму братові, знаючи, що помагають тим чином і самі собі. Свідками їхнього останнього зусилля були Винниця і Жмеринка, Житомир і Бердичів, а на останку золотOVERXА Матір Українських Городів. Перед незломною волею скривджених, що в їх душах горіла свята месть, не міг устоятися північний ворог. І останнього дня місяця серпня заблестіли рідні шоломи на Софійській Площі.

Одна з перших увійшла пробоева чета хорунжого Крука. По її вищерблених рядах і по счорнілім лиці хорунжого було пізнати, що Крилаті гідно брали участь у змаганнях за побідний вхід до Столиці над Дніпром. Ой, бо чета мала вже тільки пять повних чвірок і одну пару. Двацять два стрільці! Через Збруч перейшло ще двацять вісім, та шістьох утомилося смертельно по дорозі, у кровавому поході з Дунаївець до Києва. Стрілець Деркач і старший стрілець Пугач лягли під Жмеринкою, де чета здобула дві гармати і пять скорострелів, — стрілець Ластівка впав під Житомиром. Тамже й лишився ранений в груди старший стрілець Хомяк.

А два прочі? Не питайте! Це найстрашніше! Стрілець Посмітхю захворів у Дунаївцях, де чета відпочивала пять днів, і вмер. Він дістав горячку, його тіло обсипало червоними цятками, він висох і поблід, а четвертого дня лежав мертвий і студений на соломі, осторонь від товариства, хоча в одній стодолі. З таємним острахом дивилися стрільці на неймовірно зміненого, що

лежав тут, мов прокажена мара. Вояцька смерть на полі бою видалася їм тоді чимсь розкішним у порівнянні з такою смертю і цей випадок уважали всі за якийсь сором і за Божу кару, що невідомо, за що, зійшла на Чету Крилатих. Труп поховали санітарі, не дозволяючи нікому диткнутися мертвого тіла, і чета чим скорше опустила нещасну стодолу, не оглядаючись на неї. А машеруючи далі, хоробрі пробоевики, спершу мов винуваті, — не сміли глянути стрічним частинам у вічі, побоюючись, що всі вже знають про важкий випадок у їхній четі і всі будуть цуратися їх.

Та скоро пересвідчилися, що ця кара стрінула не тільки їхню чету. По дорозі до Винниці стали стрічати вози, на яких сиділи й лежали стрільці, підстаршини й старшини Рідного Війська, між ними й чимало знайомих зі «старої війни» стрілецької, з блискучими очима, горячково червоними лицами, тремтучими від лихорадки. А в селах подибували тут і там при дорозі зомлілих вояків з відомими червоними плямами на тілі, ба, на пероні одного двірця побачили двох трупів зі знаками тої хвороби, тим страшніших, що були вже босі й ограблені до сорочки.

Стрільці довідалися, що це тиф, страшна пошесть, якій не спротивиться ні меч, ні хоробрість, і з якою даремно борються лікарі, не маючи ліків, ні лічниць... На цю хворобу захорував у Житомирі і хоробрий десятник Ворон, командант першого роя Крилатих. Його насильно взяли до лічниці, хоча він рвався за Четою, хочаби згинув в кривавім бою. І від тоді пробоевики що ранку з острахом дивилися один на другого, чи не блещить кому в очах лихорадочний огонь... І спішно збиралися і йшли вперед, прагнучи кровавих розправ, очайдушно наражуючись на смерть з руки ворога, боячися забобонно, що кого пощадить ворогі, того забере пошесть.

Київ був метою останніх зусиль Рідного Війська. Та лиха доля рішила, щоби в мурах Великої Столиці залунав останній побідний спів наших лицарів, що їх став кривдити і переслідувати цілий світ і таємні сили природи. Бо тільки пів дня гостили наші ряди в місці слави й вічного спочинку Ярослава й Володимира — і сила їх заломилася — і пісня недоспівана зомліла в їхній спрагненій груді, мов підстрелена чайка. На місці одного ворога станув другий і сам собі на шкоду звернув своє вістря проти висилених галицьких і придніпрянських полків — вони стали відступати, десятковані найважчим і найсильнішим воро-

гом — смертельною пошестю.

Почалися понурі муки й терпіння, як понура й сіра була тодішня осінь. Вже годі було обдумати боеві пляни, бо не можна було обчисляти своїх сил навіть на годину вперед. Що хвиля падав хтось зомлілий на чорній болотнистій дорозі, що хвиля випадав комусь кріс із руки. Що ранку не міг хтось піднятися зі своєї лежанки.

Та останні здорові все ще не тратили надій і мов мученики, готові на все, надіялися. — І ця надія не давала їм прикладати собі крісових дул до власного серця. Надіялися на поміч своїх і заграниці, надіялися на ліки, на білля, на стрільна, на нову зброю. І про це тільки й була розмова у Четі Крилатих в ті сірі дні безвиглядности і примусової, страшної для вояка, — бездільности.

До Винниці не довезла Чета ще п'ятох своїх товаришів. Розгубила їх по придорожних лічницях, так як перестрашена молода розгублює квіти зі свого зсохлого вінця. До Винниці прибуло вже тільки сімнацять пробоевиків. По дорозі підкосила пошесть стрільців: Воробчика, Барана і Птицю, старшого стрільця Реме-за і вістуну Курочку. — І смуток наляг на Крилатих, як осіння мла на рідні ниви.

* * *

Хорунжий закватувався з останками Чети в одній кімнаті на другім поверсі винницької казарми, що її велика частина була вже перемінена в тифозну лічницю. Було це вже при кінці жовтня, пізною ніччю. На дворі гула хуртовина і зів'яла перша сніговиця. В кімнаті блимало світло нафтової лампи і кидало по стінах несамовиті тіни пробоевиків, що з них одні сиділи при столі а другі лежали на соломі. Хорунжий стояв при вікні і глядів кудись на поля, слухаючи шуму ріки Бога.

— Я чув, що до Одеси приїхала англійська місія! — говорив стрілець Сокіл. — Мають посередничити у переговорах між нами й Денікіном.

— З Румунії йдуть однострої й амуніція. Туди виїхала наша комісія з Камянця! — говорив старший стрілець Сорока, витрясаючи з усіх кишень подертої блюзи рештки тютюну на останній папірець

— Надійтеся на комісії і на поміч! — кликнув зневірено стрілець Суп, найменше говірливий з цілої чети.

— Я ще надіявсяб, — докинув старший стрілець Воробій — але вони всі тепер жебраки! З чого нам допоможуть? Чи Сорока давби мені тепер закурити, коли витрясає останню табаку з своєї кишені?

— Прошу! — відповів нагло Сорока, — простягаючи Воробієві недокручену папіроску. — Мені й так щось уже другий день курити не смакує, щоби так тій антанті їсти не хотілося...

— Не бійся, апетит вона має і всіх нас ще може пожерти! — говорив Воробій, зворушений дарунком Сороки.

— Але вдавитися може! — озвався стрілець Вовк. — На нас лише шкура і кости!

— То правда, що всі ми тепер держимо діету. Ані інтендантура, ані Риболов не дописує!... сказав Сорока, лягаючи на соломку і ледво чутно застогнавши.

— Не хоче ловитися вража риба, хоч є її в Бозі до біса! — став говорити, встаючи з соломи блідий Риболов. — І я вже догадуюся, чому. Я читав в історії, що тут за Хмельницького потопив винницький полковник Богун цілі полки шляхецької кінноти. Було це тому вже понад двістапятьдесят літ, але риби в Бозі певно ще й досі живуть шляхецькою кровю, — і не диво, що не хочуть кормити нас своїм мясом. У них уже така натура. Втікають під каміння, тільки покажуся з тризубом...

— А ти переберися за шляхтича! — замітив стрілець Кіт, шукаючи чогось у своїй сорочці.

— Добре, тільки вишли один полк своєї лянштурми ізза ковніра, най приведуть одного полоненого! — жартував Риболов.

— А що думаєш? — відповів поважно Котик. — Як би так назбирати їх повний мішок, але самих тифозних, і посіяти з літака на ворожі окопи! Втікалиби вороги краще, як від твого дзюба!... А декотрий і не міг би втікати, якби його вшпилила...

— Прекрасна думка! — запалився стрілець Олень. — Перекажу її генеральному штаботі, Котику!...

Всі засміялися, навіть булавний зворушився цією дивною вигадкою і прошептав, дивлячися кудись у гору:

— Прошу я кого... Прошу...

Стрільцям аж дивно зробилося, коли почули свій власний сміх. Вони так давно сміялися, що вже й не вірили, чи вміють

засміятися...

Тільки Риболов не сміявся. Він уже лежав на соломі і, здавалося, дрімав. Та цей сміх збудив його з хвиливого сну і він раптом закликав якомсь горячково :

— А я вам кажу, що поміч прийде — і то скоро! Побачите!..

І він схопився тай пустився чогось до дверей. Відхиливши двері, він нагло станув і зловившись за голову, несамовито крикнув :

— Ой! А що я казав! Пане хорунжий! Дивіть! — І Риболов упав на лежанку.

Хорунжий відвернувся і — остовпів. Заніміли з дива й перстраху всі пробоевики.

На порозі кімнати станули дві незвичайні постаті. Один якийсь низький сивий старець з довгою бородою, в довгій подільській опанчі, в солом'янім капелюсі, ноги завинені в якісь онучі. Другий, високий, блідий аж білий, без одного волоска на голові і на лиці, в помятім однострою десятника...

Перший опам'ятався булавний і сміло приступаючи до порога, сказав, ніби питаючи :

— Це десятник Ворон, — а це хто — прошу я кого ?

І він легко діткнув пальцем лица десятника, а потім і старого, наче хотів пересвідчитися, чи це сонні марева, чи живі люде.

— Я Ворон! промовив слабо десятник, поступивши кілька кроків і сідаючи на солому. — Перебув щасливо тиф. Уже здоровий. Тільки волосся повипадало і трохи не дочуваю...

А дивний старик підійшов мовчки до хорунжого і скинувши капелюх, показав йому правий бік лица. На ньому не було вуха!

— Данилко!... скрикнув нагло хорунжий не своїм голосом і зловив старика за обі руки.

— Стрільці! Дивіться на того, що встав з могили!... Говори, говори! Що з тобою ?

Старик сів і аж тепер промовив змученим голосом :

— Най то грім побє, пане хорунжий! То ліжко, що ви мені постелили під Веселим, було досить вигідне, але ви занадто тепло мене вкрили... Щастя моє, що ви спішилися, бо ще одна — дві грудки землі і я бувби таки на смерть задусився! Яж вам говорив завжди, що як мені відітнуть праве вухо, то вже більше нічого мені не станеться. Правда, я сильно зомлів від упливу крови і ви мали право мене поховати, як мертвого. І добре сталося. Бо та вохка трава, що нею ви мені постелили і мене при-

крили, врятувала мене! Ще того вечора я прийшов на стільки до себе, що рукою розгріб слабу могилку і доліз до близького ліса. Там над потоком я лежав ще зо два дні непритомний і збудився зовсім аж тоді, як мене скропив зливний дощ. Я був серед ворогів. Тож у ночі осторожно проліз до поблизького села і там в пільнім оборозі пролежав у горячці той час, коли ви вернули назад і ще місяць потім, як ви знову відступили. Добрі люде не давали згинуту з голоду. Виздоровівши зовсім, я передодягнувся, як бачите, і пустився за вами. Під Винницею стрінувся з десятником. Чуюся зовсім добре і легко, так якби — найто грім побе! — з тим правим вухом убуло мені з двацять фунтів тягару. Мабуть в тім усі сиділи всі мої гріхи. Тільки борода чогось сива, але я її підголю і все буде добре. Де і чого я посивів, того не знаю...

Аж тепер освоїлися пробоевики з видом того старика, та не довіряючи ще, що це їхній Данилко, чура хорунжого, — приступали один по однім і дотикалися то його рук, то борода, то заглядали на вуха. Ліве вухо носило численні знаки недавніх ран, а праве було зовсім відтяте. Безперечно це був Данилко.

В це остаточно повірили всі, коли Олень приніс зараже звідкись ножиці й машинку і обстриг йому борода й голову. А коли стрілець Чапля підголив його, тоді перед четою сидів той сам Данилко, що розвеселював усіх від Львова аж до Веселого. Тільки не мож було зголити численних зморщків з його чола і з лица, що все такі надавали йому старечого вигляду. Тай усмішка давна затратилася і замість неї виходив лише якийсь болючий корч уст.. Мабуть Данилкова усмішка лишилася там у могилці під Веселим і спить замість нього в зівялій траві.

Данилка й Ворона нагодували, чим мали, і вложили їх спати, як дітей. А десь по півночі і самі послули. Тільки не заснув хорунжий, думаючи собі:

— Ой, недоле наша! Якої жертви зажадаеш у нас за цього мого любого чуру, що вирвався з того світа?...

Недоля відповіла йому скоро.

Бо коли тільки хорунжий задрімав і на дворі стало сіріти; всіх сплячих пробоевиків збудив наглий переразливий крик.

— Шука! Шука! А яка товста, повна драгунської крови! — кричав стрілець Риболов, стоючи серед кімнати з крісом у руці, босий і лише в білу і намірившись багнетом кудись у підлогу.

— Ти втікаєш? Я зловлю Тебе! Мушу зловити! — крикнув

він бігаючи по казармі. Прийшла ж нам поміч! Десятник Ворон і чура Данилко... Мусимо їх погостити! Щуко! Не уйдеш мого дзюба!

— Напад тифозної горячки! — кликнув півшепотом десятник Ворон, даючи хорунжому і переляканим стрільцям знак, що Риболова треба зловити й відібрати зброю...

— Вже тебе маю! Вже маю! — закричав в тій хвилі Риболов — і заки хорунжий та стрілець Вовк, що спав біля вікна, встали його зловити, він головою розбив вікно, кинувся крізь нього і скочив на камінне подвіря.

Суп і Воробій вибігли з кімнати, щоби його внести на гору, бо були певні, що він згинув. Та заки добігли по сходах на долину і вибігли на подвіря, Риболов уже добігав до брами казарем і вививаючи крісом, вибіг на поля. Оба кинулися за ним, та він нещасний пігнав як вітер сніжними горбами і мов несамопитий привид зник їм небаром з очей. Вони вернули з нічим і розповіли про все.

— Згине, пропаде бідний «провізоричний»... сказав сумно хорунжий, подумавши собі, що в нікого з товаришів нема сил, доганяти Риболова і рятувати його, нагого і босого серед степової сніговиці...

* * *

Чета Крилатих мала відпочати тиждень і доповнитися ви-здоровцями з інших частин. Команда Рідного Війська думала підождати, аж промине перший шал хороби, а тоді з оцілівших людей зложити боєві частини. Тимчасом мусіла заключити з одним ворогом перемиря, а потім і союз, про який воріг знав, що це союз подиктований не прихильністю і спільністю справи, але — маревом пошести й нещастя. І справді багато користи з того союзу він не мав. Саме тоді доходила пошесть до найвищої своєї сили і про участь наших чет у боях не могло бути мови. Тай між самим «союзником» стала ширитися пошесть і зневіра, з чого користав другий воріг, і став поволи але вперто посуватися з півночі на українські поля, засіяні хрестами і трупами.

Щодня уставлялася чета пробоевиків в лаву і булавний голосив хорунжому стан чети. А цей стан все малів і малів... Вмер стрілець Кіс і стрілець Синиця, захорував Воробій і Сорока, далі полягали й другі. На свято, що його влаштували в Винниці в річ-

ницю 1. листопада, міг хорунжий привести з собою тільки вісім стрільців і слухаючи реферату поручника Миколи Федюшки, що Рідне Військо буде тільки погноєм під буйний овоч волі покоління, думав собі з гірким жалем :

— Чи добре я роблю, що чудодійною синьою стрічкою берешу себе від того, щоби не впасти поруч других і погноїти ту українську землю...

Йому було гірко і майже соромно.

Пошесть ширилася з застрашаючою впертістю. І ніхто вже не думав ні про союзника, ні про ворогів, тільки про рятунок від хвороби. Та в боротьбі з нею падали й передові лицарі того часу: лікарі й санітарі Рідного Війська. На них упав у той час головний тягар всієї військової, товариської і громадської повинности і про їх пожертвування, так само, як і про гідне сповнювання своїх обов'язків полевими духовниками, буде все золотом записано в книзі історії Рідної Армії. Одні й другі самі гинули на становищі, на своїм фронті, безстрашно несучи своїм братам фізичну й духову полекшу до останнього свого віддиху. А їх смерть була тим страшніша, що їм уже не було кому допомогти, не було їм кому потішити...

Одного ранку зголосив булавний Сова зломаним голосом:

— Пане хорунжий, в четі три люда. З того десятник Ворон і стрілець Дятель здорові, а я — прошу я кого — чую вже горячку. Решта пішла до лічниці. Зрештою все гаразд!... — докінчив булавний, похитуючися, мов п'яний.

— Зрештою все гаразд... — повторив дивним голосом хорунжий і сльози покотилися йому з очей.

Цей додаток видався йому тепер, в ту хвилину смертної тривоги всего Війська, занадто страшним і майже глумливим. Він хотів ще щось сказати, та раптом зловився за чоло і захитався. Данилко прискочив і обережно опустив його на солому. А біля хорунжого ляг собі і булавний Сова і шепнув :

— Пропало, прошу я кого! Все пропало...

Десятник Ворон і Данилко поглянули на себе, та не бачили себе. Їх очі зайшли дряними слізьми.

* * *

Хорунжого Крука і булавного Сову доглядав десятник Ворон і чуря Данилко. Вони дозволяли прийти до кімнати тільки док-

торові Щирому. Він так лагідно брав хорунжого за руку, як мати. Десятникові і чурі аж любо було дивитися.

Важку хворобу проходили оба хорі неоднаково. Булавний був далі понурий і не дуже горячкував. Цілими днями дивився в стелю і шептав :

— Прошу... прошу... прошу... я кого...

Тільки його бесіди було за весь час хвороби.

Хорунжий де далі, тим більше попадав у лихорадочні сни. Десятник і Данилко не спали вже цілий тиждень і самі дивувалися, звідки в них береться стільки сили, заєдно чувати. Всю свою снагу присвятили обом хорим провідникам чети. Ворон не боявся хвороби, бо вже переміг її і скоро приходив до сил. А Данилко говорив :

— Я вже раз був на тому світі і тепер я безсмертний...

І хвороба його не обралася.

Одної ночі, коли десятник і чура поклали хорим вже четвертий оклад зі снігу на ноги і чола, пробудився хорунжий і здавалося вже відзискав свідомість. Він розглядався по кімнаті і запитав :

— Хто тут є ? Тут вас багато ?

— Ні, пане хорунжий, тут нас трьох... — відповів десятник.

— Трьох, трьох! — підхопив хорунжий. — А бачите! Я так сподівався! А хто третий, хто ?

— Третий вістун Курочка, що вернув учора з лічниці : він перебув тиф і також безсмертний! — говорив Данилко.

— Курочка? Курочка? Ага! — стогнав хорунжий. — А її нема ? Нема?..

— Кого, пане хорунжий? — здивувався Ворон.

— Вонаж тут перед хвилиною була і казала, що ще прийде... — шептав хорунжий, наче велику тайну. — Вона мене не забуде, моя Марта, моя люба суджена... Невже забулаби мене? Моглаби забути? Вороне! Моглаби забути?..

— Ні, вона не забуде!.. — говорив певно Ворон, моргаючи на Данилка і на Курочку.

— Вона прийде, правда, Данилку?

— Прийде, пане хорунжий, прийде... — відповів Данилко, поправляючи оклад на чолі булавного Сови.

— Прийде, прийде... А як прийде, ви збудіть мене! — сказав строго хорунжий і примкнув очі

Та ні десятник Ворон, ні Курочка, ні Данилко не бачили, як

вона прийшла і не збудили хорунжого. Їх тої таки ночі знеміг твердий сон і вони поснули, сидячи біля стола.

Їх будив осторожно лікар др. Щирий, що прийшов над ранком глянути на хорих, і питав :

— Слухайте, слухайте, що це за пані? Що це за сестра?

— Яка пані? Яка сестра? — питали з просоння всі три «безсмертні».

— А ось клячить біля хорунжого Крука і тримає руки на його чолі!

Всі три глянули в той бік і зацікавилися дивом. Десятник глянув, вістун глянув і Данилко глянув.

Біля голови хорунжого прилягла якась незнайома, молода гарна дівчина, сестра у білому плащі, у білій намітці з червоним хрестом на чолі. Вона держала свої долоні на чолі хорунжого, а він зловив її за руки і довго-довго дивився в її личко.

І десятник це бачив і вістун і чура. Чура хотів підійти ближче, та др. Щирий здержав його.

— Пст! Дайте спокій, товаришу! Не смійте!

І Данилко застиг на місці і слухав і всі слухали.

— Ти прийшла, ангельська появо? Як ти прийшла?... — шептав Крук. — Ти, моя Марта?

— Так — я Марта, прийшла зняти з тебе смертельну хворобу. Будь спокійний.

— Ах, ти прийшла аж звідти — з того боку? А Настя, моя сестра, що робить? А мій підхорунжий Лис, а вістун Чайка — ти не бачила їх? А Забий, мій пес вірний? А Юрко, мій брат — ах, правда... - я не повідомив вас...

— Вспокійся, успокойся, любий! Все добре — говорила поява. — Настя здорова. Там і Лис і Чайка, вони врятували мене і Марійку — та тепер не час розказувати. А Забий — хіба Забия нема з тобою? Я другий раз його вислала з тим пергаментом... — Десь певно пропав бідний. За далекі шляхи! А Юрко — ми про Юрка не чули...

— Правда, правда, ви не чули... — бентежився хорунжий. — Але ти, Марточко, прийшла і уздоровиш мене. Ах, Марточко, — чи не моглаби ти мені уздоровити всіх моїх бідних Крилатих і Звбятих і всього Рідного Війська, що лежить тепер рядом на соломі по всій Україні?

— Не можу, голубе, не можу — не маю права, тільки тебе, бо ти мій, бо ти в мене віриш...

— А хочби оцього бідного булавного біля мене?... — просив хорунжий.

— Не можу, милий, не можу! — говорила незнайома і дивлячись на хорого Сову, ронила срібні сльози на стерту солому.

— О, чому вони всі не можуть мати такої любови і такої віри?... — стогнав з жалем хорунжий. — Чому?

— Ще не час... ще будуть мати і тоді ні воріг, ні хвороба, ні смерть їх не переможе. Будуть непобідні...

— Ах, Марточко, я хочу вмерти! Добре, що побачив тебе, й хочу вмерти! Якже я вертатиму сам живий туди? Без зброї, без чети... на сором і ганьбу...

— Успокійся, коханий, успокійся! Мусиш жити! Мусиш вернути — і не ти один. Декого пощадить доля — і верне вас більше... Будете вчити недорослих братів, як закінчити почате вами діло. А може й ви ще закінчите разом з ними. Тільки вірте, вірте і бажайте жити. Хтож заквітчає хрести й могили? — Та тепер уже годі, милий Васильку. Засни, засни, засни. Тобі треба заснути... До побачення завтра!

Хорунжий звів голову і на мить припав горячими устами до чорного перчика на мізиннім пальчику. І впавши на солому, заснув.

Незнайома встала і тихо, нечутно, ніби ранній вітерець майнула по кімнаті до дверей.

І так було три ночі. В одній порі вона приходила і відходила. І бачили її десятник Ворон, вістун Курочка і чура Данилко і др. Щирий. І Данилко пробував раз заговорити до неї, як ішла до дверей, та вона пішла і не сказала й слова.

А хорунжий уже виздоровлював. Він ще не міг піднятися, але вже дивився цілими годинами на своїх здорових пробоевиків і пробував говорити з ними.

— А бачите? Прийшла! І як вона перейшла таку дорогу?

Ворон, Курочка і Данилко тільки здвигали плечима і німіли з дива.

Ворон бігав уже два дні по місті, допитував по всіх лічницях за такою сестрою, та не довідався нічого і нікого подібного не бачив.

Аж четвертої ночі, після того дня, як умер булавний Сова й як хорунжий уже пробував піднятися на ноги, щоби відпровадити помершого бодай до дверей, вона прийшла. Хорунжий пробував дивися в тій порі, а не бачучи над собою любого личка, закликав:

— Вороне, Курочко, Данилку! Її нема? Де вона? Скажіть! Ви знаєте, лукаві, та не хочете сказати...

Ворон став потішати, що вона прийде, та коли вже стало розвиднятися, хорунжий втратив надію і залився слізами.

— Ах, деж вона зникла так ненадійно? Це не може бути!— Вона не відійшла, хіба вмерла. Покажіть її могилу, я успокоюся! Але як відійшла, то признайтеся, куди, я мушу піти за нею. Вона згине сама серед степу і злих людей... Ви ж знаєте, ви здорові, ви повинні були дивитися за нею!

Гірко було всім трьом пробоевикам слухати таких докорів, — та ще гірше було дивитися на муку і сльози хорунжого. Десятник Ворон моргнув на Данилка і вийшов з ним кудись на двір, за казарми, в поле, що видніло лісом хрестів. За якої пів години вернулися оба до кімнати і десятник Ворон сказав:

— Пане хорунжий, простіть, що ми хотіли затаїти перед вами долю сестри Марти, але ми думали вас щадити, аж виздоровієте. Та коли так докоряєте нам, ми поведемо вас туди, де спочиває добра сестричка, що вмерла нагло вчора ранком, як попращалася з вами в останне.

Хорунжий встав при помочі Данилка і без слова, мов прозора тінь, пішов до дверей. За ним ступав Ворон і Курочка.

Був ясний морозний ранок, як всі чотири опинилися на кладбищі Рідного Війська. Ворон підпровадив хорунжого до двох могилок з краю і мовчки станув. Хорунжий читав написи на хрестах. На першій була напись:

«Булавний Рідного Війська

Іван Сова

† 21. грудня 1919 р.»

А на другім:

«Сестра Марта,

що уздоровила

хорунжого Крука

† 21. грудня 1919 р.»

Хорунжий поступив ще крок і впавши на могилку, хотів заридати.

Та він не міг видобути з себе ні голосу, ні сльози. Тільки одна-одинок скотилася по його худім лиці, впала на замерзлу жовту глину свіжої могили і в ту мить замінилася в ледяну круглу перлину.

* * *

В Кам'янці Подільським є тюрма. А в тій тюрмі, глибоко в льоху, є одна мала тюремна келія, темна як ніч. Правда, в тій келії є віконце, високо воно, закратоване грубим валізом. Але чого його закратували, коли крізь нього ледво чи мігби пролізти малий голуб, а не то чоловік! Може вороги волі закратували його навхрест штабами, щоби не дістався туди до в'язня, навіть той промінь сонця, що падає у те віконце тільки в погідний день, перед заходом сонця і то на кілька секунд? І то не падає до келії, ні на її долівку, ні на протилежну стіну, тільки власне заломлюється на перехрестю крат і горить яку секунду зовні віконця. Так уже зроблено цю келію і це віконце.

Та одного погідного дня сталося диво. Вояк, що стояв перед заходом сонця на стійці перед тією келією і що звичайно ходив по подвір'ю, станув на хвилю проти того віконця, саме, як той промінь мав упасти на перехрестя залізних крат. І той промінь зробив собі тоді одну дивну руханкову, просто циркову вправу. Він упав на перехрестя і блиснув ясним огнем; цей огник відбився на блискучім багнеті стійкового, а з нього впав скісним скоком до гори поміж крати, на стелю тюремної келії! Малий миг затремтів на стелі, скочив на протилежну стіну, мов блискавка лизнув камінну підлогу і нагло зник.

Чого хотів цей хитрий промінь від тюремної келії? Я знаю! Він був цікавий заглянути, хто там сидить, хто там карається. Бо ось як тільки він вилетів назад з келії, майнув полями на захід, на захід, понад Збруч, Тернопіль, Бучач — а летючи, дзвонив голосним гомоном:

— Я бачив! Я бачив! Там хорунжий Крук! Там хорунжий Крук! Скажу всім! Скажу всім!...

Отак хвалився соняшний промінь і біг на захід, і голосив цю новину всьому, що жило...

І говорив правду. Він пізнає добре, хто сидить у темній келії, бо промінь пізнає завжди того, хто його любить. А хто скаже що хорунжий Крук не любить Сонця і Правди?

Так. В тій келії сидів хорунжий Крук. Він сидів тут уже з тиждень і ждав кари. Він не заслужив на ніяку кару, від нікого, хто би не був, але він ждав її. Бо всяка кара була для нього краща, як бездільне сидження у грубому, темному заперті. Без-

дільність мучила його завжди і він уникав її, а тюрма — це в його думках та в уяві була найганебніша кара, яку може завдати людина людині. В тюрмі повинні каратися лише ті, що скрито або насильно скривдили когось, кого-небудь. Але хто отверго зі зброєю в руках наступає на свого противника, цей не заслужив на тюрму. З цим треба боротися гідно в отвертім бою, аж до кінця. Хто побідить і остане на полі, а хто впаде і не підніметься. З таким ворогом можна битися на смерть. Але без зброї і сил замикати когось у тюрмі, це найбільший злочин. Так думає вояк і лицар.

Так думав хорунжий і насильству протиставив боротьбу. Свою боротьбу вже не на кріс і шаблю, але на вістря своєї думки. Це вістря хотіли зломати, а він не давав. Він радше вмре.

Очевидно вмре. Зачарована стяжка вже не лежала в нього в тій бляшці на грудях. Вона була десь тепер в шуфляді в бюрку начальника тюрми. Тай хочби була ще в нього, то не помоглаби йому. Бо це тільки знак і спомин про ту істоту, що хоронила його від смерти своєю любовю. А та істота не живе. Вона лежить в жовтій глині, там у Винниці, поруч з булавним Совою. А мертва не допоможе. Живі можуть допомгти мертвим, це правда, — але мертві живим ніколи.

Та що значить цей промінь сонця? Чейже всі ті дні, які він просидів уже тут, були на диво ясні, погідні. Промінь заєдно горів на перехрестю крат, але до келії ще не падав. Аж нині. І то так дивно. Впавши з крати на стелю, зі стелі на стіну, зі стіни на землю, відбив виразну букву «М.» А може тут і дива нема? Може його одинока Марта післала йому з засвіта знак, що небаром, може ще тої ночі, вони знову зійдуться обоє, на віки?...

Запала ніч. Хорунжий пробував заснути, та не міг. В його вічі ліз по сотний раз той прикрий спомин, як його розлучали з останніми товаришами його чети. З тими, що витревали з ним всю війну, труди, і хоробу і — новий союз з тим, хто тепер увязнив його.

Він ішов з десятником Вороном, з Данилком і з вістуном Курочкою на захід. Решта десь розгубилася. Вони знали, що з решти є в живих може ще два-три і вони десь певно їх шукають і про них згадують. І пішли. Всі виснажені, обдерті, однакові. Вже були під Камянцем, як їх обступила стежа з трицяти люда.

— Котрий з вас хорунжий Крук — питав старший, ~~в~~ймаю-

чи револьвер.

— Я! — кликнув наперед усіх Данилко. Старший змірився до нього револьвером... Та в той миг хорунжий станув перед Данилко і сказав до провідника стежі :

— Коли хочете стріляти, то я є справді хорунжий Крук.

— От, сволоч! — закликав крізь зуби старший. Люблю таких і стріляти не буду! Та ти підеш з нами. А ви оба продовжайте путь!

— Ні, ми підемо також! — спротивилися разом десятник, вістун і Данилко.

Але старший дав знак, Крука звязали, взяли на коня і почвалали полями. А Ворон, Курочка і Дятель бігли за ними, аж як стежа почала до них стріляти, вони остали заплакані ззаду. Один з них упав, мабуть Курочка.

Хорунжий згадав про цю товариську єдність і розкішна усмішка заграла на його жовтих лицах. Та в ту мить сполошили її чийсь важкі кроки і брязкіт острог на коридорі тюрми. То надходив його звичайний гість, що кожний день в тій порі тягнув його на допити.

Двері відчинилися і на порозі станув старшина.

— Ще останнє питання! Вступаєш до нас, чи ні?...

— Ні! — сказав Крук, лежачи на дошках. — Пустіть мене на волю і дайте мені мою стрічку, а тоді буду з вами говорити!

— А ти любиш свій народ? — питав хитро ворожий старшина.

— Люблю краще, як ви! — говорив хорунжий.

— Ми ж принесли йому землю і волю. Ми ратуємо його!

— Я ж казав уже, що не вірю вам! Як ви можете рятувати народ, що його мовою не вмієте говорити? І ніхто ще не врятував нікого на не своїй землі, хочби йшов на неї під ангельськими кличами.

— Що хочеш тим сказати?

— Хочу сказати, що тут ми повинні помінятися ролями. Але я не замикав би тебе в тюрмі. Я давби тобі працю. Казав би счисляти, скільки добра і зла принесли ви на нашу землю. Ти мавби роботу на ціле життя і рубрика зла заповнилаби цілі томи підчас коли добро зайнялоби одну стрічку!

— Яку? — сміявся воріг.

— Ви навчили нас розуміти, що кращий свій навіть рідний вовк, аніж чуже ягнятко.

— То приготовся на смерть! — гримнув воріг і вийшовши, замкнув келію на три замки.

Хорунжому впав увесь тягар з серця і він заснув. Спав твердо і довго. Аж десь по півночі збудив його чийсь теплий і ніжний дотик руки. Він схопився і його погляд упав просто на поріг келії. Ніч була місячна а місяць був щедріший на своє світло, як сонце. Сніп його проміння впав до келії і освітив спід дверей та малий клаптик тюремної підлоги. Вязень задивився на те ясне місце і зумівся з дива. Те місце ставало щораз ясніше, світліше, нарешті засвітило там щось, ніби жевріючий вуглик, вуглик став більшати, рости, заокруглюватися і на яснім місці закрутився малий мячик. Хорунжий хотів поступитися і зігнути за ним, та якась невидима сила здержала його і він почув жіночий шепіт:

— Ні, Васильку, ні, ні, ці, ні... Засни, засни...

Хорунжий на силу зажмурих очі і зараз заснув у друге. А коли вже зоріло, збудили його ті самі важкі кроки, та тепер було їх більше.

— Йдуть по мене! — подумав собі хорунжий, не отвораючи ще очей. Та раптом нагадав собі нічне видиво, отворив очі й глянувши на двері, закаменів. Біля дверей стояв чоловік, повернений лицем до віконця, схрестивши руки на грудях. Хорунжий глянув на лице таємничого гостя і не міг здержати оклику:

— Ох! Ти хто?...

Тоді лице привида повернулося і на хорунжого впав бліск його очей. Те лице, ті очі, та стать — це був другий хорунжий Крук, його двійник! Вязень вдивився в його очі і не міг рушитися на своїй лежанці.

Це тривало секунду. Раптом двері з лоскотом відчинилися і дався чути грубий голос:

— О, ти вже ждеш! Ходи ж, небоже!

Хтось рванув двійника за плечі, потягнув його на коридор і ціла громада віддалилася спішно, лишаючи двері отвором. За хвилину хорунжий встав і мов п'яний пустився до дверей. Вийшов на коридор, нікого нема. Пішов далі, вийшов на подвіря, ні душі. Стійковий, що стояв при брамі, перебіг подвіря і зник за вуглом. Хорунжий побіг до брами й опинився на тихій вулиці за тюремним муром. А коли вже скручував на головний гостинець

біля Смотрича, почув там за мурами крісову сальву. То виконали над хорунжим Круком присуд смерти...

* * *

Хорунжий ішов полями й лісами цілий день, цілу ніч, а на другий день досвіта став над Збручем. В тому самому місці, де перед роком пращав разом зі своєю четою Рідну Землю. Ось той камінь, на якому стояв небіжчик Риболов і мріяв про те, щоби всі наші противники замінилися в пструги і карасі, а він виловив би їх своїй четі на обід. З обох боків цієї невеличкої та важкої річки простягнувся чорний шлях, вдоптаний безчисленними слідами коліс і копит. Сюди йшло Рідне Військо з розпучкою і надією в душі, сюди гналися за ним вороги, що нарешті й між собою стали жертися за наше добро.

Повіяло морозним холодом і став навівати сніг. Хорунжий мимохіть пригадав собі, що рівно тому два роки він виїжджав з Яворина, повний запалу, радості й надії. І в другу річницю Великої Хвилі станув подертий, знесилений і обеззброєний над бродом, що його варто назвати чорним. Вийшов дивним дивом з одної тюрми і йде в другу, — шукати смерти...

Він огянувся за затишним місцем, щоби трохи відпочати. Побачивши громадку дерев під горбом над річкою, пустився туди останками сил. Та не пройшов ще й десять кроків, як наткнувся на щось і глянувши під ноги, станув, як укопаний. Перед ним лежав мертвий пес. Його тіло вже давно розложилося на дощі й вітрі, але по кудлах, що прилипли до кости, він пізнав, що це Забий. Якась нагла думка шибнула йому в голову і він, не цураючись, зігнувся і став дотикати рукою шиї мертвого собаки. Він почув під пальцями шнурочок і дріжучою рукою підніс його до гори. На збутвілім шнурку держався ще клаптик пергаміну. Він розвинув папір і побачив, що це уривок — початок звіщення пана Януша з Веселого. Решту пергаміну очевидно хтось зрабував, убивши бідного пса, що висланий з дому, шукав його на стінах України.

— Бідна, любя Марто!... — подумав собі хорунжий. — Правду ти казала мені тої ночі у винницькій казармі. Це не був сон. В такому разі і твоя могила там у Винниці не сон, а гірка дійсність... А твій вірний післанець, бідний Забий згинув, як герой на становищі.

Хорунжий глядів ще хвилину на трупа собаки і рантом поду-

мав собі щось таке, що додало йому сили. Він назбирав сухого гилляча і листя, обікрив ним кости Забня, привалив камінням і голосно сказав сам до себе :

Чи мав попасти скарб пана Януша в інші руки? Чи злодій, що вкрав пергамін з шиї Забня, не може скористати з того тестаменту і відкопати скарби, не шануючи могили покійного Трирозума? Це можливе! Але я мушу тому запобігти! Все мені тепер одно! Піду чимдуж до Веселого, може ще застану скарб, викопаю його і віддам на добро народу. Ці скарби прещінь є потом і кровю могого народу!

Хорунжий глянув ще раз на могилку Забня і пустився брести Збруч. Він перейшов ріку й оглянувшись, чи не видно граничних вояків, побіг навпростець полями. Раптом з одної розилуги вирости перед ним дві постаті в чужому однострою і при зброї і крикнули, зміряючи до нього дула крісів :

— Стій! Хто ти будеш?

Пропало! шепнув собі хорунжий і впав перед ними на студену землю.

— Не пропало, ні! Най то грім побе!... заговорив над ним стиха якийсь наче знайомий голос.

Хорунжий глянув і остовнів з дива. Над ним схилилися два вояки в одностроях граничних жовнірів противника, але лица їх хорунжий пізнав: це був Данилко і десятник Ворон.

Свят — Свят! — шепнув хорунжий. — А це що з вами?

Бачите самі, що! шептав Ворон. І решту можете догадатися... Бідного Курочку ми поховали під Камянцем, а самі пішли сюди. Тут щасливим випадком дістали в руки однострої й кріси і вдаємо тут від трох днів граничних вояків, ждучи на вас...

Так, перебив Данилко — бо ми знали, що ви втічете, що ви не вмієте! Ви не смієте вмерти! Вас хоронить ваше рани, не вухо, так, як мене, — ну і та пані Марта, що приходила до вас там у Вишніці...

Ох, ні вже, Данилку! Мою Марту ви поховали і вона вже мене не врятує. З тюрми я ще втік якимось чудом, але тепер уже не надіюся жити. Тільки ще, занім умру, хочу докопати одного діла, а ви будете свідками.

Данилко глянув на Ворона і в тій хвилі Ворон впав перед хорунжим на коліна й заридав :

Простіть, пане хорунжий, що ми вас обдурили, але ми боялися за ваше здоровля! Ми не поховали тої пані, ані нікого;

та могила в Винниці коло гробу булавного порожня, - в ній нема мерця!

- Так, так, пане хорунжий! - говорив Данилко. --- Ваша Марта не вмерла, вона зникла і пропала і ми її не бачили, як вийшла останній раз від вас. То ми знали, що ви не вмерете, бо вона вас врятує!

-- Друзі мої --- закликав пошепки хорунжий, цілуючи їхні оброслі лиця. -- Ви, вратували мене тою вісткою, я буду жити! Тепер смерті не боюся! Та як ми разом дістанемося далі, до краю, до своїх рідних?

--- Не журіться, пане хорунжий! --- говорив десятник. --- Ми все вже обдумали! Ми ворожі вояки, а ви наш арештант. Поведемо вас безпечно, куди хочете, а там уже переодягнемось і розійдемося. Бо інакше можуть нас зловити.

-- Згода! --- сказав хорунжий. --- Буду вашим полоненим! Ведіть чимскоріше до Веселого! В щасливу дорогу!

Десятник Ворон в однострою капраля пішов наперед, за ним хорунжий полонений, а ззаду Данилко в однострою чужого рядовика. Вони пішли просто гостинцем. Стрічні люде з жалем поглядали на бідного полоненого, що його провадили два строгі чужі вояки, поблискуючи багнетами на крісах. Вид був досить смішний, але нашим «жандармам» не було до сміху. Це диво робили вони з konieczности і в душі проклинали злу долю, що їх привела до такої комедії.

* * *

Так ішли вони той цілий день, підночували під Чортковом в якимсь оборозі а ранком пустилися до міста. Могла бути десята година перед полуднем, коли всі три опинилися в місті біля відомого чортківського колодязя з холодною водою. Не затримуючись нігде, хотіли вже скрутити через місток на чортківський дворець, коли десь з боку почули похоронний спів і оглянулися.

З бічної вулички, десь від руїн замку ішов похоронний похід. На переді несли хрест і хоругви і їхав чорний жалібний віз, на якому сиділи два візники похоронного заведення в своїх чорних одностроях. Хорунжий побачив, що похід мусить перейти біля містка, щоби вийти на гостинець. Майже нічого не думаючи, він мимохіть шепнув до Ворона:

-- Заждімо хвилинку!

Ворон і Данилко станули біля поруча, взявши хорунжого в середину. Вони не віддали мерцеві приписаної чести, бо конвоянтам цього не вільно і вони не хотіли тим звернути на себе уваги кількох військових, що стояли на містку, приглядаючись «полоненому» і похороніві. Та хорунжий здіймив шапку і вдивився у жалібний похід.

Раптом він почув на своїм чолі чийсь зір, що вплявився в нього наче пекучим вугликом. Глянувши в гору, на караван, він нагло закусив зуби, не хотючи крикнути з дива. Лице одного з прислужників похоронного повозу видалося йому знайомим, він відразу кинув оком по його лівім боці і побачив, що замість лівої руки теліпається в нього тільки порожний рукав.

— Вістун Чайка! подумав собі хорунжий і весь подався наперед, начеби хотів скочити з містка. Та глянувши щераз у лице вістуну, побачив, як той страшно завернув очима і скривив несамовито уста, ніби давав йому розпучливий знак, щоби мовчав і не зрадив його ні себе.

— От, проклятий безручко! — шепнув ледво чутно Данилко. А десятник застиг. Бо й вони пізнали Чайку.

Тимчасом похід скрутив уже за місток на цвинтар, а Чайка ще раз на закруті повернув головою і дав ледво видний знак, що він зараз буде на містку.

І справді за хвилину, як уже похід зник у другій вулиці, вибіг з неї Чайка і теліпаючи порожнім рукавом, підбіг до наших трьох подорожників. Та не витаючися з ними, ні не приступаючи на місток, здалека кликнув притишеним голосом :

— Ідіть пішки в напрямі на Бучач. За Чортковом підождіть, я за пів години наспію ! — І зник.

Наш конвой завернув і пішов поволи гостинцем в сторону Бучача. За якої пів години наздігнав їх Чайка, переодягнений вже по міщанськи. Вони всі були серед поля, самі, тож він привитався з ними щиро, а закидаючи хорунжому одну свою руку на шию, поцілував його, прослезився і сказав :

— Пане хорунжий, вас поздоровляє ваша суджена Марта ! Та щипніть мене добре, щоби я пізнав, чи це дивний сон, чи таки дійсність, що бачу вас і тих двох недобитків, що можуть зависнути на шибениці за такий перестрій. — Ах—бо все так сталося, як пророкувала пані Марта, і тому я боюся, чи це не примари якісь замість вас...

— Що пророкувала Марта ? — питав хорунжий. Говори,

Чайко !

— Усе розкажу, але ходім, бо шкода часу !

Вони пішли далі дорогою, а Чайка говорив :

— Ви завезли мене до лічниці в Бучачі й я стрінувся там з підхорунжим Лисом. Коли ви відступили і місто зайняв противник, ми не могли витримати ворожих кпин довше, як дві ночі. А на третю ніч ми змовилися втікати. Ніч була темна, а нас мучила ще горячка від незагоєних ран. Та ми вийшли з лічниці на поля і рушили за вами на схід. Над раном ми опинилися перед селом Грушківцями і рішили через день пересидіти в збіжу біля гостинця, а вечером рушити далі на Чортків. Так сиділи ми вже з годину, коли почули, що з Грушковець їде фіра. Ми глянули на дорогу і побачили, що це їдуть якісь дві пані, а проти них сидять два ворожі жандарми. Лис пізнав жінку хорунжого Трирозума. Вона плакала. А друга потішала її і ми зачули слова: «Не трать, Маріє, надії, чета хорунжого Крука пімститься за нас!...» Вчувши це ми навіть не нараджувалися, тільки оба раптом вискочили очайдушно на дорогу і обезоруження жандармів було ділом одної хвилини. Потім Лис переодягнувся, взяв мене за арештанта і ми всі рушили тою самою фірою далі на захід. Переїхали з поспіхом Бучач і поїхали далі за Дністер а потім на полудневий схід. Перед Яворином ми з Лисом зісکочили з воза і подалися в ліс, а жінки поїхали далі і заїхали до вашої сестрички, пане хорунжий. Там вони укривалися кілька місяців а далі всі вже привикли до того, що це якісь утікачі з України, і вони живуть з Настею, помагаючи їй і вуйкові в господарстві. Ми з Лисом живемо, як пустельники, в лісі і тільки ночами часом заходимо до них і радимося над нашою і вашою долею.

— Ваша Марта це незвичайна людина. Вона знає кожний ваш крок, знає ваші думки і бажання, вона знала, коли ви були хорі, і тоді щось через три ночі замикалася в своїй кімнаті, не впускала нікого; пробувала цілі ночі на вколішках. А недавно перед яким місяцем, як ми з Лисом прийшли одного вечора до хати і всі сиділи зажурені, що не маємо від вас ніякої вістки, хоч вислали до вас Забия, вона, ваша суджена, сиділа увесь час мовчки, а потім задивилася в нічну пітьму і говорила, мовби читала з книжки :

— Бачу його в великій небезпеці. Йх чотири і всі вони повернені тепер лицем до нас і їх стрічає трицять ворогів у зброї, а наші без зброї. Його беруть, трьох проганяють. Він у великій

небезпеці — та я його врятую. Він не вмере, поки я живу в його серці. Та ви, Чайко безрукий, ідіть завтра і їдьте до Чорткова. Там будете хоронити померших і стрінете хорунжого Крука і ще двох, що ним заопікуються. Нехай не йдуть на дворець, бо там їх пізнають і вони пропадуть. Ведіть їх гостинцем сюди, до нас!

— Хоча це все виглядало на фантазію, — говорив далі Чайка — але було сказане з такою певністю, що я не смів супротивлятися. Я дістався до Чорткова, бо ж я каліка, мене ніхто не чіпається. Що я буду хоронити померших, це я вважав за жарт; та опинившись в місті, я не мав з чого жити і пішов до бюро «Конкордії».

— «Саме такого потребуємо! — сказав властитель заведення, — бо здорові гільтаї не тримаються нас».

— І мене приймили. І ось — пророцтво сповнилося. Я нині мало не впав з каравану, як вас всіх трьох побачив...

Чайка перестав говорити і далі розмова не йшла. Всім здержували мову ті дивні незвичайні речі, що вони були їх свідками.

Над вечір дійшли до села Веселого. Хорунжий втішився тим, бо вечірню пору уважав за найбільше пригожу для довершення своєї важної роботи...

**

Коли всі чотири опинилися за селом напроти розваленого двора, що маячів чорним бовдуром на горбку, хорунжий станув і сказав:

— Любі мої друзі! Чи памятаєте, як минулого сумного літа ми осьтам в саду того розваленого двора похоронили останки наших дорогих шістьох товаришів? Ця могила мені особливо дорога, бо там спочиває непробудимим сном і мій рідний брат Юрко, а побіч нього й побіч других поховали також хорунжого Петра Трирозума, могого доброго товариша і приятеля. Чи не ялосьби нам повернути в бік і вклонитися їхнім могилам? Та прицім скажу вам, що там під тою землею у панськім саду крім того одного скарбу, який ми сховали й оплакували, має ще бути и другий золотий скарб, що його я відкрив дивним чудом. Якщо ніхто не попередив нас і не вкрав закопаного золота, то ми відкопаємо його і порадимось, що з ним робити.

Товариші хорунжого не відповіли нічого, лише на згадку

про покійних героїв поздіймали свої шапки з голів і мовчки рушили під гору, пускаючи хорунжого попереду.

Ішли мовчки і сумні, наче на похорон. За яких десять хвилин опинилися біля двора. Хорунжий побачив, що нічого тут не змінилося. Все було таке, як він бачив перед роком. Видно було, що двір і далі не має господаря. Вказував на це і той висский залізний паркан, що за рік ще більше заржавів і в деяких місцях розпався.

Та хорунжий кинув на це оком тільки мимоходом і прискорив нетерпеливо свої кроки, прямуючи просто в сад, в те місце, де були стрілецькі могили. За хвилину знайшов їх, тих сім дорогих могилок, мов сім свіч на жертвеннику святині, і мовчки впав на коліна. Повклякали мовчки і товариші: десятник Ворон, вістун Чайка і стрілець Данилко. Так клячіли добру хвилю і не могли промовити слова: Тільки Данилко став шептати Отченаш.

Перший піднявся хорунжий, а за ним і другі. Хорунжий подумав хвилину і шепнув :

— Стійте тут спокійно, я зараз вернуся до вас !

Стрільці обступили в трійку могили, що на них виднів тільки один хрестик, на гробі Трирозума, без таблички. Вже її зірвала якась злодійська рука. А хорунжий обернувся і зник на закруті стежки, поспішаючи в пільмі в сторону руїн палати. Та за хвилину він з'явився недалеко з боку на схід від могил і станувши там, звернувся лицем просто до могили хорунжого та йдучи мірним рівним кроком, числив пошепки: — Раз, два, три...

Двацятьчетвертий крок випав якраз так, що прийшлося стати на могилу; та хорунжий не станув, лише здержався і сказав:

— Отже скарб повинен би бути саме у стіп хорунжого Трирозума... Так я і думав.

Стрільці слухали здивовані того таємничого числення кроків і останніх слів хорунжого і дивлячися на Крука, наче на чародія, ждали, що далі буде. А він сказав ці слова і раптом замовк, наче пригадав собі щось дивне і важне.

І справді він нагадав собі щось дивне. Ті таємні числа... Двацятьдва і двяцятьчотири... Він уже дивувався раз тому, що такий сам рахунок кроків, як тому 250 літ уложив собі тут пан Януш, уложив собі колись і він сам у своїм саду, в Яворині... Але тепер він нагадав собі ще одно диво. Саме нині є уродини його Марти, яка кінчає 22. роки життя... А він за місяць скінчить 24 роки...

Всміхнувшись на згадку про це диво, хорунжий наче почув

у собі свіже підкріплення сил і отуху до діла. Він приступив до стіп могили Трирозума і глянув на неї з одного й другого боку, шукаючи в думці способу, як відкопати захований скарб, не руйнуючи костей погібшого друга. Він аж тепер нагадав собі, що в них нема ні рискаля ні лопати, ні жадного другого знаряддя...

Своє заклопотання хотів уже виявити товаришам, коли в тій хвилині зза хмар, що досі густо вкривали все вечірне небо, виплив ясний місяць і крізь безлисте дерева саду кинув ясным промінням на могили. Над могилою Трирозума стало найясніше і тепер всі чотири друзі, зглянувши по боках цієї могили, ахнули з жаху і з дива.

З лівого боку могили був свіжо розкопаний діл, вузький і глибокий, як мишача нора і в ньому туж під верхом щось біліло. Всі чотири зігнулися рівночасно над тою ямою і побачили лячне викривлене мертве лице з вибалушеними широко очима. То було лице якогось молодого чоловіка з рідким заростом і лисого. Воно було ще чисте і сухе — видно, що цей незнайомий згинув тут недавно, може перед годиною, бо пополудні накрапав густий осінній дощ, отже бувби зросив і це мертве чоло.

Перший опритомнів з перестрахи Данилко. Він простягнув руки в ту вузьку нору, що йшла прямовісно в землю і взявши мерця під пахи, потягнув його в гору. Та це йому не вдалося. Мертвий наче заперся чимось об землю і кріпко держався, мов пустив туди коріння. На поміч Данилкові пішов Ворон а нарешті й хорунжий, бо однорукий Чайка і так не помігби був багатому, він лише стояв і з того дива свистав крізь зуби. Та як не намагалися всі три витягнути мертвяка з землі, не могли підтягнути його ані на один палець.

Не було ради. Треба було шукати іншого способу на того дивного гостя. Цей спосіб знайшов Чайка. Підчас коли ті три змагалися з мерцем, Чайка оглянувся назад себе і побачив у траві щось блискуче. Він прискочив туди і пізнав, що це є...

— Товариство! — закликав він півголосом. — Ось у траві лежить острій рискаль і джаган, що ними певно цей дивак копав собі цю стоячу домовину!...

— Давай сюди! — сказав Ворон, втішений знахідкою. Мусимо його обкопати і виймати з цієї діри.

Ворон вхопив рискаль, Данилко джаган і оба почали корчувати того небіжчика, так, як корчується добре врослий пеня у лісі. Хорунжий і Чайка стояли біля них, цікаві, що з того вийде.

Не тривало й чверть години, як Ворон і Данилко докопалися аж до колін мертвого. Він уже хитався на всі боки і мало не впав Чайці в обійми, але як хорунжий пробував його тепер витягнути, то мерлець ще не подавався! Раптом Данилко засадив щераз джаганом в землю і почув, що далі землі нема. Якась порожнеча! Він скоро засвітив сірничок і наклонившись над ямою, крикнув :

— Штильпи! Штильпи, пане хорунжий, най то грім!

Хорунжий зразу не зрозумів, що говорить Данилко, та коли Ворон відкинув рискаль і засвітив другий сірник, хорунжий заглянув тепер і собі в яму і зрозумів усе. Було видно шкiряні штильпи на ногах погибшого Трирозума, — а під ними чорна порожня печера. Хорунжий засвітив ще один сірник і всі тепер побачили, що сталося.

Цей молодий незнайомий чоловік, що стирчав тут тепер мертвий і застиглий, прийшов певно того самого вечора, щоби розкопати той скарб, про який він звідкись рівнож довідався. Але копаючи під собою яму він саме натрапив ногами туди, де спочивали мертві ноги хорунжого Петра. Одна нога незнайомого попала між коліна погибшого і справді прослизнулася своїм тягарем крізь сціпенілі члени поляглого, але назад уже не могла видістатися, бо коліна зійшлися і зловили її, мов страшні кліщі.

Та певно не від того, але від великого страху, який обняв незнайомого, і який навіть не дав йому сили крикнути за ратунком, той незнайомий умер тут у тій ямці в ногах Трирозума.

Хорунжий ляг на землю над краєм ями і сягнувши руками, розняв незначно збутвілі «штильпи», що ще трималися на кістках його товариша, а тоді Ворон і Данилко одним махом витягнули мертвяка з ями і положили на траві. Тепер вони побачили, що це не був жаден вояк, але якийсь «цивільний», у паньскуватім темнім одінню і жовтих черевиках. На галузці недалско побачили і його кашкет, що його той певно повісив, бо перешкоджував йому в непривичній роботі.

— Най то грім побе! — щепнув Данилко. — Пане хорунжий, я не знаю, чи там що є, але думаю, що мусить бути, коли ви шукаєте. Та скажіть мені, звідки цей лисий міг також знати, що тут варто докопатися до ніг хорунжого Трирозума?

Хорунжий всміхнувся якомсь сумовито і сказав :

— Про все дізнаєшся, Данилку, потім. А тепер сягни до правої кишені у того мертвого!

Данилко приступив до мертвого, що лежав горілиць на сухій траві, і сягнув до долішньої правої кишені його блюзи. Щось зашелестіло в його руках і Данилко виймив кусник записаного пергаміну.

— Свисток якогось грубого паперу! — сказав здивований Данилко. — Прочитайте, пане хорунжий!

Хорунжий взяв з рук Данилка пергамін і глянувши на нього при місячнім сяйві, пізнав, що це уривок того завіщання, яке він знайшов у цім дворі й яким потім накрив лице зімлілої Марійки. На цім уривку було якраз те місце, де пан Януш пише про свій скарб. Це певно привязала Марта довкола шиї Забія... а ось тут на траві лежить тепер мертвий той, хто вбив вірного пса і зрабував повірену собаці тайну.

Рушений прочуттям і сподіванням, хорунжий черкнув ще один сірник і обернувши шматок пергаміну, прочитав на його другій стороні такі слова :

«Марта посилає своєму Василеві цей важний документ. Нехай ніхто не важить на нього, бо згине він і його замір».

— ...Він згинув і його замір згинув... — подумав собі хорунжий, ховаючи пергамін в кишеню своєї блюзи. — Моя одинока мила заворожила цей скарб, а мій мертвий друг вірно встеріг його перед непокликаною рукою...

— А тепер попробуємо свого щастя! — сказав він голосно до товаришів і взявши рискаль з трави, нагнувся над широкою ямою і всунув його туди попри ноги Петра. Рискаль не досягнув дна. Тоді хорунжий знову ляг над краєм ями і, нагнувшись, мов над криницею, пустив рискаль глибше в долину. Вістря рискаля вдарило за першим разом глухо в щось твердвате, а за другим разом почули всі, як рискаль дзвінко вдарився об якийсь метал.

Одним скоком опинився Данилко на дні ями, а коли йому з гори присвітили сірником, він закликав :

— Ай, панство! Тут якась дивна залізна консерва!..

А по хвилі :

— А леж тяжка! Годі її рушити! Пане десятник, ходіть на поміч!

Ворон зсунувся в яму, а хорунжий і Чайка лише присвічували та слухали, як ті оба стогнуть, рушаючи щось із усіх сил, ніби змагаються в боротьбі.

— Підважив! Підважив! — запищав Данилко і його джангас заскреготів об якесь залізо. — Беріть, пане десятник, за той

бік і піднесім то чудо, що живим не дає спати, а мертвим спочивати!

Важко ахнувши, піднесли оба якийсь тягар, а з гори підхопив його за один бік і хорунжий і Чайка одною рукою. Останнім зусиллям висадили тягар на гору і коли Ворон з Данилком вискочили з тої нори, всі обступили це диво і приклякнучи, дивилися цікаво, що це.

Перед ними стояла скринька, з на пів метра довга а з чверть висока і широка. Зроблена з грубої мідяної бляхи, закована штабами заліза, замкнена на дві колодки і навхрест завязана грубими дротяними шнурами.

— Ну, пане вістун, — сказав Данилко до Чайки — я чув, що ви зроду слюсар. Беріться до цих замків. Але мабуть треба доброго злодія, щоби відчинив цю табакерку!

Чайка не відповів нічого, лише глянув на хорунжого, а коли в його очах вичитав справдішний клопіт, як відчинити скриньку, сказав:

— Данилку, витни мені багнетом малий дротик з цього дротяного воловода!

Данилко здійняв з кріса багнет і вдарив вістрям по дротах. Кілька дротиків прорвалося і один з них вхопив Чайка в свою одну праву руку. Він оглянув першу колодку і здувши з неї пил землі, встромив у дірку кінчик дротика. Хвилину крутив ним у середині — і вушко колодки вискочило зі своєї матки.

— Перепрашаю Вас, Чайко, але ви цілий майстер! — сказав Данилко, як Чайка легко впорався і з другою колодкою. — А тепер я перегризу ті несамовиті дроти!

Данилко став перетинати багнетом дротяні мотузи і за кілька хвилин скриньку мож було відчинити. Та на це не зважився ніхто. Всі відступили з якимось страхом. Тоді хорунжий приклякнуч і взявши обома руками за віко, відхилив його назад, аж заскрипіло в завісах.

В тій хвилині приблизилися всі до скриньки, а Данилко розчаровано сказав:

— Е! Та тут лише якісь паненські вельони!

І справді, на самім вершку повної скриньки був зложений слюбний серпанок молодої.

— Пане хорунжий, беріться до того далі, бо мої руки мені не служать! — говорив нетерпеливий Данилко, сідаючи на землю.

Хорунжий взяв обережно серпанок за два кінці і підняв у гору. Серпанок розпався в його руках і з його пальців висіли лише білі клапті. А тимчасом зі скриньки вдарив такий блеск, мов би хто розіклав у ній ватру. То хорунжий випустив ті клапті на траву й обернувшись до скроньки, побачив правдиві скарби.

На самій горі блестили якісь золоті штаби і бляхи. Він підняв ті бляхи і поклав Данилкові на коліна. Тепер замерехтіли перед їх очима золоті монети, шнури перел і якісь кружки та кільця, набивані дорогими каменями. На середині кежав зложений у четверо малий пергамін. Хорунжий взяв його і розложивши, прочитав такі слова писані по латині:

«Сее пишу я, пан Я. Роговскі, — а тее мое добро від моїх предків: що є тут, ось, жемчуги і дияменти незчислені, вартісні великого панства — і є тут дванацять тисяч і сто і чотири дукатів золотих, чистих, моїх. І глядай далі, що під сим добром. Усе написано».

Хорунжий розгорнув гроші, мов золоте зерно, і глибше знайшов такий же пергамін:

«Сее пишу я, пан Я. Роговскі, — а тее добро її, моєї жени Урсули, від її предків, — нехай їх імя буде забуте! Що є тут, ось, жемчуги і дияменти незчислені, вартісні великого панства, — й є тут двацятьтри тисячі і триста і три дукати, залаті, чисті, її, їхже мені у придане принесла. І глядай далі, що під сим добром. Усе написано».

Хорунжий розгорнув дукати і жемчуги і дороге каміння, що світило, як огонь, всякими барвами і сягнувши рукою до дна скриньки, виймив більший пергамін, грубий та жовтий. Він розгорнув його і побачив, що письмо писане кирилицею; очі хорунжого й ціле обличчя загорілося цікавістю, а далі радістю і здивуванням, коли він став читати, що слідує:

«Року Божія від сотвореня мира 6669 а від народження Господа 1161 — на Перуново свято — Се я — Боярин — тисяцкый над тисякими і первий совітник у Велеславного Княже Ярослава, Єгоже стол у Галичі, єгоже отец Володимирко, єгоже Володар, єгоже Ростислав, єгоже Володимир, єгоже Ярослав, єгоже Великий Володимир, єгоже Святослав, єгоже Ігор, єгоже предкняже Рюрик, — Боярин Гліб Рог, се я, ліпший чоловік, — над усі бояре і тиуні, а мій отец Боярин Гремислав Рог, іже біл тисяцкый у княже Василька, єгоже стол бил у граді Теревовлі, іже брат родний Володаря, їхже отец Ростислав і отці єго отця, — даю свою родну Ярослав-

ну тобі, боярин - тисяцкий — Демян Горошко, їйже обитель Весело со окресности — мій дар весельний на живот і утіху і добро се буде — Аще кто з вас ізмінит віру отців или племя славне руське — буде нещасен — і борзо згинут его потомки, яко роса — і Весело буде Сумно. Се я, Гліб Рог — ваш отец. А се свідкові — Гнівомир Детько з великої дружини — Богдар Микулич тїун — У столі Галич, Перуново свято — 6669 в. с. м. Амін».

Хорунжий прочитав півголосом це дивне старинне письмо, а всі три стрільці слухали його з увагою, як великого пророцтва. Хорунжий забув в тій хвилі про все, бо цей пергамін, що його держав у руці, був для нього куди кращою цінністю, аніж ті всі скарби, що мерехтіли тепер у його ніг в мідяній скриньці і на колінах Данилка.

Отже цей брярин Рог — думав собі хорунжий — то ніхто другий, лише предок пана Януша Роговского і його роду, що не послухав упітнення свого прапрадіда і за це потерпів таку кару. Отже це добро, яке він тут знайшов у скарбниці Януша, є прадідним добром княжого боярина, а тепер справедливо повинно піти в користь того народу, від якого походить... І він, хорунжий Крук, селянський син з Яворина, має ним покермувати...

Думки хорунжого перебив Данилко, що тепер охолов з першого здивовання і сказав:

— То з того я виджу, пане хорунжий, що цей пан, як ви читали, Роговскі — був потомком звичайного нашого українського рога, то ми не вчинимо жадного злодійства, як візьмемо оці всі дукачі і за них зробимо нашому народові якийсь гарний дарунок!

— Твоя правда, Данилку, — сказав хорунжий, складаючи ніжно жовтий пергамін і ховаючи його старанно в кишеню. — Це майно разом зі скринькою візьмемо з собою і поїдемо до Яворина. А там уже порадимось, як його вжити на славу й на добро нашої безталанної батьківщини. Там же где ще на нас підхорунжий Лис і моя суджена Марта, що закліяла силою свого духа отсього мертвого на траві, і вдова по хорунжим Трирозумі, який так вірно оберіг того скарбу перед напасником.

— Але як нам цей тягар безпечно донести? — сумнівався заклопотаний Чайка. — Якби нас вислідили і відібрали, я не переживби цього! Я давби свою другу руку за те, щоби його безпечно завезти і заховати!

— Я голову свою давби, щоби тільки той скарб не пропав! — сказав Ворон.

— Не бійтеся, друзі! — сказав хорунжий. — Цей скарб не сміє нам пропастися, коли ми таким дивом дістали його в руки! Знайдеться і спосіб на те, щоби його перевезти. Та заки відійдемо звідси, жде нас ще одна робота. Ми повинні ще поховати тут трьох мерців. Перший це той, що лежить тут на траві, а два ще є такі, що повмирили тому двістап'ятьдесять літ!

— Ви нам добру загадку завдаєте, пане хорунжий! — сказав Данилко. — Деж ті два мерці? Я хотівби бачити тих, що двістап'ятьдесять літ ждуть на свій похорон!

— Зараз побачиш і побачите всі. Ходіть за мною! — сказав хорунжий і подався в сторону руїн двора.

Данилко згорнув зі своїх колін золоті речі й поклавши в скриньку, пішов за хорунжим. За Данилком пішов і Ворон. Лише одорукий Чайка глянув на скриньку і страшно йому було лишати таке добро без опіки. Тож він зачинив скриньку, заложив колодки, замкнув їх дротиком і сівши на скриньку, лишився один серед могил.

В таємній комірці зруйнованого двора було все так, як хорунжий лишив перед роком. Видно, що ніхто сюди й не заходив. Кістяки лежали в обіймах на давнім місці а біля них валялася ще бляшанка, з якої хорунжий вииняв був тестамент Януша.

Данилкові було зовсім не до жартів, як побачив ці кістяки, таким страхом і грозою віяло від них у місячну ніч. Він перехрестився тричі й аж по довгій хвилі, коли хорунжий розказав йому і Воронові, яким чином він попав на ці кости і що було в завіщанню Януша, Данилко успокоївся і заговорив:

— Ну, так! Я з того виджу, що ми мусимо похоронити тих небіжчиків. Але то буде новий клопіт. Бо той Роговскі, що забув, як він колись Рогом був, каже в тестаменті, щоби похоронити її окремо і його окремо. А тут ті кости вже не всі тримаються купи, й, бачу, так помішалися, що важко буде розібрати, де вона, а де він!

— Голови пізнати легко, — відізався Ворон, присвічуючи сірничком, — ось ця більша з великими зубами і лиса, то його, а оця мала з довгим волоссям, то її.

— Ай, правда! І волося ще є, дивіть, дивіть, які довгі коси коло голови на землі! О, тепер я вже пізнаю все! — говорив Да-

нилко. — Берімся до роботи!

Він скинув свій плащ і постеливши його на долівці давньої панської бібліотеки, взявся переносити кости пані Урсули Роговської починаючи від голови.

Коли вже оба з Вороном повиносили всі кости і поклали їх на купу в саду, окремо її а окремо його, тоді взялися копати могили, засягаючи в дечому ради Чайки.

— Кошайте здовж отсих могил, від сходу на захід і кладіть їх головами на схід! — говорив Чайка.

— О, не дурно ви два дні в «Конкордії» служили! — жартував Данилко. — Можете вже здавати екзамент на лапайдуха...

Коли дві могили оподалік від стрілецьких були викопані, зложили в першу з них кости Урсули, а в другу Слонки. А як Данилко брався вже засипати Урсулу, хорунжий, що досі глядів поважно на їхню незвичайну роботу, зігнувся, позбирав чисто всі клаптики зотлілого серпанка і кинув їх на кости. Вони вкрили кістяк нещасної, мов білі метелики.

Як ці обі могили були вже закопані і дооре викінчені, взялися копати третю. Її викопали в куті під парканом і там схоронили трупа незнайомого, що не мав щастя до скарбів пана Януша.

В останній хвилі, як Данилко з Вороном мали вже опустити тіло в яму, прискочив Крук і сягнувши в нагрудну кишеню блюзи незнайомого, виймив з неї портфель і якісь папері. Він переглянув усе і нарешті знайшов легітимацію помершого.

«Францішок Роговські!» — прочитав хорунжий здивованим голосом. — Що за диво! Саме нині мусила ми отут похоронити ще одного Роговського! Та мабуть він не буде з коліна нашого Януша, бо проклін боярина Рога не бувби такий терпеливий, що би ждати вісімсот літ на своє здійснення! Ну, але і цей Францішок скінчив так нещасливо, що справді хиба тяжів над ним важкий проклін далекого предка.

— Хайже і це все піде зі своїм власником в терпеливу землю! — сказав хорунжий і ткнув усі папері і портфель назад в кишеню трупа. За кілька хвилин виросла і над цим Францішком невеличка могилка.

Тепр взялися всі впорядковувати нарушену могилу Трирозума. Наповнили землю те місце, звідки виймили скриньку, закопали й зарівняли яму і гарно обложили цілу могилу верствами муругу. Також цоправили могилки всіх шістьох поляглих стрільців з Чети Крилатих, що спочивали по боках старшини, мов його

посмертна гвардія.

Ця робота зайняла нашим подорожникам споро часу. Могла вже бути північ, як з усім були готові і хорунжий сказав:

— А тепер час би нам в дальшу дорогу, — та як заберемо цей дорогоцінний обоз ?

— Пане хорунжий, лишіть це на мене! — сказав Данилко. Я поможу вам журитися, бож я ваш чура. Але прошу вас, послухайте раз і ви мене. Тепер серед ночі вибиратися нам звідси з такою «скарбонкою» небезпечно. Це буде підозріле і кождий біс буде нам ліпше приглядатися і може пізнати, що ми не ті птахи, чие на нас піря.

— Данилко каже правду, — озвався Ворон — впрочім і неможливо тепер рушити, бо ми мусимо мати на той куферок підводу, а деж тепер в опівночі поїде з вами хтобудь із села?

— Ото власне! — сказав Данилко. — Підводу мусимо мати, тож і мусимо заждати досвітку. А по підводу піду я сам, бо я вже міркую, яка вона повинна бути.

— Ні, Данилку, я піду, бо ти не вмієш годитися і переплатиш! — заявив Чайка.

— Так, але хто вас безрукого послухає і дасть підводу в такий світ? — запитав чура. — Бо я гадаю, що підводу треба брати одну аж до Яворина.

— З цим справді буде клопіт! — сказав тепер хорунжий. — Чи поїде хто з нами аж до Яворина? Цеж буде з двацять миль, а залізницею ми не можемо їхати жадним чином... Та в кождім разі тут мусимо пробути до ранку. Ніч погідна досить тепла, можемо пересидіти ось-тут на сухій траві і листю.

Так і вчинили. Посідали між рідними могилками, ще трохи гуторили з тиха а далі замовкли і кождий потонув у своїх думках. Далі склонив їм сон голови до сну і почали засипляти. Перший заснув Чайка, обнявши скриньку одною рукою, потім і Ворон, оба в головах могили Трирозума. А хорунжий довго ще дивився на чорні осінні хмари, що закривали то відкривали місячне сяйво, і думав собі:

— Чи спиш тепер, моя одинока мріє, що держиш моє життя і додаєш крицевих сил, витерпіти такі важкі й незвичайні пригоди? Чи може думаєш про це, як допомгти мені сховати перед зависним оком противника ті великі скарби, що їх післала нам доля в наші руки і що їх думаю вжити так, як ти і товариство мені порадите?

Далі і хорунжого знеміг сон. Він схилив голову на могилу свого друга у його стід і знесилений останніми переживаннями заснув твердим здоровим сном.

Тоді ляг біля хорунжого й Данилко але передтим перехрестившись, сказав :

— Мати Божа і святий Онуфрію! Дайте їм добрий сон, а мене збудить за три години!

І він обнявши кріс зараз заснув.

**

Тільки стало розвиднятися, як перший пробудився хорунжий, а за ним Ворон і Чайка. Данилка вже між ними не було. Та вони не здивувалися, бо знали, що він пішов певно в село найняти підводу.

Перший піднявся Чайка і простягнувши заляклі від досвітньої студени члени, станув на якімсь пні, щоби подивитися на гостинець, чи не їде з села Данилко. Та замість з Веселого, надтуркотів якийсь віз десь із заходу, від сторони Грушковець. Чайка придивився тому возові ближче, а коли віз майже вже порівнявся з двором, сказав :

— От така підвода здалася б нам нині і за неї вартоби й добре заплатити! Повний драбинястий віз сіна! Усе можна би сховати...

Ворон також подивився на гостинець і сказав :

— Ось, зі села йде Данилко. Видно нічого не зорудував. Коби мав розум і згодив ту фіру з сіном!

Зацікавлений тим хорунжий став тепер і собі на пні й дивився, що діється в долині на гостинці. Всіх трьох здивувало в тій хвилі те, що підвода з сіном нагло напроти двора задержалася. Не менше дивним видалося їм і це, що Данилко добіг до того воза, раптом став мов камінь, а потім промовивши до візника заледво кілька слів, пустився стрілою бігти в гору. до двора.

За кілька хвилин був він уже в брамі двора і задиханий кликав :

— Ах! Ах! Най то грім побе! Як він мене перестрашив! Ах, пане хорунжий, ~~ах~~ Ах, пане десятник, ах пане вістун!

— Та що там? Говори! кликав Чайка. — Що це за фіра з сіном? Ти згодив, ні?

— Ах! — стогнав далі Данилко, сідаючи на землю і кидаючи кріс в траву. — Подумайте собі — я біжу з села з нічим — дивлюся — фіра сіна — я до неї — а там якась мацапура з чорною бородою — побачила мене і кричить не по нашому: — «Пане вояк! Тут у дворі ночують гайдамаки, ідять їх арештувати!» — Я остовпів і станув, як кілок, а той старий тоді: «Данилку, ти мене не пізнаєш? Біжи — кажи — най ідуть сюди!» — Ах! І я пізнав!

— Та хтож це? — запитали в один голос Ворон і Чайка, кинувшись до Данилка.

— Ах — ах — ходить скоро, берить скринку, побачите! — зойкав Данилко пискливим голосом.

— Ходім! — кинув хорунжий. — Я догадуюсь, хто це!

Скринку завдали Воронові на плечі і вклонившись в останнє братнім могилам, пішли спішним кроком в напрямі гостинця.

Тимчасом таємничий візник зіскочив з сіна і звичаєм змерзлих візників, став бити по собі обома руками, щоби розігрітися. А коли зацікавлена чвірка доходила вже до гостинця, він обернувся до всіх і став ще крім того й кланятися раз-по-раз аж до пояса, і був тепер подібний до турка в мечеті. Цього виду додавала йому ще й висока бараняча шапка і довга чорна борода і підперезаний якимось поясом чи ремінцем довгий підгірський сердак.

— Що це за чудасія? — питав хорунжого недовірчивий Ворон. — Може то яка зрада?

— Не може бути! — відповів хорунжий. — Будьте спокійні!

Тимчасом безрукий Чайка, що випередив усіх і вже був на гостинці, станув око в око з бородатим і раптом закричав, не посідаючись з радости і здивовання:

— Лис! Лис! Наш підхорунжий! Ото втяв штуку, що і я ледво пізнав його, хоча бачив його заледво перед двома тижнями!

Ворон з дива кинув скриньку на рілю і побіг мов божевільний витатися з довгоневиданим підхорунжим. Та його вже випередив хорунжий, якого Лис зловив у свої обійми і тільки стогнав:

— З гори на долину! З гори на долину...

А сльози капали йому цюрком по чорній бороді.

**
*

За яких десять хвилин, як саме добре розвиднілося і почало сходити сонце, фіра з сіном завернула і рушила назад на захід в сторону Грушківець і Бучача. Лис був далі за візника, Данилко і Ворон творили військовий конвой, а між ними сиділи ніби два приарештовані: «цивільний» Чайка і в останках рідного військового однострою хорунжий Крук.

Для нехитрого ока могло видаватися, що вояки зареквірували сіно, а разом з тим взяли десь по дорозі двох підозрілих, що може супротивлялися владі. Хто — хочби й найхитріший воріг — міг догадуватися, що та п'ятка людей, то найтісніший дружній гурт хоробрих недобитків, яких гірка доля навчила великої хитрости, а те другорядної якості сіно, на якому вони сидять, криє під собою такі скарби, що за них можна би закупити увесь збір сіна з цілого світа!

— Вйо, сиві! — покликав Лис, вививаючи батогом над парою гарних коней, а обернувшись до хорунжого, що сидів ближче нього, лицем до правого боку гостинця, говорив:

— Цілий той рік я більше жив у лісі, як у селі, а від двох неділь, відколи Чайка поїхав до Чорткова, я й не показувався в село. Аж перед двома днями, з полудня, як я сидів при своїй ватрі в ярі, чую десь з гори знайомий дзвінок Настунчиної корови. Це був здавна умовлений знак, щоби того вечора прийти до хати. Я прийшов, як стемніло. Просили вечеряти, а по вечері поговорили про це й те. Нарешті я питаю вашу суджену Марту:

— Чи є що нового, що мене кликали?

— Це все написано на карточці і було в вашій кишені, занім ви ще прийшли до хати! — сказала та дивна жінка.

— Я сягнув до кишені, виймаю картку і читаю:

«Їх чотири а з ними велика річ. Слідуючої ночі будуть почувати в зруйнованім дворі в Веселім. Поїдете з фірою сіна і не питаючи в нікого дороги, заїдете туди досвіта післязавтра. Станьте на гостинці проти двора. Вони вийдуть».

— Не кажучи слова, я вийшов з хати. На подвірю стояв уже готовий віз з сіном Я сів і поїхав. І все так було, як сказала ва-ша чародійна наречена.

— Ех, з гори на долину, щасливі ви, щасливі, пане хорунжий! — говорив далі Лис. — Коби ще таких бодай сотня на цілій Ук-раїні, тоді ми не потребували би укривати своїх скарбів! Вони блестили би, як сонце, на очах цілого світа!...

— Заблиснуть ще, заблиснуть! — сказав зворушений хорунжий і вдивився десь у далечінь ясного ранку, мовби побачив якийсь дивний образ на обрію неба.

...Коли Єгипет програв війну з Чорними і край фараонів застогнав у неволі, він, князь горішного Нілю, одержав таємний знак, що в святині бога Ра у Тебах схований величезний скарб давніх фараонів. Він взяв той скарб і перебраний за торговця олію з вірним товаришем, що був за візника, перевіз його на возі, повнім пальмового листя й бочок олію, через край, залитий побідником. А за чотирнацять літ візджав тріумфальними брамами до Мемфісу, як начальник побідного єгипетського війська. Вратовані скарби святині причинилися до побіди над Чорними, які тепер каються, що колись злакомилися на скарби наднілевої країни. Бо велика була їх покута...

Образ давновигаслого життя зник. Хорунжий глянув на околицю і нагло спостеріг, що вони власне минають те памятне місце, де минулого літа прийшло до розправи між ним і ворожими уланами, і де Данилко стратив праве вухо. Хорунжий обкинув зором придорожну леваду і раптом його очі спочили на однім її клаптику — на тім, де він похоронив був свого чуру. Довкола вже зівяла і висохла трава від пізньої осені, але там, де цілий день лежав похоронений Данилко, стояла ще свіжа і зелена трава! Невже людська кров є таким гарним погноєм під пашу?..

Хорунжий, зворушений тим видом, мимохіть глянув на Данилка. — Їхні очі зійшлися, бо Данилко й собі зорив те місце і вдруге переживав свою дивну пригоду.

— Най то грім, пане хорунжий! — засміявся сумовито незвичайний чура. — Ви також дивитеся на ту траву? Коли ми з вами зівяли, то бодай трава і осіню зеленіє від нашої крові. Коби так виросла і зазеленіла вся наша Україна, бож її ми цілу добре тепер погноїли кістками й сировицею!

— Зазеленіє, Данилку, зазеленіє! — Кров наша не пролилася марне. Зазеленіє і зацвіте, мимо тої стужі, що тепер найшла наші рідні лани!

Хорунжий і Данилко мусіли раптом увірвати ту зворушливу розмову, бо віхали в село Грушківці. Стрічні люде кланялися їм, поглядаючи на вояків, більше зі страху, як з пошани. Деякі відверталися з сумним і болючим виразом в лиці, вдаючи, що не бачуть вояків на фірі. Перейшли їм дорогу і два жандарми, та зачіпати військових, що везли сіно, не приходило їм у голову.

Тож наші недобитки переїхали мовчки і без пригоди ціле село. Лише, як переїздили біля приходства, хорунжий кинув оком на ту хату, що здавалася йому особливо дорогою й любою. Тутже жила колись його Марта, до якої він поспішає тепер з такою тугою і таким дивним робом.

— Вйо, сиві, вйо! — тряснув батогом бадьорий Лис, як уже виїхали за Грушківці, і коні весело почваланали битим гостинцем.

Всі їхали далі, мало говорячи, більше задумані про те, що їм ще прийдеться пережити. Всадовилися вигідно на сіні і сперши ноги об драбини, дивилися з боєм на прибиті смутком села, тихі містечка та на нові порядки й знаки на рідній землі. Лише Чайка ляг серед воза і пропхавши ноги крізь сіно аж на поміст, спер їх на дорогій скринці, щоби заєдно почувати і бути певним, що вона безпечно їде зі своїми властителями.

Ще не почало світати, як Настунька прокинулася зі сну. Вона увійшла нечутно до Мартиної кімнатки і мов біла голубка присіла на її ліжку.

Марта не спала. Вона взяла Настуню за руку і ніжно запитала :

— Чому ти не спиш і чого ти така сумна, дівчинко ?

— Сиджу я, люба Марточко, десь серед цвітучої сіножати і дивлюся в ясне синє небо. Аж чую, раптом десь від сходу загриміло. І хмарки нема — а гримить! Схопилась я перелякана і хочу втікати. Аж чую — за мною хтось їде, легко, мов на крилах, ступає по пишних косицях. Я оглянулася — дивлюся і очам своїм не вірю! Небіжка мама і братчик Юрко. Взялися за руки і йдуть. Мама такі, як ми їх поховали. А Юрко — ох, Юрочко такий блідий, аж білий, як сніг. Прийшли джені тай мама кажуть:

— Не бійся, донечко, не бійся! Це не грім, це не буря, — то Василько з товаришами вертає на своїх конях до дому. Він тебе захистить від усякого лиха...

А я скрикнула :

— Мамочко! А чого ви взяли Юрка за руку? Чого?...

А Юрко такий білий, як скатерть, дивиться на мене сумно - сумно тай каже :

— Бо я є мамин син, сестричко! Мамин син! І тому мама взяли мене за руку! Але ти не гайся, іди додому, бо Василько

приїде з товаришами, а ти не прибрана святочно, ані не зготувала їх чим погостити...

— Я хотіла поцілувати маму в руку — але нагло вони об'є зникли і я збудилася. І чому Юрко був такий білий? І чому він ішов з мамою? Скажіть мені, Марточко...

І Настунька, не ждучи відповіді, захлипала і зайшлася тихим плачем.

— Успокойся, Настунько, і будь доброї гадки! — втихомирювала її Марта і гладила її русяву головку. — А гостину справді треба буде приготувити, бо вони нині прийдуть. Вони певно прийдуть!

— Прийдуть, Марточко? — питалася крізь сльози Настунька. — Я вам вірю, що прийдуть, бо ви все знаєте! Але чи і Юрко приїде? Скажіть, благаю вас, ви ж це певно знаєте...

Марта глянула сумно на заплакану дівчину і пригорнувши її до себе, сказала:

— Пташко моя, не плач, голубко, не плач. Як би ти втратила на тій святій війні рідного братчика, то подумай собі, скільки то й других сестричок даремно виглядають нині своїх братів, а матері синів, а жінки мужів! Це така велика справа, що варто для неї посвятити і все найдорожче. Чи ти не щасливіша від тої бідної Марійки, що остала молодою вдовою, а її дитина сиріткою?

— То він згинув, згинув! Юрка вже нема! — заходила риданням дівчина і сховала своє зрошене слізми личко на груди доброї Марти.

І цілий той день ходила Настунька, мов з хреста знята, з очима, повними сліз. Вона пильно приготувляла все, щоби приймати Василя з далекої дороги, та часто вибігала і ставала біля воріт, дивлючися в той бік, звідки сподівалася його приїзду. А Марта і Марійка, помагаючи їй у всім, потішали її, як могли. І вона все ще надіялася, що з Василем приїде і Юрко, оба рідні брати, як соколи.

Коли вже зовсім звечоріло, сиділа Марта з Настунькою в світлиці і ждали гостей. Серце милої, що дало докази своєї великої ясновидючости, і серце люблячої сестри не сміло їх обманути. Воно шептало їм, що гості прийдуть — і вони вірили, що прийдуть.

І довго не ждали. Як запала темна осіння ніч і вони обі ще сиділи мовчки і вижидаючи, раптом ворота тихо відчинилися, по

подвірю пройшли чийсь легкі кроки і на хатнім порозі станув — хорунжий Василь Крук. Йому на стрічу схопилися дві дорогі дівчини, мила суджена Марта і любя сестра Настя. Його шию обвили дві пари ніжних рук і на його грудях захлипали дві ясні головки.

Хорунжий не міг промовити слова, то лише мовчки пригортав ті головки до себе і цілував їх, одну палко, а другу ніжно...

Нарешті Настуня глянула слізними очима на брата і заговорила :

— А Юрко, Васильку? Де Юрко?...

Василя стиснув за серце великий біль і він сказав тремтучим голосом :

— Юрко з мамою, сестричко! Не побивайся, Настунько, бо хоч серце болить, але будьмо горді на такого брата, що згинув так гарно, як наш Юрко!

А коли Настунька ридала далі, Василь став говорити :

— Брата Юрка мена. Я поведу тебе колись на його могилку. Але зі мною тут є чотири добрі друзі, мов рідні брати, і ти повинна приймати їх, як братів. Бо загальним братанням довершимо те діло, за яке поклав голову Юрко і другі лицарі.

Почувши ці слова, Настунька схаменулася, старалася здусити плач і жаль у своїй груді і промовила :

— Деж вони, Васильку? Преси їх у хату. У нас же було так сумно! Преси — я їх погошу. Я все приготвила.

Втираючи рясні сльози, стала Настунька застеляти стіл, а тоді хорунжий узяв Марту за обі руки, поцілував їх і сказав.

— Дякую тобі, найдорожча істото, що ти навчила мене вірити в себе, бо хто вірить у себе, той вірить у справу, яку заступає, — а тоді ця справа мусить побідити! Завдяки тобі я перейшов усі труди, від яких другі вмирили, і ніколи не тратив надій. Тимбільше не страчу тепер, коли буду разом з тобою. Тепер ми спільно підемо до ясної мети, хочби й згинути за те, що рідне. Бо ніяка сила нас від нині не розлучить, ти моя чародійко!...

І обоє завмерли в довгій поцілунку животворчого кохання.

Хорунжий не міг відірватися від солодких уст тої довгошуканої, і очікуваної і вимріяної істоти. Аж коли почув, що двері сусідньої кімнати легко відчинилися, підняв голову і не випускаючи Марти з обіймів, глянув, хто це увійшов.

На порозі стояла молода жінка з однорічним хлопцем на руках. Вона глянула на щасливу пару в любовному привіті і в її

очах заблестіли сльози. Тільки по великих чорних очах пізнав хорунжий, що це Марійка, така вона була змінена і виснажена журбою. Сердечний жаль обняв його на вид цієї жінки, яку він ще так недавно бачив, мов гожу квітку. Підійшовши до неї з Мартою, промовив :

— Вітайте, Марійко, в моїй хаті ! Приношу вам останній привіт від вашого мужа, а мого доброго друга Петра. Він згинув чесно в бою. А перед смертю переказав до мене просьбу, щоби я заопікувався вами й дитиною. Передучора я був біля його могили і прирік йому, що його заповіт сповню. Вважайтеж мене за брата а отсю мою милу за сестру.

Він поцілував Марійку і дитину в чоло, а Марійка лише стиснула його за руку і не промовила слова. Зі зворушення і знесилення вона мало не впала, та Марта піддержала її і посадила на стілець біля стола.

В тій хвилі заїхав на подвіря віз, а хорунжий сказав :

— От, — саме наші косарі привезли нам сіно ! Запросимож їх до хати і вгостимо пощирости. Будьмож нині бодай трохи веселі ! Коли доля дозволила нам по таких пригодах зійтися, то й дозволить ще не одно пережити і здобути !

— Просимо ближче, гості дороги ! — кликав він, отвираючи двері. — Сіно скинемо завтра !

— Сіно можемо й завтра, але рубель-то мусимо взяти і сховати, бо ще хтось вкраде ! — озвався з надвору голос Чайки.

— А щож то в вас за рубель такий, що так ним дорожите ? — жартував ніжно хорунжий.

— А ось що за рубель ! — стогнав Ворон скидаючи з Данилком важку залізну скриньку і переступаючи поріг.

— Добрий вечір вам, любі господарі ! — приговорював Данилко. — Прийміть нас на ніч, а ми вам за те ось якого барана принесли ! У вас певно такі не виводяться.

Від цих слів Данилка наче прорвався серпанок смутку, що завис над усею хатою Крука, і всім стало веселіше. Навіть Настунька, чуючи це і пізнаючи Данилка, що вже раз був у них у гостях, усміхнулася крізь сльози, а її усмішка осінила всю хату промінем розради.

Вона метнулася й принесла гостям велику миску води, бо такий гарний у Яворині звичай, щоби гості, занім сісти до стола, обмили собі руки.

— Тепер я від того сіна і від всього диха вмиваю собі руки !

— жартував Данилко, миючи руки. — Коби так наша вся земля змила з себе всяку нужду, що на неї находить!

— Дай Господи! — доповів Чайка.

Хорунжий пішов з Данилком і Вороном до комори і за хвилию увійшли вони всі три переодягнені в селянське парубоцьке одіння.

— От я щасливий, що скинув з себе нарешті ту чужу шкуру! — сказав Данилко, натякаючи на той ворожий однострій. — Бож чувся я в ній якраз так, якби чувся ястріб у курячій пірю!

— А тепер просимо сідати — сказав хорунжий. — По трудній дорозі буде нам смакувати вечеря а потім і сон. А там уже підкріпившись, нарадимось спільно, що далі робити, щоби наші сили і отой «приніс» зужити найкраще для поліпшення долі приваленої лихою долею батьківщини.

І всі засіли до вечері.

Тої самої ночі над ранком, коли всі разом відбули спільну раду і вирішили однозгідно зробити так, як порадила суджена хорунжого, хорунжий сказав :

— Отже мусимо чимскорше покинути рідну землю, щоби на чужій довершити за наші скарби великого вчинку, що прославив би наш народ і його стремління перед цілим світом. Бо більше, як слова і просьби, вражають світ людські великі діла. Якщо нам удасться те, що ми тут вирішили, то жадна сила світа не посміє вже на будуче слухати підхлібних нашептів наших ворогів і відмовляти Великому Народові Народо́ві права на людське життя.

— Най то грім! не видержав Данилко. — Це буде гарно, як цілий світ заговорить про Україну і про хорунжого Крука!

— З усім можемо бути скоро готові до мандрівки, — говорив далі хорунжий — здавсяб нам тільки добрий провідник через гори, бо кордони залягли густо ворожі стежі.

Всі миттю призадумались над цею останньою перешкодою, та за хвилию звернув увагу всіх відгомін чіїхсь кроків по подвір'ю. Кроки зближались — і хтось застукав до зачинених сінних дверей. Данилко скочив до сней, відчинив рішучо двері і вдивившись секунду в несподіваного гостя, раптом пустився попереду нього до хати і закликав :

— А най то грім! Все йде, як по маслі! Вже є провідник! Дивіть!... Пізнаєте?

На порозі хати станув гарний молодий гуцул, тільки трохи блідий, наче по недавно перебутій хоробі. Переступив поріг, здійняв капелюх і станув з бесагами на плечі.

— Цеж наш Олень! — закликав Ворон разом з Чайкою і з хорунжим.

— Справді Олень! — повторив Лис. — А звідки ти тут узявся, з гори на долину?...

— Звідки взявся? — повторив якомсь дивно, мов крізь сон, молодий гуцульський легінь, дивлячися десь перед себе. — Я й сам не знаю, звідки. Тому тиждень я приплентався з табору з Ланцута до дому і перележав щось чотири дні. А все думаю собі: що то там чувати з нашим хорунжим і з тими «птахами». Та скільки їх ще живе і де вони тепер? Бо ми ще бачилися минулої зими у Винниці, як ви вже виздоровіли й пішли далі, а я ще хорий остався в лічниці. І всі, що зі мною тоді лишилися, повмирили. Вмер Сокид, Сорока, Суп, Воробій, Вовк, Кіт, Чапля і другі. І вийшов лише я один, був ще потім на фронті з червоними, аж доки ми не пішли на бік Петлюри, щоби знову прислужитися Україні. Та його союзники взяли нас до Ланцута і Домбя. Але вас нігде я не стрічав. То все собі думаю за вас, де ви. — Аж минулої ночі десь над ранком маю дивний сон, що я ніби в Косові на ринку яворові ложки продаю. Приступає до мене якась молода гарна пані, купила шість ложок, бере їх, дає мені на руку гроші тай шепче:

— Як ви Олень, то одною з тих ложок і ви будете їсти... — Тільки спішіться і в п'ятницю в ночі будьте в Яворині у хорунжого Крука. Він вас потребує...

Олень замовк і пильно глянув на всі три жінки, що були в хаті. Його погляд задержався на Марті, він приступив до неї і з утіхою сказав:

— Ось — ця пані мені снилася! Най вам Бог зішле усе добро, що ви переказали мені за хорунжого і за товаришів. Бо я зараз подумав собі: Цей сон не пустий! Зібрався і рушив напрямці до Яворина. І все так є, як мені снилося. Бачу, що справді п'ятох гостей маєте, а я шестий, то шість ложок було потрібно, але я взяв сім, щоби й для вас одна була, і то найкраща!

Кажучи це, Олень виймив з своїх бесагів сім нових гарно ви-струганих деревляних ложок і поклав їх на столі перед Мартою.

— А тепер скажіть мені, пане хорунжий, чи мене до чого потребуєте. Я готов. Бо я думаю, що хоча ми тепер зброю зложили, але я далі належу до Крилатої Чети, а ви мій хорунжий! Війна для нас ще не скінчилася, бо ми ще не маємо того, за що боролися.

Всі були зворушені словами Оленя, а хорунжий взяв його голову в свої руки і щиро поцілував те бліде гуцульське чоло.

Над Чорногорою ясне сонце. Хоча це пізна осінь і іншими роками в цей час уже снігами мете по Говерлі, та цього року не було тут зими аж до половини листопада. А тої листопадової неділі було тут так гарно, як не одного вересневого дня.

Кругом ні душі. Ні людини ні звіра. Маржину ж уже давно зігнали з гір. Тільки ястріб хвилями пролетить над шпилями гір і пропаде у синій млі.

Та якби хто коло полудня тої неділі стояв був на вершку Говерлі, побачивби був, що гірською доріжкою з темного боку від сторони Ворохти вийшла мала громадка людей. Шестеро. Пять молодих ще хлопців і одна жінка. Один з легінів був одягнений у гарний гуцульський стрій а другі були в підгірських сердачках і киптарах. Їхня товаришка була одягнена за молодичку з Яворина.

По їхніх трохи змучених але завзятих лицах пізнаємо своїх знайомих. Вони йдуть мовчки, але досить поспішають. Бо хоча лише ще коло полудня, але вони стали щойно у стіп Говерлі, на яку треба йти добрих дві години. А в цій порі року так завчасу вечоріє!

Розглянувшись навколо, перший ступив на кручену стежку Олень, за ним Марта, за нею хорунжий Василь, за ним Данилко, за Данилком Ворон, а Лис, що вже був без бороди, замикав похід. Кождий з них мав на плечах бесаги, а в них досить важкий тягар.

— Алеж ти, Оленю, женеш, як той цап! — озвався по довгій мовчанці Данилко, що непривичний до гір, змучився може найбільше зі всіх.

— Натягнися, натягни, відпочинеш на щовбі! — кликав Олень поважно, кидаючи по горах зором, бистрим, як у вірла.

— Пане хорунжий, привяжіть мене до себе, — жартував втом-

лений Данилко — бо як скочуся з тої стіни і впаду в пропасть, то буде вам шкода бесагів і тої січки, що в них!

— Тримайся, тримайся, Данилку! — підбадьорував Василь, піддержуючи Марту.

Коло другої години по полудні вийшли на шпиль Говерлі і постававши, мимохіть кинули зором в діл, на пройдену дорогу. Потім поглянули довкруги і зацікавилися в подиві несамотньої величчї гірської дикої природи.

— Ну, не жаль мені того труду! — закликав Данилко, кидаючи бесаги на землю, аж задзвонило. — Ще ніколи не був чоловік на такій амбоні! От, якби мати таке величне горло і звучний голос, щоби можна звідси сказати проповідь до половини світа!

— Отут би нам небіжчик Риболов наловив пстругів! — сказав Ворон, показуючи на величавий водопад джерел Пруту, що шумів і ревів стоголосно на ліво від вершка Чорногори.

— Слухайте, як реве! — сказав поважно Олень. — Говорять, що передтим так не ревів. Аж недавно, як чужинці його настолочили і збавили багато любої йому гуцулії, то почав так ревити, якби громами сипав. Буриться і злоститься! І буде так буритися щораз голосніше...

— Коби, коби, — озвався Лис — найби так заgrimів—з гори на долину — щоби увесь світ заглушив своїми жалями!

— Дивіться, любі приятелі! — закликав сумно усміхнений хорунжий, обнявши одною рукою втомлену Марту, а другою показуючи кудись в хмари. — Наші померші товариші летять нас пращати! Вони знають, що ми опускаємо ту прекрасну рідну полонину з гірким болем у серцях.

Всі поглянули в гору і дивно споважніли. Хорунжий не жартував. Десь від півночі надлетіла мала громадка чорних птахів-галок, а за хвилину надлинула більша з полудневого сходу. Вони злучилися, голосно кричучи, в один рій і почали кружляти в горі над нашими мандрівниками.

Всі дивилися в птахів, мов у таємничих духів.

— Я щось скажу, я щось скажу! — закликав счудований Данилко: — Я вам кажу, що це можуть бути справді вони! Бо числіть! Нас тут п'ять, Чайка шестий, а всіх було з Дзюбаком п'ятьдесят. Ну — а тих галок певно є сорок чотири!..

— Ні, Данилку, — озвався Олень — їх є лише сорок два, я вже добре почислив!

— То не виходить! — перечив Данилко. — В таким разі бу-
лоби нас вісім живих, а є лише шість! А деж ще два, коли ми
за всіх знаємо?

— За одного напевно не знаємо — сказав Ворон. Старший
стрілець Хомяк був ранений під Житомиром в груди. Ми лиши-
ли його в лічниці. Можливо, що живе!

— Ну, а другий хто? — питав Данилко. — Чейже про Рибо-
лова ніхто не скаже, що він міг вийти з тої хороби, тоді, як бо-
жевільний втік голий серед морозу в степи!

— Все можливе, з гори на долину! — сказав Лис. — Як те-
бе поховали і ти встав з гробу, то міг вилізатися і Риболов, бож
ніхто з вас його не закопував.

— Це правда! — потвердив Данилко. — Але дивіть, як вони
уже низько над нами! Це на переді певно буде наш булавний.
Цікаво, що він говорить.

— Певно, з гори на долину, говорить тільки: «Прошу я ко-
го!» і «Прошу я кого!» — сказав Лис.

Далі всі знову замовкли, бо чорні птиці знизили лет майже
аж до їхніх голов. Вони окружили мандрівників кілька разів і
нагло знову знялися високо - високо. Полетіли трохи на полуд-
не, та зараз завернули і знову розділившись на меншу й біль-
шу громадку, полинули одні на північ, а другі на полудневий
схід.

Хорунжий і Марта дивилися за ними, аж доки не зникли у
сирій далі, а тоді хорунжий сказав:

— Ну, а тепер погляньмо в останнє на рідну землю і продов-
жаймо свою путь! Бо до вечора остало всього дві години, а нам
треба ще зійти на той бік і знайти село.

Данилко вхопив бесаги на плечі і сказав:

— Я готов — і піду охоче, бо все то в долину лекше йти,
ніж під гору. Тому то й наш підхорунжий завжди говорить: «з
гори на долину», але ніколи не скаже: «з долини на гору!» —
Ну, берім ті золоті оріхи тай ходім.

Всі глянули ще сумовитим поглядом на північ і на схід, де
лишили своїх рідних, і пустилися в дальшу дорогу.

Полудневий бік Говерлі стрімкіший від північного та цілий
порослий високою густою травою. Тепер вона була суха і глад-
ка. То дотепний Данилко завязав добре свої бесаги собі на шию,
сів на самій горі на суху травицю і поїхав по стрімкій стіні вниз,
аж зашуміло. За його прикладом пішов Олень і Ворон — і вони

всі три за яких п'ять хвилин були вже внизу під Говерлею, з закарпатського боку. Посідали на вузькій доріжці, що бігла у стіп гори і ждали на хорунжого й Лиса, що взявши Марту за руки, сходили поволи за ними.

Заледво відпочали й пустилися в дальшу дорогу, почули десь за собою на горі якісь збентежені крики. Оглянулися й побачили на нижчій щовбі, з ліва від Говерлі, кілька узброєних людей в зелених одностроях. Вони надбігли звідкись і кричали щось самі до себе, вимахуючи руками та показуючи на вершок Говерлі і на мандрівників, яких бачили на долині, вже за кордоном.

— Даремна ваша злість! кликав Данилко. — Ви надійшли 5 минут за пізно!...

Зелені однострої лютилися й кидалися далі, та були безсилні. За хвилю наші знайомі увійшли в густий ліс і йдучи в долину зникли граничникам з очей.

Льондонська газета «Щоденна Почта» з дня 3. червня 193... року писала :

«Т а є м н и ч а ф а б р и к а»
(Від нашого кореспондента з Праги).

(б) На днях прибули до міста Ужгороду на Закарпатській Україні якісь чужоземні інженери й техніки і стали переговорювати з містом в справі закупна зглядно видержавлення левади за містом. Вони хотять побудувати там власну фабрику літаків, незнаного досі виду й технічного вивінування. Чехословацький уряд, який, як відомо, недавно надав Закарпатській Україні повну самоуправу, мав уже згодитися на осідок таємничих інженерів в тому місті».

Слідуюче число «Щоденної Почти» розхопили читачі з приводу такої новини :

«Л і т а ю ч а п і д в о д н а л о д к а».
Перший літак без бензини.
(Від нашого кореспондента)

(б) Вашому кореспондентові вдалося мати коротку розмову з майбутнім властителем фабрики літаків, про яку ми вчора повідомляли. До Праги приїхав на короткий побут інженер Крук, що власне винаймив уже в Ужгороді площу під будову фабрики. Вашому кореспондентові вдалося довідатися ось що: Площа винайнята тільки на один рік, бо товариство «Марта», якого головою є інж. Крук, думає побудувати в цій фабриці тільки два літаки свого типу і вибратися ними в подорож довкола земної кулі. Про тип новітнього літака вспіли ми довідатися стільки, що буде він збудований з металю особливого виробу, і то так, що цей літак кожної хвили мож замінити в підводну лодку і навпаки: ця лодка з дна моря може в одній хвилині замінитися в літак і піднятися в воздушні простори. Та найважлишою епохальною новиною в летунській техніці буде тут те, що до урухомлення мотору не буде вживати бензини, тільки електричної сили, радіовою дорогою. Таким чином буде це перший літак без

бензини, а винахід цей відчинить перед летунством нові горизонти розвитку в опанованню воздуху. Скорість цього літака має доходити до шаленого ступіня: 450 метрів на секунду, то є около 1700 кільометрів на годину. Таким чином можна би за яких чотири години перелетіти Океан! Сам голова інж. Крук і його товариші є по національності у к р а ї н ц і. (Український 40-міліоновий народ зі славною історичною минулістю не здобув собі досі державної незалежности). Інж. Крук має в своїм товаристві ще двох інженерів і трьох визначних конструкторів техніків. Цікаве, що один з них без лівої руки! Чимало помагає в праці його дружина Марта, що має також диплом інженера і що її іменем названа ціла Спілка. Всі вони вже зручні летуни, вишколені в німецьких летунських школах. Запитаний вашим кореспондентом, хто фінансує таке величаве але дороге підприємство, інж. Крук таємниче усміхнувся і відповів: «Старинні українські князі і бояри з XII. століття». Ваш кореспондент не зрозумів цієї відповіді».

«Щоденна Почта» з 8. червня — слідуєчого року — писала:

«Літак без бензини дійсністю.»
Радіо-ракета і літак-лодка. Чудо нашого віку.

(Від нашого кореспондента)

(6) Ужгород, 2. червня 193...

По довгих вправах в тайні перед цікавим оком світа інж. Крук, українець з Галичини, виконав вчорашної неділі перший пробний лет на своїм новосконструованім літаку.

На летунській площі міста Ужгороду зібралася незчислена маса цікавої публики, що окремими поїздами й літаками позіжджалася не тільки з цілої республіки але й з сусідних держав.

На невеличкій площі, обгородженій залізними ланцюгами й обставленій кордоном поліції, стояв літак інж. Крука, якщо цей величавий і величезний, около 100 метрів довгий і 20 широкий апарат, нічим майже неподібний до дотеперішних літаків, так сміємо назвати. Цей літак має назву «Воля України» і цей напис виписаний з низу на його крилах і по обох боках його снього кадовба золотими буквами, по українськи й по англійськи:

"Liberty of Ukraina". (Другий подібний літак, також уже готовий, був схований перед очима публіки).

Точно о год. 10-ій ранку, як було назначено в програмі, пропустив кордон інженера Крука і його дружину. Він підійшов до літака і вклонився публіці, яка привитала його рясними оплесками. Відчинилися дверці, яких досі в стіні кадовба не було пізнати, і з середини вискочили два інженери, помічники Крука, що в останній хвилі контролювали ще справність машин. Інж. Крук увійшов з дружиною до середини і дверцята зачинилися за ними беззвучно.

За хвилину вилетіла з літака в гору ракета, що вибухла на висоті около 1000 метрів і виспала з себе масу промінистого огню, що розлетівся тисячами тонких червоних ниток у повітрі. Ми почули приємний запах конвалії. Вслід за цим ми й не чулися, як літак без ніякого гуку піднісся з місця прямовісно в гору і щойно тоді зрозуміли, чому площа, на якій стояв літак, така мала: він не потребує розганятися! Та це, що зараз наступило, перейшло всі очікування захоплених глядачів:

Коли літак за яких три секунди опинився на висоті 100 метрів, ми счудувані побачили, що ціла його основа блиснула осліплюючим світлом, а рівночасно пропелер, що спершу беззвучно спровола обертався, застиг на місці в прямовісній поставі а потім сховався в кадовбі літака. Та рівночасно літак з шаленою шкороістю піднявся в гору і заки ми вспіли дочислити до 10-ти секунд, а таємниче світло зі споду блиснуло ще тричі, він зник нам з очей у недосяжній височині. Аж тепер ми зрозуміли, що цей радіо-літак скомбіновано з ракетовою конструкцією, що інж. Крук держав досі у строгій тайні. Таким чином він розв'язав ту загадку, над якою даремно пригадумуються техніки цілого світу від кількох літ. Тим самим цей літак може легко піднятися на таку височінь, де ізза рідкості або й відсутності повітря не ділають уже жадні атмосферичні сили. Вітер і буря йому не страшні.

Перше вражіння було незвичайне і його неможливо описати. Люде зааніміли з подиву і глядячи в воздушні висоти, ждали повороту Ікара наших часів.

Та минула хвилина і друга, літак не вертав і дехто зі скептиків був уже заклопотаний його долею. Минуло 10 хвилин і чверть години, літака не було. Люде ждали ще з пять хвилин і почали розпитувати помічників інж. Крука, що вони про це ду-

мають. Чи не трапилося нещастя? Та ті, таємно усміхаючись, говорили:

— Спокою, спокою... Вмить поверне!

В тієї хвилині десь над нами, понад хмарами, дався чути дивний звук, ніби далекої ясно-ліричної трубки, а за ним заграла на хмарах величня музика, така, що кожному з нас пригадався біблійний устун про ангельські труби перед Остаточним Судом. Деякі жінки з публіки почали зі зворушення плакати, так сильно вражала ця чудесна мелодія з хмар. Сльози засвітилися і в очах всіх помічників славного летуна, яких тепер стояло на площі чотири, (один без руки!).

Раптом таємна музика увірвалася — і простісінько над площею для причалення замаячила ясна точка. Вона з шаленою швидкістю спадала і більшала і коли вже дійшла до такої «низоти», що ми всі виразно побачили «Волю України», раптом станула на висоті 500 метрів і мов застигла в повітрі! Цього ще не доказав досі ні один літак.

Публіка шаліла і божеволіла з захоплення, а від окликів «Слава!» не один тоді захрип. А тут нова несподіванка!

З літака почало щось нагло спускатися в низ. За хвилину ми побачили, що це кіш-гондоля, подібна до тої, яку має кождий обсерваційний бальон. Коли кіш був уже на землі, один з помічників сказав:

— Летун «Волі України» просить відважного з публіки до себе в гості!

Не надумуючись, Ваш кореспондент зголосився перший і всів до гондолі. За хвилину — на велику втіху публіки — мене вхопило щось до гори і я навіть не знаю, чи тривало 10 секунд, як кіш разом зі мною пройшов крізь таємний отвір в дні літака і опинився в його середині.

Я станув у просторій кабіні літака, саміський, і став розглядатися. Я не бачив ніякої жарівки, але кабіна була ясно освітлена якимось світлом, що било від стін, які наче фосфоризували. Кабіна була влаштована на вид української світлиці. На середині стіл і м'які стільці, по боках отомани. На стінах розмальовані портрети українських письменників, князів, запорозьких гетьманів і державних мужів. На стелі подобі всяких птахів. До одної стіни прикріплена в долині дивна залізно-мідяна скринька. На середині стола годинник і годинниковий прилад. Я глянув на нього і зумівся з дива: Мірник висоти вказував на 22 кіломет-

ри, а мірник відбутої дороги на 560 кілометрів! На осібній плитці була автоматично відмальована крива лету літака. Видно було що він знизився десь по дорозі двічі до висоти 200 метрів. Раз на середині своєї дороги, звідки завернув, а другий раз десь під Карпатами, около 80 кілометрів від Ужгороду. Я ще не охолов з того дива, яке мав щастя оглядати на власні очі, коли раптом без шелесту відсунулися двері кабіни і переді мною станув інж. Крук. Він ввічливо усміхнувся і без зайвого вступу пояснив мені сьогоднішний лет.

— Літак справді піднісся на 22 кілометри, хоча він може піднятися значно вище, а навіть — інж. Крук має надію — може силою свого розгону відбитися від сфери притягання землі і полинути в міжпланетарні простори. Проби в цьому напрямку залишає він одначе аж до часу по подорожі довкола земного гльобусу, яку гадає відбути, без причалення на землю, протягом 24 годин, при чому одначе не вжیه ще найбільшої можливої скорости. Літак долетів нині до Львова в Сх. Галичині, знизився там над горбком, званим «Горою св. Юра», і постоявши 2 хвилини, рушив назад, знижуючися щераз над рідним селом летуна, Яворин, де забрав з собою одного помічника, який перед тижнем виїхав був туди в родинних справах.

Таких кабін, як отся, і менших, має цей літак — підводна лодка 22, а другий 24! Оба вони можуть взяти на поклад по 100 люда. Тайну сполуки радівої сили з ракетовою задержить летун далі в строгій тайні, хоча вже тепер жертвують йому за її зраду казочні суми.

Підчас нашої розмови я почув знадвору шалені оклики радіючої публики і здивований запитав:

— Що це? Чи ми вже причаляли?

— Так! — відповів летун. — Ми вже на землі одну хвилину. Наш літак причалює так беззвучно й легко, як і підноситься в гору!

В тій хвилі він відчинив дверці до виходу і пустив мене попереду. Мені стискали руку всі помічники інж. Крука, говорячи:

— Ви перший наш гість і пасажир!

Я щиро гратулював їм, а вони дякували. Між ними побачив я й того, що всів по дорозі до літака. Це інж. Лис, командант другою літака-лодки. Летун Крук представив мені ще свою дружину Марту, з якою відбув пробну дорогу. З її очей бє якась та-

емна сила, вона робить вражіння неземської істоти. Справді, маючи таку жінку за товаришку життя, можна довершити надлюдських вчинків. Думаю, що ці люде прославлять скоро імя своєї вітччини в цілому світі, а заразом і засоромлять той світ, що їхній народ, який має таких синів, терпить ще велику політичну кривду.

Я мусів попрощатися з цими незвичайними людьми, бо до-вкруги них билася за місце товпа народу; кождий хотів пригля-нутися їм з близька — а поліція мала досить роботи. Коли ввіч-ливий летун «Воля України» приближився до одушевленої пуб-лики, даючи цікавим якісь пояснення, його захопили сотки рук на плечі і з голосними окликами понесли в місто, де заходом та-мошних українців мав відбутися в його честь величавий бенкет.

Я ще вспів довідатися, що перед летом довкола землі задумує інж. Крук зробити ще один дальший пробний лет над Евро-пою і пробї занурення літаків у море, при чому довідаємося пев-но ще про якісь нові прикмети його літака. — В поїзді, яким я вертав до Праги, були інж. Крук і «Воля України» у всіх на устах.

Над Парижом станув зоряний червневий вечір. На ясноосвітлені вулиці вилягли стотисячні рої безжурних парижан. І хоча десятки тисяч їх заняли вже свої місця в театрах та численних паризьких домах розради й забави, то все таки вулиці далі густо рояться і дзвенять сміхом і веселою розмовою. Залюблені пари поспішають з залитих світлом площ на темніші передмістя і в мійські городи, там уютніше і ясність не разить полохливою любови, бо хоча нині небо погідне, але воно моргає тільки своїми блідими зорями і супроти ясного новітного Вавилону відбиває, як темний покрив. Цеж нів місяця.

Раптом — десь на сході, недалеко міста, щось наче блиснуло. Щось несамовите — бож нігде нема й хмаринки! Але блиснуло виразно, раз і другий — і то так, що на один миг освітило всіх на паризьких вулицях, а потім вуличні світла видались усім дуже блідими й темними.

— Що це? Що це?.. пурхнуло питання з уст до уст і пішло міліоновим городом. А очі всіх, помітно збентежені, звернулись в ту сторону. Може де який сильний рефлектор, --- а може який вибух?...

Нагло блиснуло так само над серединою столиці, на острові Секвани, десь високо-високо. І загоріли золотом води Секвани. Всі стали, як вкопані, і кинули зором у темну височінь. І в тій хвили всі ахнули й зацікавилися.

З незваної висоти бризнув на столицю й цілу околицю такий сніп світла, начеби ціле сонце зосередило свою силу ясности на Парижі. Світло виходило з одного невеликого огнища, десь з непроглядної висоти, але світляним вахлярем розсипалося довкола і примушувало всіх жмурити очі. Все, що було над тим таємним огнищем, було чорне й темне, як смола, а електричні лампи паризьких вулиць світили так, як свічка серед ясного дня... Світло тривало.

Товпа парижан зацікавила, — а коли пройшла перша хвиля остовпіння, кинулася в паніці втікати. Втікати? Ні! Бо вулиці не то не опорожнювалися, але ще й густішали. Бо повибігали всі з домів, а далі з театрів і з кабареїв, повилазили з підземель. Один другого штовхав, розпитував, біг кудись, блудив і вертався.

Заалармували поліцію. Вийхала вогнева сторожа! З якогось форту спрямували на те диво військовий рефлектор. Та він заломився і згубився в невиданім сьйві з висот і --- паніка скріпилася. Паніка, злучена з небувалою цікавістю. «Не шкодилоб утікати» — так говорить інстинкт супроти кожного таємного явища, — але й «варто поглянути» --- так каже цікавість. Тимбільше, що це світло не палить і не пече, тільки світить, яскраво, аж до болю.

Коли цілий Париж виляг на вулиці, а дехто вже шептав молитву, — світло згасло. І погляди всіх звернулися в той бік, звідки воно прийшло і куди сховалося. Нічого не видно, не чуно. Найменшого сліду, найменшого звуку.

Нагло — ось, наче трохи нижче, якась вогнева червона точка. З тої точки робиться лінія, довжезна, на пів неба, ясно відбита на темнім вечірнім овиді. Лінія заміняється в букву. А за нею йдуть дальші, скоро і безпереривно. І за мить читають парижане ціле вогнисте французьке речення, мов Мане-Текел на небі:

«ПРОТЕСТУЄМО ПРОТИ ПОНЕВОЛЕННЯ ВЕЛИКОГО НАРОДУ!»

Воно ясніє, мовби його виписав своїм перстом сам Єгова, і зо дві хвилини сліпить очі тих, що справді не мало причинилися до великої кривди українського народу.

Раптом воно згасло. А на його місці горить друге:

«НЕХАЙ ЖИВЕ НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА!»

Парижане дивляться, читають --- і успокоюються, бо пізнають, що це диво є ділом людських рук. Їх первісне збентеження замінюється в подив для тих, що там у горі довершують таких чудес. Майже всі вони читали недавно в пресі про перші проби українських летунів під Ужгородом і догадуються, що це певно вони загостили над Париж. А що це все, що вони досі побачили, перейшло вже їх сподівання і взагалі всі поняття про людську спроможність, то подив замінюється в прихильність і — нагло, як згасло й друге речення, хтось один кличе:

-- «Нехай живе Україна!»

«Нехай живе!» підхопили другі і всіми вулицями залунав клич, якого Париж не чув ніколи. На нім здійснилася правда:

«Хто нас захоплює, той нас здобуває».

Невидимі чародії з гори блиснули в тій хвилі щераз. Крики зацімили. І тоді з висот заграла над французькою столицею таємна сурма, що зворушила серце тисячелітної столиці.

А коли музика втихла і розплилися довгонемовкаючим гономом в просторах, аж тепер добачили парижане, як з гори почав на їхні голови спадати якийсь дивний крилатий велитень, що чим ближче, тим виразніше світив, золотими написами зі споду крил і по боках кадовба.

Велитень станув на висоті сто метрів над площею перед катедрою Нотр Дам — і застиг у воздуху. І всі прочитали ті написи по англійськи і по українськи, що голосили назву літака: — «Воля України». — Англійський напис зрозуміли всі. А український тільки деякі. І одні з цих відвернулися злотно і з ворожим блеском в очах і пішли геть, щоби не колоти собі зависних віч славою тих, яких вони кривдили віками. А другі зрозуміли цей напис ті, що він їм був писаний рідною мовою. Бідні голодні вигнанці Великого Народу. Вони стояли одинцем серед чужої громади і їхні серця загоріли радістю.

— Хай живе «Воля України!» — заревіли тисячі в низу.

— «Привіт парижанам!» — заяснів над літаком короткий напис білим світлом.

— «Хай живе Україна!» — покотилося ще голосніше вулицями столиці.

Спершись до вуличної лямпи під самим літаком стояв якийсь убогий, виснажений молодий чоловік, в подертій робітничій блюзі. Вдивлявся в літак і не зводив з нього очей. А коли прочитав український напис на його правому крилі, він увесь судорожно затремтів і з його очей ринули рясні сльози.

Крізь сльози він раптом побачив, як з літака став спускатися дивний кошик, і як рівночасно кілька відважніших парижан, розуміючи, на що цей кіш, кинулися до нього, щоби собі скочити й загостити в гору до літака. Робітник випередив їх і ще, заки кошик був на землі, скочив у нього і зайняв місце. І в тій хвилі підхопило його з землі — а за мент він опинився в кабіні літака.

Там стояло двох мужчин і одна жінка.

— А то — а то — а то хто? Чи всі французи такі обдерті? — здивовано шепнув молодший до старшого, вказуючи оком на робітника.

— Французи не подерті, але я, ваш брат, жебраком тиняюсь по чужім світі! Ти не пізнаєш мене, Данилку? — спитав нагло робітник.

— Свят - Свят! — залебедів тоді молодший, названий Данилком, а тепер другий механік Спілки «Марти». — Та цеж наш Хомяк, старший стрілець, якого ми лишили раненого в Житомирі, літом 1919 року!

— А бачиш! Вже одна галка над Говерлею заступлена!... Наш Хомяк живий! — закликав головний летун і простягнув гостеві руку — Пізнаєш мене, Хомяче?

— Пане хорунжий! — зойкнув той і зросив його руку слізами. — Нині найщасливіший день у моєму житті! Ви довершили чудес! Таж тут наші вороги так перевернули всю правду про нас, що ніхто в Парижі не скаже доброго слова про Україну. А нині всі ревіли: «Хай живе!» О, тепер нашим потомкам лекше вже буде добути волю!

— Не потомкам, Хомяче, але нам! — озвався Данилко, що зовсім споважнів. — Я гадаю, що ми ще доживемо тої хвилі!

— Дай Господи! — сказав Хомяк і знеможений дорешти останнім переживанням і надмірною радістю, зімлів. Данилко підняв його і положив на отоману.

А в тій хвилі на площі в низу хрипли тисячі від останніх окликів у честь «Волі України», бо літак, беззвучно й тихо, як знизився, так на очах всіх піднісся в гору і за кілька секунд зник з очей Парижа. За хвилину післав столиці на пращання ще три острі блискавки; остання замиготіла ген на західньому обрії і зникла. Літак полинув над море.

Це все сталося нагло й несподівано, за 16 хвилин. Та викликала небувале вражіння, яке годі рівнати із найбільшою сензацією для такого міста. Всіх ошоломило. В одних збудило подив, в других щиру втіху, що блестіла слізами на очах, а в декого безсильний гнів. Та цих останніх нащастя було найменше і їх зусилля, затьмити цю славу, касувала велич досвідченого дива.

«Тут радіостанція Ужгород.

«Слухайте! Слухайте!

... «Воля України» радіо-ракетний літак-лодка з другим йодібним літаком невідомої ближче назви, відчалив сьогодні, 16 липня, точно о год. 12-ій пополудня з площі під Ужгородом (Чехословаччина, Закарпатська Україна) до лету довкола земної кулі. Літаків не можна буде бачити по дорозі нігде, бо вони зараз піднеслися і будуть летіти у пересічній висоті 20 кілометрів. Заходить правдоподібність, що літаки пролетять над Нью-Йорком, знизившись до 100 метрів, а потім подібно знизяться аж над Токіо, а в поворотній дорозі над Київом і може над Львовом. Всі приготування до остаточного відлету і сам час відлету держала Спілка «Марта» в строгій тайні. Знавці обчислюють, що ці літаки повинні показатися над Нью-Йорком в п'ять, найдалі шість годин після відлету, отже о 5-ій згл. 6-ій годині вечером, американський час: 11 згл. 12 год. полудня. Можливо, що через Океан плистиме один з них дном моря, як підводна лодка. і тому горішній літак, правдоподібно «Воля України», додержуючи йому кроку, так опізниться, бо оба вони воздушною дорогою моглиби бути за Океаном за 4 години. Та можуть там бути й скоріше. Ждати радіознаків з літаків!»

Увесь світ запер у собі віддих. Цілий світ відказався від усякої роботи, начеби настало велике свято. Астрономічні обсерваторії спрямували в небо свої шкла.

«Тут обсерваторія Відень! 12-а год. 25 хвилин полудня. О год. 12-ій 24 хвилин запримітили ми оба літаки Спілки «Марта» над Віднем, Вони летіли у висоті 25700 метрів, один «Воля України», назву другого годі було відчитати. Перший був попереду на 400 метрів від свого товариша».

Всі міста й оселі, що сподівалися бути на шляху цих титанів повітря, які линули прямо на захід, завмерли з вижидання. Вулиці й дахи домів заройлися від людей, що з лъорнетками в руках слідили погідне небо.

Та даремно.

«Обсерваторія Париж, год. 12-та 52 хвилин. Бачимо два літа-

ки у висоті 17300 метрів. Вони ще знижуються, летючи до моря. Брест-пристань, увага!»

«Тут радіостанція Брест!

«Слухайте! Слухайте! Українські радіо-ракети пролетіли над Брестом о год. 13-ій 18 хвилин! «Воля України» у висоті 9000 метрів, другий літак, якого назви, виписаної зі споду крил кирилицею, ми не встигли прочитати, нижче, на висоті 3500 метрів, його мож було доглянути льорнетою і голим оком. Маса народу, що зібрались у пристані і на березі моря в надії, що побачуть, як один з них буде занурюватися, завелися. Нижчий літак пролетів ще з 20 кілометрів над морем — і аж там раптом стрілою впав на поверхню води, причім крізь добрі шкла мож було доглянути, як його крила штучно пристали до кадовба, як у птиці. Він за хвилину пропав під водою, а його воздушний товариш збився на висоту понад 23000 метрів і подався на захід».

«Тут радіо «Воля України». Кличемо Нью-Йорк. За пів години — два кілометри від устя ріки Гудсону, над морем, витайте! Тепер у нас 15-та 42 хвилин!»

Велика Батьківщина Ліндберґів і Бирдів заколихалася від одушевлення, одержавши вістку про літак о год. 6-ій ранку на свій час. Дасятки тисяч літаків і авіонеток, мов білі голуби, повилітали зі своїи гнізд. Вони окружили Нью-Йорк і залопотіли срібними крилами над устям Гудсону. Сонце притьмили своїи роями. Збивалися в гору, хто як міг, та безсильно опускалися в низ, не будучи в змозі полетіти на зустріч своїому недосяжному товаришеві, новітньому вірлові України. Побережа моря залягли мільони людських мурашок, що злинули сюди на бистроногих «фордах». А море залягли тисячі кораблів і моторових лодок та рибацьких човнів. А на устах всіх слово «Україна», та не голосне, але притишене, ніби поважне слово в святині. Якась побожна тиша залягла над ожидаючими.

— Вже 16-та на їхній час. У нас 10-та 8 хвилин ранку. Повинні бути недалеко. Вже 16-та 8 хвилин! Вже 16-та 10! За дві хвилини повинні бути, — а тут...

-- Слухайте! Слухайте! — перервав хтось раптом тишину захопленим окликом.

Всі завмерли. З недосяжного zenіту злинули над море далекі акорди дивної орхестри, ніби заграли космічні простори свій величній гимн. Гимн поважний і величаво опянюючий, як сама глибока синява небес. Музика змагалася десь у горі, над голо-

вами очікуючих, всі звернули туди свої очі, та ще не бачили нічого.

Нагло закрили очі рукою, бо з гори впав такий осліплюючий блиск, мовби сто сонць відбилося у золотій блясі. — Музика втихла. Блиск ізгас. В повітрі замаячів велитень літак, що розпростерши свої крила, падав у низ, із такою швидкістю, начеби хто кинув камінець.

Відважніші дивилися в гору і побачили, як на висоті 1000 метрів з голови літака вискочив пропелер і лагідно закрутившись з десять разів, станув. Літак падав, падав на голови...

— Ах! — кликнула десь із острахом якась дама, відступаючи назад.

Та в тій хвилині на висоті 100 метрів велитень застиг у повітрі, мовби невидима сила з гори схопила його чудесною рукою.

— Слава! Слава! — покочилося мільйонним відгомонам по морі і по берегах.

— Нехай живе «Воля України!» — пішло могутнім кличем лавами людських голів. Всі кораблі почали гудіти привіт, на березі озвалися якісь оркестри, та їх знову заглушив гомін людських окликів. Здавалося, що тремтять всі хмародери американської метрополії.

Літаки й авіонетки пустилися до велитня, мов колібри до гірського вірла, окружили його роем раз і другий і третій — та він стояв тихо і непорушно, мовби чогось ждав...

Нагло — перед самими передними лодками, що виїхали на привіт, щось таємниче забулькотіло під поверхнею моря, воду прошило дивне стрільно і шугнуло високо в небо понад голови людей і понад «Волю України». На висоті тисячі метрів стрільно бухнуло снопами золотих і білих ниток і за хвилю обняв усіх розкішний аромат фіялок і троянд.

Цьому вистрілові, що вийшов з дна моря, відповів у тій миг літак, посилаючи під хмари подібну запашну ракету. Та не встигли одушевлені люди глянути на неї, коли хтось з передних крикнув несамовито:

— Море кипить! Море кипить!

І справді. Перед кораблями й лодками запінилися хвилі, а їхні круги заколихали всіма ними так, як нагла буря. Аж відбилося ті хвилі від берега, обризгуючи глядачів густими краплями. В одному місці на переді море сильно заклекотіло і з нього бухнуло якесь несамовите жовте світло. В слід за тим прозвув по-

верхню якийсь могутній острій хребет, хвилі піднесли високо і впали на боки, мов дві могутні борозди чорнозему, роблячи місце величезному блискучому туловищеві, що за хвилину струнулося на поверхні моря, мов величезний кит. Цей залізний кит прошив усіх парою очей, повних проникливого світла, кинувся трохи в бік і зайнявши місце просто під воздушним велитнем, згасив «очи» і застиг.

Над «Волею України» і над лодкою-велитнем, якої імени ще ніхто не знав, залопотіли два шовкові жовто-сині прапори. І в тій хвилині, мов на даний знак, тільки цим велитням зрозумілий, затремтів воздух могутнім акордом музики.

Глядачі зацікавили й слухали, не рушаючись з місць, тої музики, хвилями солодко-сумовитої. а хвилями могутче-батьорої. Всі подивлялися її красу, не розуміючи символу.

Нагло десь від берега знявся голос могутнього хору, що впадаючи в мелодію оркестри велитнів, заспівав під її супровід слова, незрозумілі мільонам чужинців. То співали земляки побідних летунів, стужені за рідною землею українські емігранти. Співали гимн Великого поневоленого Народу.

Сотки тисяч голов обернулися в бік цих людей, що своїм співом зазначували свою спільність зі славними летунами, яких подвиг і імена були того дня на устах і в думках цілого світа. А коли побачили, що співаючі стояли з відкритими головами, всі поздіймали шапки з голов, а військові віддали честь своїм звичаєм.

Музика втихла, спів завмер. Десь серед моря, близько літака-лодки, роздався голосний плач, тим болючіший, що був це плач мужчини. Було чути, що велике горе наболіло в груди тої людини, і замерзлим ледом грозило вже ось-ось розсадити ті мужеські груди, та тепер той лід почав топитися і рясними слізами виполокував з серця важкий біль.

Над «Волею України» стали роїтися якісь іскри, за хвилю вийшов з літака білий димок і невидима рука почала щось писати. Димок написав:

«Америці і Нью-Йоркові щирий привіт!

Товпа зашала з радости і втихла аж тоді, коли проміж густу лаву лодок і кораблів проплила лодка з звіздицим американським прапором і задержалася перед «Волею України». В лодці сиділа громадка поважних мужів. Ось вони повставали з місць і поздіймали шапки. Тоді той, що на переді, взяв золоту

тубу в руки і приложив до уст.

— Славні сини українського народу! Щиро витаємо вас від імени американських держав і народів і від нашого міста, Нью-Йорку, та дякуючи за милий привіт, жаліємо, що нині не можемо обняти вас у себе в гостях. Та заявляємо вам, що коли нам прийдеться засісти в колі тих, що схотять вирішувати долю вашої батьківщини, ми будемо ваші приятелі!

Українські прапори похилилися і воздух наповнився акордами американського гимну, що пили стоголосом з літака і з лодки.

Гимн прогомонів, заглушений новими окликами в честь гостей, що стали доказувати нових чудес.

В кадовбі літака піднеслися по обох боках рівночасно дві стіни в гору, а з них вилетіли два срібні малі літаки. На однім з них виднів напис: «Сова». На другім: «Голуб». В кождім з них сидів один летун.

Ці літаки, гнані нечутними пропелерами, облетіли «Волю України» тричі й уставившись по її боках, станули непорушно в повітря. Тоді всі три разом піднеслися в гору і задержалися на висоті 600 метрів.

В тій хвилині таємнича лодка рухнулася, дивно підскочила і від її кадовба простягнулися величезні крила. З її голови виринув пропелер, закрутився і лодка-літак відділилася без шуму від води. Вона піднеслася на висоту 200 метрів і станула, як літак, зовсім подібний до «Волі України». Та тепер всі прочитали на її крилах з долини: «Чета Крилатих». В українській мові. Всі обернулися за товмачами, а коли хтось пояснив по англійськи, що це значить, ця назва пішла з уст до уст і за хвилину затремтів воздух від оклику:

— Слава «Чети Крилатих»! Слава!...

В тій хвилі «Воля України» рушилася і одним порухом пропелера сіла на морі. Над нею зависли оба малі літаки. Та за хвилину великий літак стряся і стягнув свої велитенські крила так, що вони тісно пристали до кадовба. Літак блиснув вогнем і пропав під водою. Гори хвиль замкнулися над ним, та за миг знову загоріли й запінившись розступилися. «Воля України» вилетіла зпід води і миттю простерши крила, пурхнула, як скупана ластівка, в гору і стала з малими в попередній поставі.

Тепер і з «Чети Крилатих» вилетіли за хвилину два малі літаки, мов рідні брата, подібні до горішних, та на однім з них

був напис: «Медвідь», а на другім «Вовк».

Коли і ця друга трійка була вже уставлена до лету, тоді «Воля України» рушила в супроводі «Сови» і «Голуба» вперед, а за нею, піднісшись у гору, полетіла й «Чета Крилатих». Вони злинули над Нью-Йорк, окружили його величнім колесом тричі і тоді завернули назад над море, низившись низько, низько, майже над голови одушевлених американців. Тепер піднеслися оба великі літаки на попередню височінь і станули, а чотири малі стали пролітати далі над головами людей, виконуючи всякі прегарні маневри у повітря.

І трапилося, що коли один з цих літаків «Голуб», пролітав над місцем, де, збиті в громадку, стояли рибацькі лодки, хтось з лодки голосно крикнув, здіймаючи до «Голуба» обі руки:

— Данилку! Данилку! Візьми мене з собою!..

Летун «Голуба» почув цей сердечний зов, наскорі написав на чимось пару слів і вихиляючись з літака, кинув у ту лодку малий жовто-синій прапорець. Незнайомий вхопив його і притиснувши до уст, палко поцілував те полотенце з рідними барвами. А потім, глянувши на білу ручку прапорця, прочитав слова:

— «Я пізнав. Жди на місці!»

«Голуб» понісся в гору до першого літака і летун, давши таємничий знак «Четі Крилатих», злетів зараз назад над рибацьку лодку.

«Чета Крилатих» рушилася за ним вбік і станула й собі над лодкою, не змінюючи своєї висоти. За хвилину почав з неї спадати кошик, що задержався в рибацькій лодці. Незнайомий попрощався скоро з рибаками і скочив у кошик. Тоді при супроводі радіючих і здивованих глядачів понесло рибака в гору. Він зник у кадовбі велитня-літака.

Зараз потім дався чути з «Волі України» таємний гудок, ніби голос трубки. Малі літаки злинули в гору і окруживши ще раз на прощання весь цікавий народ, сховалися в кадовбах великих літаків. Стіни засунулись і два літаки уставились до лету. Прапори поховалися, а над «Волею України» завиднів напис: «Пращайте!»

У відповідь на це піднісся з низу ще раз невмовкаючий клич:

— Слава! Слава!..

Літаки стали поруч і рушили вперед, на захід. Над Нью-Йорком завиднів величезний напис білим димом:

— «Американці! Будьте приятелями українського народу!»

— Хай живе Україна! — пішли їм на вздогін приятні слова і думки.

Минаючи Нью-Йорк, оба літаки сховали рівночасно пропелери і блиснули великим вогнем, стали збиватися в гору. За ними спрямувалися мільйони очей і тисячки далековидів. За ними пустилися супроводжати тисячі літаків. Та одним і другим оба велитні за хвилину видалися малими точками на овиді, а далі й зникли їм зовсім з очей.

Вони полинули далі в світ, здобувати і прихилити серця людства для рідної справи.

Незнайомий рибалка опинився в дивній кімнатці літака-лодки «Чети Крилатих» і мов непритомний оглянувся довкола. В кімнатці не було нікого. Він глянув на ясно освічені стіни і захопився тим, що там побачив. На нього дивились, мов живі, очі славних мужів. Ось Тарас Шевченко, Хмельницький, Мазепа, Франко. Далі полковник Вітовський і ще кілька стрілецьких старшин. А далі подоби усяких птахів і звірів. Ось голуб, зазуля, сокіл, сова, навіть курочка, когут і другі. Ось вовк, медвідь, заяць і інші звірі.

Та найбільше вразив його образець одного птаха. Серед пливучого потоку сидить на камені птах-риболов і змирившись своїм довгим тонким дзюбом, задивився бачно у воду. А над цим образком намальовано чомусь знак питання: «?»... Рибалка задивився в цей образок і так задумався, що раптом увесь здригнув, коли хтось узяв його за рамя, обернув і запитав когось другого :

— А цього гостя пізнаєте, пане підхорунжий?..

— А — з гори на долину! — сказав провідник літака, придивляючись незнайомому. — Та це хиба наш Риболов!

— Ах, наш підхорунжий Лис! — закликав рибалка і впадши на груди летуна, зайшовся плачем радості.

— Данилку, візьми його, бо він мене з гори на долину промочить! — сказав усміхаючись Лис і поцілував Риболова в голу.

А зі мною не витаєшся? — промовив другий, беручи його за плечі і відриваючи від Лиса. — Я тому й замінявся з «Медведем» місцями, щоби тут вратувати вас від того Риболова!

— Ах, Данилку, яке щастя, що ти мене пізнав! — зойкав Риболов, обнявши тепер Данилка. — Ви певно думали, що я вже померший! Але що значить той знак над риболовом?..

— Це значить, власне, що на двоє бабка ворожила... Тут намальовані лише правдиві мерці, — а над тими, яких ми не ховали, є знаки питання. Тепер з тобою буде те, що з Хомяком. Він знайшовся в Парижу, — ось, його хомячий портрет закритий!

Данилко показав на стіну, де в однім місці якийсь образок був закритий білим полотенцем. Риболов підніс полотенець — під ним був образок хомяка зі знаком «?»...

— Та що з тобою було? Роскажи! — говорив Лис.

-- Я забіг тої ночі босий і голий до якогось села під Винницею. Мене зловили на вулиці наші стрільці і завели до якоїсь хати, де я мусів лежати, прив'язаний шнурами до ліжка, бо не могли мені дати ради, я все втікав з хати. Потім я виздоровів і добився до Одеси. Там запізнався з рибачками і мене взяли на якийсь човен, ловити рибу. Капітан одного корабля бачив раз, як я ловлю рибу, і взяв мене на поклад. Я дістався до Англії а потім до Америки і тут займався ловлею риби.

— Ну, най то грім! — сказав — Данилко. То тобі не зле поводилося! Але тепер буде ще ліпше. Ми зараз за Америкою йдемо нурка під море, там небоже, побачиш неодну гарну рибку, таку, що нашій четі й одної штуки на цілий рік булоби що смажити!

— Так! — продовжав Лис. — Ми тепер усі зробилися рибачками! Ловимо рибу в морі, ловимо в повітрі, і — з гори на долину — ми не ми, як не зловимо нарешті тої золотої рибки, що їй на імя так, як нашому другому літакові.

— Воля України! — докінчив Риболов. — Ах, коби її зловити!

Він знову заплакав і обнявши Лиса й Данилка цілував їх з усеї сили.

— З гори на долину! — повторяв Лис.

— А най то грім! — говорив Данилко.

І їм обом потекли також сльози з очей.

— Ми над Сан-Франціском! — кликнув хтось, відхиливши двері кімнати-каюти.

— Ну, плачте — з гори на долину — далі самі, я йду пускати «Чету» в море! — сказав Лис і вибіг з каюти.

А Риболов глянув на того, що станув у дверях, і закликав:

— Чайка! І ви тут? Безрукий?

— Вітай, Риболове! — сказав Чайка. — Ми всі тепер, якби безрукі, -- але як серце бється і завзяття є, то здобудемо все!

-- Бог би з вас говорив, Чайко! — шепнув Риболов, обіймаючи свого вістуну. — Коли погадаю собі те, що бачив сьогодні під Нью-Йорком, то мушу вірити, що так буде!

Літак плюскнув об хвилі моря і легко здригнувся.

— Ми на Тихім Океані! — сказав Данилко, говорячи далі сумно всміхаючись. — Це вода трохи ширша й глибша від нашого Збруча, але вір мені, що лекше його перейдемо, як переходили колись ту річку.

— Правда, правда! — говорив Чайка. — Бо тоді ми хоронили свої надії, а тепер ми їх відгребуємо і ростуть вони в нас як цвіт на сонці! А нині саме річниця того дня!...

— Ходиж з нами, оглянеш чуда морського дна! — кликав Данилко.

І всі три вийшли з каюти. За хвилю опинилися в вузькім коридорі. При його кінці сидів перед столиком Лис, тримаючи в руці якусь ручку ніби малу корбу, рухаючи нею ледво значно в один то другий бік. Перед ним над столом була якась біла плита, а в ній багацько дивних чорних гузичків. Риболов глянув на це, та нічого не розуміючи, оглянувся на Данилка.

— Дивися сюди! — показав йому Данилко якесь зеленкувате віконце.

Риболов глянув, та крім зелено-сірої маси не побачив нічого. Данилко подав йому якись шкла, говорячи:

— Так не вздриш нічого, бо через шалений біг лодки все близьке зливається в одну масу. Та через той далековид побачиш усе те, що на далекім обр'ю, десятки кілометрів від нас.

Риболов подивився і побачивши морські чудовища, остовпів з дива:

— Де ми, Данилку?

— Ми на дні океану! — сказав за нього Лис. — На дно моря пробилися ми своїм завзяттям, щоби добути ту перлину, яка вщасливить наш народ. І добудемо!

В тій хвилині відскочив від білої плити один чорний гузик. Лис вхопив якусь слухавку і приложив її до вуха.

— Тут «Чета Крилатих»! — Так! — Привіт! — Щасливо! — Риболов? — Плаче!

Лис приложив слухавку до вуха Риболова!

— Я! Риболов! Пізнаю голос пана хорунжого! А це Олень! Гаразд! Десятник Ворон!

Слухавка впала на столик. Риболов захитався, мов п'яний, а далі впав на поміст лодки і цілуєчи його щиро, шептав:

— Господи! Боже! Дякую Тобі!...

Його знемогла завелика радість.

А залізна «Чета Крилатих» гнала далі ракетою по дні океану, зі шкорою 420 метрів на секунду. Шукала чудодійної перлини для щастя рідного роду.

**

А найближчої ночі, з 16 на 17 липня того року, в саму північ впала велика ясність на Винницю і на її поля, велике кладбище Рідної Армії. Над полем за казармами стало ясно, як у днину, і заблестіли в золотім сяйві похилі хрести на братніх могилах. Серед темної ночі зійшло над Україною величне незвичайне сонце. Все місто прокинулося і з просоння дивилося на невидане чудо.

І серед врочистої гри небес упав на могилу булавного Сови золотий вінець, перетканий живими квітами з рідної закарпатської землі.

Сяйво згасло. Та Винниця не примкнула вже віч аж до ранку.

А досвіта прийшла якась щира душа на могили, побачила вінець, і взяла його в руки, щоби покласти на деревляний хрестик на могилі Сови.

До вінця була прикріплена срібна плітка з золотим написом.

Щира братня душа його прочитала :

«Булавному Сові від живих з Крилатої Чети. Спи спокійно, Друже. Ми здобудемо те, за що згинув Ти і тисячі Братів наших».

Щира душа поцілувала той вінець і впала на коліна:

— Боже вам поможи !...

К І Н Е Ц Ь.

**ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ „ГОВЕРЛЯ”
В НЬЮ ЙОРКУ**

Дотепер появилися видання:

а) Наука:

1. Др. М. Сидор: **Шлях до Городельської Унії** \$ 2.00

б) публіцистика:

2. Др. Ю. Липа: **Призначення України**, 9 ілюстрацій \$ 2.00
3. Др. Ю. Липа: **Розподіл Росії**, 1 мапа і 28 схем \$ 1.75
4. Др. Олена Степанів: **Сучасний Львів**, 74 ілюст. \$ 1.75

в) Мемуаристика:

5. М. С. Чарторийський: **Від Сяну по Крим (спом.)** \$ 1.50

г) Поезія:

6. М. С. Чарторийський: **„Inter Arma”** \$ 0.25

г) Повісті — оповідання:

7. Юра Шкрумеляк: **„Чота Крилатих”** \$ 2.00

д) Дитячі казки — оповідання:

8. Я. Вільшенко: **„Швець копитко”**, 24 ілюстрацій \$ 0.25
9. В. Буш: **„Співомовки,”** 74 ілюстрацій \$ 0.50
10. Ф. Коківський: **Слідами забутих предків**, ілюстр. \$ 0.50

е) інші:

11. Др. М. Микитин: **„Штука Життя”** (Бон - Тон) \$ 0.50
12. Н. Н. **„Українсько-англійська Куховарка”** \$ 2.00
13. Н. Н. **„Графологія і Людська Вдача”** \$ 0.25
14. Скартина: **„Визначні Сини України”** \$ 0.25

Хто замовить собі всі видання „ГОВЕРЛІ” від ч.1 до 14 — отримає 25% знижки!

Скористайте з нагоди й придбайте собі всі видання „Говерлі”!

Крім цього в „ГОВЕРЛІ” отримуєте всякі інші книжки, яких вам потрібно!

Адресуйте:

„HOWERLA”
41 E. 7th St.
New York 3, N. Y.